

દક્ષિણા આસ્ત્રિકાની બીજી મુલાકાઈ

સ્વામી સાચિદાનંદ

દક્ષિણ આર્થિકાની ઉડતી મુલાકાત

સ્વામી સરિયદાનન્દ

Dakshin Afrika-Ni Udti Mulakat
a travelogue in Gujarati by Swami Sachchidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006

© Swami Sachchidanand

First Published: 1999

This ePUB edition: 2014

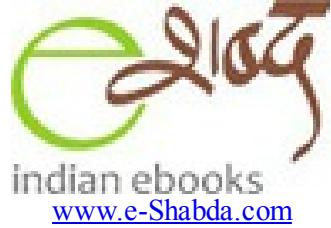
ISBN: 978-81-8461-869-3

GURJAR PRAKASHAN

Website: www.gurjar.biz

e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by

અર્પણ

કિશોર પાર્લમેન્ટના એમ.પી.

શ્રી કાન્તિભાઈ ગોરધનભાઈ પટેલ (ધર્મજ)ને

સપ્રેમ અર્પણ.

—સર્વિદાનંદ

ભૂમિકા

ધર્મ, સંપ્રદાય, અધ્યાત્મ, સંસ્કૃતિ, યોગ, તંત્ર અને યજ્ઞ—મોટા ભાગે આમાંના કોઈ એકાદના પ્રચાર નિમિત્તે સાધુ-સંતો-ભક્તો-પંડિતો વગેરે દેશ-વિદેશનું ભ્રમણ કરતા હોય છે. ઉપર જે સાત તત્ત્વો જગ્યાવ્યાં છે, તે પ્રત્યેક અલગ-અલગ છે. ને તેનાં પરિણામો પણ અલગ-અલગ છે. જેમકે ધર્મ અને સંપ્રદાય અલગ વસ્તુ છે. તેના બેદને સમજવા કે સ્વીકારવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી ગોળ-ગોળ એક સરખાં લાગશે. મારે અને મારા જેવા બીજા કેટલાયને દેશ-વિદેશમાં ધર્મ-પ્રચાર નિમિત્તે જવાનું થતું રહે છે, જેમ વસનોના પ્રચારથી વસનો વધે છે, તેમ ધર્મના પ્રચારથી ધાર્મિક વાતાવરણ પણ વધે છે. વસન, જુગાર ગુંડાગીરી વગેરે—આ બધાંનું પણ વાતાવરણ હોય છે. પ્રજાને આવા વાતાવરણમાં ત્રાસ અને અસુરક્ષા અનુભવાતી હોય છે, એટલે તે ધાર્મિક વાતાવરણની વધુ ને વધુ ચાહક બનતી રહે છે. આ ચાહનાને કારણે દેશ-વિદેશમાં અવારનવાર ધાર્મિક સપ્તાહો, પ્રવચનો, આધ્યાત્મિક સ્વાધ્યાયો, સાંસ્કૃતિક મહોત્સવો, યજ્ઞો, હોમહવનો વગેરે થતાં રહે છે અને નાસ્તિકોના હજાર વિરોધ છતાં ટેળે-ટેળાં ઊભરતાં રહે છે. કારણ કે પ્રજાને ધાર્મિક વાતાવરણ ગમે છે.

ડાખ્યા અને શાશ્વા માણસોને પણ કેટલાંક અસ્વીકાર્ય તત્ત્વો હોવા છતાં પણ એકંદરે આ વાતાવરણ હિતાવહ લાગે છે. જેમ કે પોતાની પત્ની કોઈ રામાયણની સપ્તાહમાં જતી હોય ત્યારે ઓછામાં ઓછું થોડાક દિવસો તો તેનો પતિભાવ વધુ ઉત્તમ થાય છે. ઘરનું વાતાવરણ સુધરે છે. એકંદરે સારો સંદેશો અને સારી પ્રેરણા લઈને શ્રોતાઓ પોતપોતાના ઘરે આવે છે અને થોડા-ઘણા સમય સુધી વિશેષ પ્રભાવમાં રહે છે. (સામાન્ય પ્રભાવ તો જીવનભર સતત રહેતો જ હોય છે.) એ કહેવું બરાબર નથી કે આ બધા ધાર્મિક સત્તસંગોનું કોઈ જ પરિણામ નથી આવતું. પરિણામ આવે જ છે પણ તે મર્યાદિત કે અસ્થાયી હોય છે. કારણ કે વક્તા, શ્રોતા અને આયોજકો પણ મર્યાદિત ક્ષમતાવાળા હોય છે. સીમિત પાસેથી અસીમિતની અપેક્ષા ન રખાય. એમ માનો કે એક જ સપ્તાહ કે સત્તસંગમાંથી એક જ વખતે બધા જ શ્રોતાઓ સોએ સો ટકા અણિશુદ્ધ સુધરી જાય તો પછી આગળ કશું કરવાનું જ ન રહે. જીવન એક સાતત્વભરી પ્રક્રિયા છે એટલે તેમાં આહાર-નિદ્રાની માફક સત્તસંગની પણ સતત પ્રક્રિયા જરૂરી થઈ જાય છે.

પણ આજ સત્તસંગમંડપો પ્રજા માટે હાનિકર પણ બની શકે છે, જ્યારે ધર્મપ્રચારની જગ્યાએ સંપ્રદાયપ્રચાર થતો હોય, ઈશ્વરની જગ્યાએ કોઈ વ્યક્તિવિશેષની પૂજા અને મહિમા થતાં હોય, અધ્યાત્મને નામે નમાલાપણું કે પલાયનવાદ થતાં હોય, સંસ્કૃતિના નામે વિકૃતિની સ્થાપના થતી હોય, યોગના અતિરેકમાં સાધકને કર્તવ્યહીન બનાવવામાં આવતો હોય, જુદા-જુદા નામવાળા યજ્ઞો કરીને લોકોનાં ગજવાનું હળવાં કરાતાં હોય કે પછી તાંત્રિકોના ચમત્કારોથી પ્રજાને આંજીને ગેરમાર્ગ દોરવામાં આવતી હોય. જ્યાં સુધી આ બધા બેદોને સમજવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ધર્મપ્રચારના સાચા સ્વરૂપને સમજી શકાય નહિ.

પ્રથમ તો ભારતમાં અને દેશ-વિદેશમાં ધર્મની નહિ, સંપ્રદાયોની બોલબોલા છે. પ્રચારકો ધર્મનો નહિ, સંપ્રદાયોનો જ વધુ દુરાગ્રહ અને આકમકતાથી પ્રચાર કરે છે. એનાં પરિણામ કદી ઉત્તમ હોઈ શકે જ નહિ. વિખવાદો, વિસંવાદો અને ખોટી ખેંચાખેંચીમાં પ્રજા ફસાઈ જતી હોય છે. સંપ્રદાયિકતા જ્યારે સોણે કળાએ ખીલી હોય છે ત્યારે તેમાં સંકીર્ણતા, અસહિષ્ણુતા, આકમકતા વગેરે દોષો આવી જ જતા હોય છે. હા, સંપ્રદાયિકતા જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થા તરફ ઢળવા લાગે ત્યારે તેના પૂર્વોક્ત દોષો ઓછા થવા લાગતા હોય છે, પણ તે તો અશક્તત્પ્રેરક પરિસ્થિતિના સ્વીકારમાંથી ઉદ્ભબવે છે.

હિન્દુ પ્રજાની સૌથી મોટી કમજોરી આ અસંખ્ય સંપ્રદાયો, તેની ચુસ્ત સંપ્રદાયિકતા અને તેમાંથી થતાં વિભાજનો છે. એક સફળ અને પ્રખર પણ સંપ્રદાયિક વક્તા વ્યાસપીઠ ઉપર બેસીને બોલવા લાગે છે, ત્યારે તે શબ્દે શબ્દે પોતાના સંપ્રદાયની, પોતાના જ માની લીધેલા ભગવાનની અને ગુરુની વાત એવી રીતે રાખે છે જ્ઞાનો કે આ જ સર્વોત્તમ સત્ય છે. બાકી બધું અસત્ય અને ભ્રમણા છે. સ્પષ્ટ સંદેશો એ હોય છે કે “તમે બધા અમારા વાડામાં આવી જાઓ.” વાડો વધારવાની પ્રક્રિયા એ ધર્મપ્રચાર નથી. ઘણી વાર તો સાચા ધાર્મિક લોકોને (જે કોઈ વાડામાં પડ્યા ન હોય) યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી સંપ્રદાયિક બનાવવામાં આવતા હોય છે. આને પાપ જ ગજાવું જોઈએ. વસની કે જુગારીઓના મંડળમાં એક નિર્દોષને ફસાવવામાં આવે તેવી જ આ પ્રક્રિયા ગજાવી જોઈએ. આવા વસનાદિમાં ફસાયેલા માણસને છોડવાથી જેમ પુછ્ય થાય તેમ સંકીર્ણ અને વિભાજક વાડાઓમાં ફસાયેલા માણસોને મુક્ત કરવાથી પણ પુછ્ય થાય.

હું કદી પણ દેશ-વિદેશમાં ક્યાંય પણ કોઈ પણ સંપ્રદાય કે વાડાનો પ્રચાર નથી કરતો, માત્ર ધર્મનો—માનવ-ધર્મનો જ પ્રચાર કરું છું. વ્યક્તિ-પૂજા કે વંશપૂજાને જરાય મહત્વ નથી આપતો. વ્યક્તિપૂજા એ પાંદડાને પકડવા બરાબર છે, જે પાનખરમાં ખરી પડતાં હોય છે. ધર્મપ્રચારક મૂળ થડને પકડાવે છે, જેને અનેક પાનખરો પછી પણ કશો બાધ આવતો નથી. સંપ્રદાયિકો મોટા ભાગે વ્યક્તિપૂજક પણ થઈ જતા હોવાથી તે થડને નહિ, વ્યક્તિરૂપી પાંદડાને પકડાવે છે, એટલે પ્રજાને વારંવાર વ્યક્તિ બદલવી પડે છે. જે દિવસે બધા સાધુ-સંતો સાચા અર્થમાં ધર્મપ્રચારક થશે તે દિવસે હિન્દુપ્રજા અનેક વિભાજનોના અનિષ્ટથી મુક્ત થઈને એકતાનો આનંદ અનુભવશે.

સ્વામી વિવેકાનંદજી વગેરે ધર્મપ્રચારક છે, સંપ્રદાયક-પ્રચારક નહિ. મહાત્મા ગાંધીજી જેવા અનેક મહાપુરુષો ધાર્મિક તો છે, પણ સંપ્રદાયિક નથી. એટલે જ તેમનામાં વિશાળતા આવી છે. આવી જ વિશાળતાનો પ્રચાર એ ધર્મપ્રચાર કહી શકાય. મારું ધ્યેય એ જ રહ્યું છે.

કેટલાક લોકો ધર્મનો નહિ પણ અધ્યાત્મનો પ્રચાર કરતા હોય છે. ધર્મ અને અધ્યાત્મના ભેદને પણ સમજવો જરૂરી છે. ધર્મ, બાધ્યજીવન ખાસ કરીને સમાચિતજીવનની સુભવસ્થા કરે છે, જ્યારે અધ્યાત્મ, વ્યક્તિના (સમાચિતના નહિ) આંતરજીવનને કક્ષા પ્રમાણે ઉન્નત બનાવે છે. એટલે આધ્યાત્મિકતાનો પ્રચાર જરૂરી અને આવકાર્ય બની જાય છે પણ આધ્યાત્મિકતા, જ્યારે એક નિશ્ચિતવાદમાં સીમિત થઈ જાય છે, ત્યારે તે પણ વાડો બની જાય છે. વાદમાં સંપ્રદાય જેવા જ સંકીર્ણતા, અસહિષ્ણુતા વગેરે દોષો આવી જતા હોય છે. સાચી આધ્યાત્મિકતા વાદમુક્ત હોય, વાડામુક્ત હોય. ઊલયનું એમ કહી શકાય કે સાચી આધ્યાત્મિકતા અને વાડાબંધી એક સાથે રહી શકે જ નહિ.

આવી જ રીતે ઘણી વાર યોગ શબ્દથી પ્રયોજિત અનેક કિયાઓ આધ્યાત્મિકતાની સાધના બનતી હોય છે. તમે યોગી છો? યોગ કરો છો? યોગ શીખવો છો? આવા પ્રશ્નો થતા રહે છે. શારીરિક સ્વાસ્થ્યથી માંડીને અજબ-ગજબની સિદ્ધિઓ અને ચમત્કારોની કથાઓ યોગીજીવન સાથે સંકળાયેલી જોવા મળે છે, જે મોટા ભાગે કાલ્યનિક હોય છે. પણ જો આ કલ્પનાસૃષ્ટિને હટાવી દેવામાં આવે તો યોગ માત્ર વ્યાયામ જ બની રહે. તેનું ભારતીય આકર્ષણ ખોઈ બેસે. પરદેશમાં પણ હવે યોગનો સારો પ્રચાર થયો છે. પણ તે તન-મનને સ્વસ્થ રાખનાર સાધન તરીકે થયો છે; સિદ્ધિઓ કે ચમત્કારો માટે થયો નથી. ભારતમાં કોઈ યોગી હોય અને ચમત્કાર ન હોય તેવું ભાગ્યે જ બને.

કોઈ સાધક સવાર-સાંજ થોડાં આસનો-પ્રાણાયામ કરે તે સારી વસ્તુ છે. પણ કોઈ માણસ—ખાસ કરીને જવાબદાર ગૃહસ્થ—કલાકો સુધી ધ્યાનાદિ કરે તે હિતપવહ નથી. કેમકે લાંબો સમય ધ્યાનાદિ કરવાથી તેની ઈચ્છાશક્તિ ન્યૂન થઈ જાય છે. પ્રવૃત્તિ, સાહસ, આરંભ વગેરે તેને ગમતાં નથી. વ્યાપાર-નોકરી-ધંધા-સંસારપ્રવૃત્તિ વગેરેમાંથી તેના રસ ઊડી જાય છે. આવા માણસને એકાંતમાં બેસી રહેવાનું કે ભોંયરામાં પડ્યા રહેવાનું ગમે છે, આના કારણે તેના સંસાર, ધંધા વગેરેને હાનિ થાય છે. આવી રીતે ગુમસૂમ બેસી રહેનારને આધ્યાત્મિક માણસ કહેવાય જ નહિ, યોગનો અતિરેક અને અધ્યાત્મનું વાદાત્મક રૂપ બન્ને ભેગાં ભણે ત્યારે એક કર્તવ્યવિહીન, પલાયનવાદી સ્વકેન્દ્રિત વ્યક્તિનું સર્જન થાય છે. એ વ્યક્તિ પછી મોટા ભાગે સ્વલ્ભકી સ્વકેન્દ્રિત જીવન જીવતી થઈ જતી હોય છે. તેનાં સુખ-સગવડો માટે તે અનેકોની સેવા સ્વીકારે છે, પણ તે કોઈના કશા કામમાં નથી આવતી. આ તેની સ્વકેન્દ્રિતતા છે. યાદ રહે, સાચા અધ્યાત્મ અને ગીતાપ્રયુક્ત યોગનો સ્વીકાર જ છે, જે કર્તવ્ય અને કર્મઠતાનાં પ્રબળ સમર્થક છે.

યોગ અને અધ્યાત્મના નામે ઘણી વાર અવાસ્તવિક જીવન જીવવા તરફ વળાંક અપાય છે. સર્વપ્રથમ તો શ્રી-પુરુષોના કુદરતી સંબંધોને મહાપાપ, મહાવિધન, મહાવિનાશ માનીને એકબીજાથી સતત દૂર-દૂર રહેવાની પ્રેરણા અને નિયમો આપે છે. કેટલાક તો પતિ-પત્નીને ભાઈ-બહેન તરીકે જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે છે. આ યોગ્ય ન કહેવાય. વળી કેટલાક ખાવા-પીવાના કઠોર નિયમો પળાવે છે, આવા નિયમો પાળવામાં જ શક્તિ ખર્ચાઈ જાય અને છતાં કોઈ વાર કાંઈક ભૂલ થઈ જાય તો મહાપાપ થવાનો ભય રહ્યા કરે. ઉદાહરણ તરીકે, એક ઋષિયોગી-કહેવાતા માણસે કહ્યું કે મરીમસાલા એ નર્યુ જેર છે. તેનો ત્યાગ કરો. પ્રભાવમાં આવેલા માણસો મરીમસાલાનો ત્યાગ કરી, મીઠા-મરચાં વિનાનું ઝિક્કું ખાવાનું શરૂ કરે. પરિવર્તનની અસર રહે જ, પણ ધીરે ધીરે તેનું શરીર દુર્બળ થવા લાગે. કારણ કે વર્ષોથી જે ખોરાક રોજે ખાધો હોય તે જ તેના શરીરને અનુકૂળ આવી ગયો હોય, તેને છોડીને એકદમ તિબન્ન પ્રકારનો ખોરાક જલદીથી શરીરને અનુકૂળ ન આવે. સ્વાદ વિનાના ભોજનમાં જે રસો મૌઢામાં કે પકવાશયમાં થવા જોઈએ તે ન થાય. એટલે, ખાધેલું બરાબર પચે

નહિ. ધીરેધીરે આંતરાડાના રોગો થાય વગેરે. આ યોગ નથી.

મેં મરી-મસાલા વિનાના તથા મરી-મસાલાવાળા એમ બન્ને પ્રકારના આહારનો અનુભવ લાંબા સમય સુધી કર્યો છે. તે પછી સૌ ભારતીયોને જણાવું છું કે દાળ-શાક વગેરેમાં પ્રમાણસરના મરી-મસાલા ખાવા હિતાવહ છે. કારણ કે તે બધા જ ઔષધ છે. રસોડાના લક્કડિયામાં (મસાલા રાખવાના ડબ્બામાં) બધી દવાઓ છે. જેમકે હળદર, શુરુ, રાઈ, મેથી, હિંગ, મરચાં, કોકમ, આમલી, તજ, લવિંગ, ઈલાયચી, જાયફળ, ખસખસ વગેરે. આ બધાં જ ઔષધ છે. શક્તિ પ્રમાણે તેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવો હિતાવહ છે. મરી-મસાલા ખાવાથી તમોગુણ વધે છે તે વાત યોગ્ય નથી. ઊલટાનું એમ કહી શકાય કે મરી-મસાલા ન ખાનારા યુરોપ-આઝિકાના લોકો અપેક્ષાકૃત વધુ હિંસક અને ફૂર હોય છે. કહેવાય છે કે હિટલર આપણા જેવા મરી-મસાલા ખાતો ન હતો. આ જ યોગીનું કહેવું છે કે મરી-મસાલા ખાવાથી વાસના વધે છે. આ યોગ્ય નથી લાગતું. હા, મરી-મસાલા ખાનારાઓ તેનો ત્યાગ કરે તો થોડો સમય વાસના હળવી થવાનું અનુભવાય પણ આ સિથિતિ કાયમ ન રહે. પરિવર્તનના કારણે આવો અનુભવ થાય. થોડા જ સમય પછી વાત હતી ત્યાં ને ત્યાં જ આવી જાય.

યોગ અને અધ્યાત્મના નામે, વાસના અથવા કામશક્તિ પ્રત્યે જે સૂગ અને ભયંકરતા આરોપિત કરાઈ છે તે બાબત થોડી સ્પષ્ટતા કરવી હિતાવહ લાગે છે. માનો કે મરી-મસાલા-લસણ-દુંગળી વગેરે વસ્તુઓનો ત્યાગ કરીને તમે તમારી કામશક્તિને ઓછી કરી નાખી. હવે તમને પહેલાં જેવો કામ સત્તાવતો નથી. પણ આમ કરવાથી તમે પતિ તરીકે અથવા પત્ની તરીકે અક્ષમ થવા લાગો છો, તે ભુલાવું ન જોઈએ. તમારી અક્ષમતાથી તમારું સાથી પાત્ર દુઃખદાયી બને છે અને લાંબાગળે તેમાંથી આડમાર્ગ વળી જવાની સંભાવના પણ ઊભી થાય છે. આ રીતે તો અંતે તમારો ઘરસંસાર ઉજ્જ્વલ થઈ જાય છે. હિન્દુ પ્રજામાંથી ત્રણોક ટકા સ્ત્રીઓ મુસ્લિમો સાથે લગ્ન કરી લે છે, તેમાં બીજાં કારણોની સાથે આ અક્ષમતા પણ કારણ હોઈ શકે છે. કારણ કે યોગ અને અધ્યાત્મના નામે લોકોને એવું જીવન જીવતા કરાય છે કે તે પોતાની કામ-ઊર્જાને ખોતો જાય છે.

પ્રાચીનકાળમાં પુરુષોનાં વિશેષજ્ઞોમાં ‘વીર્યવાન’ વિશેષજ્ઞ ખાસ વપરાતું તે એમ બતાવવા કે તે પૂર્ણ ક્ષમતાવાળો માણસ છે. વીર્ય વિનાનાં નિસ્તેજ અને નમાલાં માણસો વધારીને પ્રજા બળવાન ન બની શકે. કામશક્તિનો દુરુપ્યોગ ન થાય તે માટે ધર્મ અને સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો જરૂરી છે, પણ આ શક્તિ પ્રત્યે જ ઘૃણા કરવી અને એવો આહાર કરવો કે જેથી દિવસે દિવસે નિર્વિધિતા આવતી જાય તે હાનિકારક છે. એટલે પરંપરાથી જે ખોરાક લેવાતો હોય તે લેવો. યોગ્ય પ્રમાણમાં મરી-મસાલા-દુંગળી-લસણ વગેરે પણ ખાવાં અને કામઊર્જાનો અધ્યાત્મ કે યોગ સાથે વિનિયોગ કરવો એ જ હિતાવહ લાગે છે.

આવી જ રીતે સંસ્કૃતિના નામે ઘણીવાર વિકૃતિને પણ પોષજા અપાતું હોય છે. સ્ત્રીઓનાં મોઢાં ન જોવાં એ કઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ છે? સંસ્કૃતિના નામે મોટા ભાગે સ્ત્રીઓ માટે જ કઠોર ઝંફિઓ સર્જવામાં આવી હોય છે. સમય પ્રમાણે તેમાં સુધારો થતો રહ્યો છે અને થતો રહેશે. હા, જીવનમૂલ્યોને સ્થાપનારી સંસ્કૃતિ સદા હિતાવહ રહેવાની. પણ તે વર્ણભેદવાળી કે લિંગભેદવાળી નહિ. સૌના માટે તે સમાન હિતકારી હોય તે જરૂરી છે.

દેશ-વિદેશોમાં તાંત્રિકોને પણ અત્યારે તડાકો પડ્યો છે. તાંત્રિકો અને જ્યોતિષીઓ પણ ઋષિ-મુનિઓની જ વાર્તા કરે છે. યજો કરનારા પણ ઋષિ-મુનિઓની વાતો કરે છે. પ્રજા પ્રાચીન શાસ્ક્રોની બાબતમાં લગભગ અજાણ છે. કશું જાણતી નથી. જે કાંઈ જાણે છે તે પરંપરાથી સાંભળેલી વાતો જાણે છે. અશ્વમેધ યજમાં પ્રાચીનકાળમાં કેટલી હિંસા થતી તેની લોકોને ખબર નથી. “ઋષિ-મુનિ” એક એવું નામ છે કે જેને જે ચારો ચરવો હોય તે ઋષિ-મુનિઓનાં નામ આગળ કરીને ચરી શકે છે, જેનાથી રાષ્ટ્રનું, માનવતાનું કશું જ કલ્યાણ ન થતું હોય. ઊલટાનું અંધશ્રદ્ધ, આંશિક નુકસાન, પર્યાવરણનું નુકસાન એમ અનેક પ્રકારની હાનિ થતી હોય તેવી વ્યર્થની કિયાઓ કે માન્યતાઓથી પ્રજાને બચાવવાનું કામ ધર્મપુરુષોએ કરવાનું હોય છે. આ રીતે જ ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું હોય છે. ધર્મનું રક્ષણ નાસ્તિકોથી નહિ, પણ ધર્મના નામે થનારા ધર્માભાસોથી કરવાનું હોય છે. જો આ બધું ન કરી શકાય તો સંપ્રદાયો તો રહે, ધર્મ ન રહે. અધ્યાત્મ, યોગ, સંસ્કૃતિ, તાંત્રિકો, યજો આ બધું રહેવા છતાં પણ ધર્મ ન રહે. એટલે મારો પ્રયત્ન અને મુખ્ય ભાર ધર્મપ્રચારમાં રહ્યો છે. જે દિવસે લોકો આ ભેદોને સમજશે અને ધર્મ તરફ વળશે ત્યારે ધર્મનો જ્યાજ્યકાર થઈ જશે.

શ્રી કાન્તિભાઈ ગોરધનભાઈ પટેલ અને પંડિત શ્રી જોખાકરજી આ યાત્રાની મુખ્ય પ્રેરક વ્યક્તિઓ રહી છે, એટલે તેઓનો હાઇટ્

આભાર.

પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદીએ આ પુસ્તકને ભાગાંદોષથી મુક્ત કરવાનો ભારે શ્રમ કર્યો છે. તેઓનો આભાર.

શ્રી ગૂર્જર પ્રકાશનના શ્રી મનુભાઈ શાહે ખૂબ ઉત્સાહ અને ખંતથી પુસ્તકને વહેલામાં વહેલી તકે પ્રગટ કર્યું તે બદલ તેઓનો પણ આભાર.

બહુ ટૂંકા ગાળામાં અમે જે ઊડતો પ્રવાસ કર્યો, તેમાં કોઈ વસ્તુને સમજવામાં ભૂલ થઈ હોય તેવું બન્યું હોવાનું શક્ય છે. એટલે આ પુસ્તકમાં આવી કોઈ પણ ગેરસમજ મારાથી થઈ ગઈ હોય તો પ્રથમથી જ હું તેની ક્ષમા માગી લઉં છું અને સુશ્ર વાચકને વિનંતી કરું છું કે જો મારું ધ્યાન તે તરફ દોરવાની કૃપા કરશો તો નવી આવૃત્તિમાં સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન થશે.

પરમકૃપાળું પરમાત્માને વંદન સાથે.

સ્વામી સચિયદાનંદ

ભક્તિનિકેતન આશ્રમ

પો.બો.19

પેટલાદ-(દંતાલી) 388 450

1. પ્રવાસનો આરંભ

વિશાળ આંદ્રિકામાં છેક દક્ષિણમાં આવેલા દક્ષિણ આંદ્રિકા દેશના જોહાનિસબર્ગ નગરથી પં. ઉમિયાશંકર જોખાકર 1988થી મારી સાથે પત્રવ્યવહાર કરતા હતા: “અહીં આવો. અહીં તમારી બહુ જ જરૂર છે.” દશ વર્ષ સુધી ચાલેલા આ પત્રવ્યવહારમાં મારો આગ્રહ હતો કે મારાથી આવી શકાય તેવું નથી. મારી ઈચ્છા નથી. આવવાનો કશો અર્થ નથી વગેરે. કોઈ કોઈ વાર પંડિતજીનો ફોન આવે અને અત્યંત ગળગળા કંઠે તેઓ પોતાની વાતને પકડી રાખે. આ રકજક અને ગડમથલમાં એક દિવસ મારા આશ્રમે બે સજ્જનો આવ્યા: શ્રી કાન્તિભાઈ ગોરધનભાઈ પટેલ અને શ્રી હસુભાઈ પટેલ. બન્ને જિમ્બાબ્વેના નાગરિકો. પ્રથમ ત્યાંની પાર્લિમેન્ટના એમ.પી. અને બીજા ઓસ્ટ્રેલિયામાં જિમ્બાબ્વેના હાઈકમિશનર. બન્નેનો આગ્રહ મારે જિમ્બાબ્વે આવવાનો; મેં યથાસંભવ હા-ના કરી, પણ બન્ને રાજનીતિજ્ઞો એટલે હા પડાવીને જ ઊઠ્યા. એટલું જ નહિ તરત જ કામે વળગ્યા. મારો પાસપોર્ટ મંગાવીને જિમ્બાબ્વે તથા દક્ષિણ આંદ્રિકાના વિસાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા, તો બીજી તરફ ટિકિટો પણ બુક કરાવી દીધી. માત્ર બાર દિવસ જ રહેવાની શરતે અમે બે જણ રવાના થયા.

મારી સાથે શ્રી જયંતીભાઈ પટેલ (પેટલાંડ) પણ આવી રહ્યા છે. બાયપાસ સર્જરી કરાવ્યા પછી અને અવસ્થાના કારણે હવે લાંબા પ્રવાસમાં મારે કોઈ ને કોઈ સહયોગીને સાથે રાખવા હિતાવહ છે—તેવું હિતેચુઓનું માનવું છે. જોકે મને તો આજે પણ પહેલાં કરતાં કશો ફરક નથી લાગતો. ઈશ્વરકૃપાથી આજે પણ એકલો જ લાંબા પ્રવાસે જઈ શકું તેવી હામ છે. પણ ‘એક કરતાં બે ભલા’ એ ન્યાયે અમે બન્ને 29મિની સાંજે વડોદરાથી મુંબઈ અને મુંબઈથી હરારે જવા રવાના થયા. શ્રી કાન્તિભાઈએ (જેમને હવે આપણો કે.જી. કહીશું) અમારી ઝિઝી-ઝિઝી આવશ્યકતાઓની કાળજી રાખી હતી એટલે વડોદરા પહોંચાડવાની તથા મુંબઈ જમવા વગેરેની પૂરી વ્યવસ્થા કરી હતી. મારા વારંવારના અનુભવો છે કે આમંત્રિત વ્યક્તિની ઝિઝામાં ઝિઝી વ્યવસ્થાની વાત તો દૂર રહી, સામાન્ય, મોટી-મોટી આવશ્યકતાઓની પણ લોકો દરકાર નથી રાખતા હોતા. કાર્યક્રમ ગોઠવનારા, કાર્યક્રમ કેવો સરસ અને ભવ્ય થાય છે તેની તો ખૂબ કાળજી રાખતા હોય છે પણ એ કાર્યક્રમ માટે જેને આમંત્રિત કર્યા હોય છે, તેની જરા જેટલી પણ ચિંતા નથી કરતા હોતા. આવનાર જો સીધો-સાદો-સરળ પ્રકૃતિનો હોય તો તો લગભગ ભૂખ્યો જ રહી જાય. હા, જો આવનાર સંકોચ વિનાનો અને પાકો હોય તો વાત જુદી. પણ એકંદરે મેં અનુભવ્યું છે કે જાણી કરીને ઉપેક્ષા કરનાર અથવા વ્યાપારિક દસ્તિએ કસ કાઢનાર સ્વયં પોતે જ ખોટમાં રહેતો હોય છે. ફરી તેને ત્યાં જવાનો ઉમળકો-ઉત્સાહ ન રહે. ઉદારતા અને કર્તવ્યજાગૃતિ જ ફાયદામાં રહેતાં હોય છે.

શ્રી કે. જી.એ અમારી ઝિઝામાં ઝિઝી આવશ્યકતાઓની ગોઠવણી કરી રાખી હોવાથી અહીંથી જ તેમના પ્રત્યે અહોભાવ થવા લાગ્યો. બધી વિધિ પતાવીને અમે બંને પ્રતીક્ષાખંડમાં દાખલ થયા, ત્યાં એક પ્રજ્ઞાચક્ષુ સાધુ મહાત્મા અને એક સફેદ વસ્ત્રમાં બહેન મળ્યાં. તેઓ બન્ને મને નામથી ઓળખતાં હતાં. પૂછતાં કરતાં ખબર પડી કે સ્વામીજી છે તે શ્રી રામાનન્દાચાર્યની ગાદી ઉપર બેઠેલા જગદ્ગુરુ છે. અને સાથેનાં બહેન છે, તે તેઓનાં બહેન છે. પ્રજ્ઞાચક્ષુની સાથે એક માણસ હોવું જરૂરી હોવાથી ભાઈ-બહેન બન્ને સાથે પ્રવાસ કરે છે. બન્ને વિદ્ધાન અને મળતાવડા સ્વભાવનાં છે. અભિમાનનો અભાવ હોવાથી થોડા સમયમાં પણ સારી એવી ધર્મચર્ચા કરી. તેમને બન્નેને ઝંગલોન્ડ જવાનું હોવાથી તેઓ વિદાય થયાં. સારાં માણસો થોડો સમય મળે તોપણ કેવી સારી છાપ મૂકતાં જાય છે તેનો એક સુંદર નમૂનો મળ્યો.

અમારું વિમાન 2-30 વાગ્યે ઉપડવાનું છે. વિલંબ છે, એટલે અનેક ઉડાનોનાં ભેગાં થયેલાં માણસોની ગતિવિધિઓ જોતા-જોતા સમય પસાર કરવા લાગ્યા. ત્યાં તો મારી દસ્તિ એક સજ્જન ઉપર પડી. મેં કહ્યું, આ ભાઈ ઘણીવાર ટી.વી. ઉપર આવે છે. પછી યાદ આવ્યું: હા, આ તો સી.પી.એમ.ના શ્રી સીતારામ યેચુરી છે. અને તેમની સાથે બીજા વૃદ્ધ પુરુષ છે તે પણ તે જ પક્ષના નેતા છે. તેઓ પણ અવારનવાર વાર્તાલાપ આપતા હોય છે. આ બન્ને ક્યાં જતા હશે? હરારે પહોંચ્યા પછી કે.જી.એ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું કે આ સામ્યવાદીઓ અવારનવાર દક્ષિણ આંદ્રિકા આવે છે અને અહીંની ભયંકર ગરીબી અને પ્રચંડ અમીરી બન્નો ઉપયોગ કરીને ગરીબોને ઉશ્કેરતા રહે છે. મેં જોયું કે તેઓ બન્ને અમારી સાથે જ વિમાનમાં બેઠા છે.

ઘરઘરાટી કરીને અમારી એર બસ.300 હવામાં ઊંચકાઈ ચૂકી છે. ત્રણ વાગી ચૂક્યા છે. અને હું તો તરત જ બેઠોબેઠો જ સૂઈ ગયો. આટલી રાત્રીએ પણ ખાવા-પીવાનું પીરસાઈ રહ્યું છે અને ઘણા લોકો ખાઈ-પી રહ્યા છે. ત્રણસો સીટોમાં કદાચ 200 પેસેન્જરો હશે. સોએક ખાલી છે, જેથી અનુભવી પેસેન્જરો જગ્યા ખોળીને હાથ મૂકવાના હાથા ઊંચા કરીને ત્રણ સીટોની એક બનાવી લાંબી તાણી રહ્યા છે. અટક્યા વિના, બરાબર સાડા આઠ કલાક ઉડીને અમારે જોહાનિસબર્ગ પહોંચવાનું છે. હિન્દ મહાસાગરની આરપાર થતાં વચ્ચે થોડો સમય માડાગાસ્કરનો મોટો ટાપુ આવે ખરો, પણ ત્યાં ઉત્તરવાનું નથી. વચ્ચે વચ્ચે મારી આંખ ઉંઘડી જાય છે અને નિઃસ્તબ્ધ રીતે હવામાં એ ત્રીસ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ ધસી જતા વિમાનમાં અમારામાંથી ઘણાને ખબર પણ નથી કે બહારનું ઉષ્ણતામાન માઈનસ 40 ડિગ્રી સેલ્સિયસ છે. જોકે આ જ રૂટ ઉપર પાછાં વળતાં બોઇંગ 467 જ્યારે 41 હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ ઉડતું હતું ત્યારે બહારનું ઉષ્ણતામાન માઈનસ 71 ડિગ્રી સેલ્સિયસ બતાવતું હતું. આટલા નીચા ઉષ્ણતામાનમાં તો બરફ પણ પથ્થર થઈ જાય. પણ અમે બધા પૂરી ગરમી સાથે પ્રવાસ કરી રહ્યા છીએ. કારણ કે અંદરનું ઉષ્ણતામાન યંત્રો અને કમ્પ્યુટરથી નિયંત્રિત છે. પ્રાણવાયુ પણ નિયંત્રિત છે. ખરેખર તો આ આખું વિમાન, તેની પાંખોમાં ભરેલું પેટ્રોલ, માણસો, તેમનો સામાન, પાણી-ઝોરાક વગેરે બધું જ બરફ થઈ જવું જોઈએ. પણ વિજ્ઞાનની કરામત જ સમજો કે વિમાન જમીન ઉપર હોય તેવી જ રીતે કશા પરિવર્તન વિના ઉડી રહ્યું છે. જે દિવસે લોકો વિજ્ઞાનના ચમત્કારોને સમજતા-સ્વીકારતા થશે તે દિવસે ધર્મ અને અધ્યાત્મના નામે ચાલતા ચમત્કારોની હાંસી ઉડાડશે. પણ આફિકાના પ્રવાસ પછી મને લાગ્યું કે હજી એ દિવસો ઘણા દૂર છે.

દિવસ ઉગ્રી ચૂક્યો છે અને બારીમાંથી સૂર્યનારાયણનો ચહેરો મરક-મરક થઈ રહ્યો છે. નીચે અફાટ સમુદ્ર સિવાય કશું જ દેખાતું નથી. લોકો ભલે ગમે તેમ માને પણ મને તો વિમાનની યાત્રા સૌથી વધુ કંટાળાજનક લાગે છે. મને પલાંઠી વળીને બેસવાની ટેવ છે. અહીં એ શક્ય નથી. પગ લટકતા રાખવાથી પગમાં સોજા ચઢે છે. વળી ખુરશીઓ સાંકડી છે. સતત એકની એક જ સ્થિતિમાં આડનવ કલાક બેસી રહેવું અકળવાનારું લાગે તે સ્વાભાવિક છે. શ્રી જયંતીભાઈ વચ્ચે વચ્ચે આ મોટા-લાંબા વિમાનમાં એક-બે ચક્કર લગાવી આવે છે અને પગ ધૂયા કરે છે. મને પણ તેવી ઈચ્છા થાય છે, પણ હિંમત નથી ચાલતી. સૌનું ધ્યાન મારા તરફ જાય. “આ મહારાજ, અહીં કેમ ફરતા-રખડતા હશે!”—તેવી લોકધારણા થાય ખરી. જેમ ઘણી ઊંચાઈએ અમે કુદરતી નહિ પણ કૃતિમ પ્રાણવાયુ લઈને જીવી રહ્યા છીએ—જેની ઘણાને ખબર જ નથી—તેમ અમુક ઊંચાઈએ પહોંચ્યા પછી માણસને ઘણી સહજતાથી વંચિત થઈ જવું પડતું હોય છે. ધરાતલ ઉપર જ સહજતા હોય છે. જેમ જેમ ઊંચા ચડતા જાવ તેમ તેમ અનિશ્ચાએ પણ કેટલીક કૃતિમતાઓ જીવનનું અંગ બનતી જતી હોય છે.

ત્રણ પેટાવિશો

અંતે સવારના 8.30 વાગ્યે જોહાનિસબર્ગ ઉત્તરી ગયા. ભારતમાં અત્યારે બપોરના બાર વાગ્યા હશે. આ બન્ને દેશોમાં સાડાત્રણ કલાકનો સમયફેર છે. જોહાનિસબર્ગનું વિમાનીમથક ઘણું મોટું છે, કારણ કે દક્ષિણ આફિકાને પ્રથમ વિશ્વમાં સ્થાન પ્રાપ્ત છે. આપણું આ વિશ્વ ત્રણ પેટા વિશ્વોમાં વહેચાયેલું છે. સૌથી વધુ ધનાઢ્ય, સુખી-સંપન્ન રાષ્ટ્રોને પ્રથમ વિશ્વ કહેવાય છે. જેમ કે અમેરિકા, બ્રિટન, જર્મની, જાપાન વગેરે. તેનાથી થોડાં ઉત્તરતાં, ભૂખમરા અને ઝૂંપડપણી વિનાનાં કેટલાંક રાષ્ટ્રોને બીજું વિશ્વ કહેવાય છે. જેમકે કોરિયા, કેટલાક આરબ દેશો વગેરે. અને સૌથી વધુ નીચાં, ગરીબ, ઝૂંપડપણી, બેકારી, ગંદકી વગેરેથી ખદબદતાં રાષ્ટ્રોને થર્ડવર્લ્ડ-ત્રીજું વિશ્વ કહેવાય છે. જેમાં ભારત-પાકિસ્તાન-બાંગ્લાદેશ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

અમે તૃતીયક્ષાના રાષ્ટ્રમાંથી પ્રથમક્ષાના રાષ્ટ્રની ધરતી ઉપર ઉત્તરી ચૂક્યા તો ખરા, પણ જોહાનિસબર્ગના વિશાળ હવાઈમથકની રચના થોડી વિચિત્ર લાગી. સામાન્ય રીતે હવાઈમથકોના રન વેની રચના એવી હોય છે કે ચઢતાં-ઉત્તરતાં વિમાનો એકબીજાને કોસ ન કરે. જેમ જેમ હવાઈમથક મોટું થતું જાય તેમ તેમ તેના રન વેની સંખ્યા વધતી જાય. ઓછામાં ઓછા રન વે ઉપર વધુમાં વધુ વિમાનોની છિકવન્સી ચઢ-ઉત્તર કરી શકે તેવી વ્યવસ્થા હવે કમ્પ્યુટરો દ્વારા થઈ શકી છે. લંડન-શિકાગો-ન્યૂયૉર્ક જેવાં હવાઈમથકે પ્રત્યેક બે મિનિટે કોઈ ને કોઈ વિમાન ચઢતું કે ઉત્તરતું હોય. એક વિમાન ઉડીને હજારેક ફૂટ ઊંચું જાય ત્યાં તો તેની પાછળ જ બીજું વિમાન દોટ મૂકે. તે ઊડે ત્યાં સુધીમાં તો પેલું દશ હજારની ઊંચાઈએ પહોંચી ચૂક્યું હોય. મેં જોયું છે કે ઉડવાની લાઈનમાં એકસાથે પાંચથી દશ-દશ

વિમાનો તૈયાર ઉભાં હોય. બીજી તરફ તેવી જ રીતે ફિયાફિટ ઉત્તરતાં હોય. ઉત્તરેલું વિમાન ગતિમંદ કરીને છેડે પહોંચે અને વળાંક લે કે તરત જ તેની પાછળ બીજું ત્રીજું વિમાન સર્વસર્વ ઉત્તરે જતું હોય. કોઈ અક્સમાત નહિ. ક્યાંય અવ્યવસ્થા નહિ. આવું જ ટ્રેનોના પાઠ વિશે પણ સમજવાનું. એક જ પાઠ ઉપર વધુમાં વધુ ટ્રેનો દોડાવવાનો ઉપાય પણ કમ્પ્યુટર છે. કમ્પ્યુટરોની આ કમાલના કારણે કોઈ પ્રથમ વિશ્વ થઈ શક્યું છે તો કોઈ તેની ઉપેક્ષા કરીને ત્રીજી કક્ષાએ રહી ગયું છે. જોહાનિસબ્જામાં મેં જોયું કે અમારા વિમાનને ઉભા રહેવાની જગ્યાએ પહોંચતાં સુધીમાં ત્રણ રન વે કોસ કરવા પડ્યા. અને ત્રણ જગ્યાએ ઉડનારાં વિમાનને રસ્તો આપવા માટે થોડી થોડી વાર ઉભું રહેવું પડ્યું. અમારી જ માફક બીજાં ઉત્તરેલાં વિમાનોને પણ આવું જ કરવું પડ્યું. મને લાગે છે, રન વેની ડિઝાઇન કરવામાં કંઈક ઉત્તરવળ થઈ ગઈ હશે. સામાન્ય રીતે ડિઝાઇન એવી હોવી ઘટે કે ઉત્તરેલું વિમાન થોડું ચાલીને ટર્મિનલે પહોંચી જાય. એવી જ રીતે ઉડનારું વિમાન પણ યથાશક્ય ઓછું ચાલીને રન વેના છેડે પહોંચી જાય. જો ચઢતા-ઉત્તરતા વિમાનને ઘણું લાંબું ચાલ-ચાલ કરવું પડે તો તે હવાઈમથકની ડિઝાઇનની ઉણાપ ગણાવી જોઈએ. તેમાં પણ વારંવાર કોસ કરવાનું થતું હોય તો તે મોટી ઉણાપ ગણાવી શકાય.

પ્રથમ વિશ્વની એક નિશાની: ઝડપ

બહુ ઝડપથી અમે સૌ વિમાન બહાર નીકળ્યા અને ચાલવા લાગ્યા. અમારે અહીંથી વિમાન બદલીને સીધા હરારે-ઝિમ્બાબ્વે જવાનું છે. એટલે ટ્રૂન્જિટ લાઈનમાં થઈને S.A.A.ના હરારે બૂથ ઉપર પહોંચી ગયા. એક બહુ મોટું પરિવર્તન જોવા મળ્યું કે ચારેક વર્ષ પહેલાં અહીં સર્વત્ર જ્યાં ગોરા લોકો બધો વહીવટ ચલાવતા હતા ત્યાં હવે લગભગ પ્રત્યેક બૂથ ઉપર કાળાં ભાઈ-બહેનો (બહેનો વધારે) વહીવટ ચલાવી રહ્યાં છે. હા, પ્રવાસીઓમાં 95% ટકા ગોરાઓ છે. કારણ કે કાળાઓ પાસે વિમાનપ્રવાસના પૈસા નથી. ગોરાઓએ પણ આ પરિવર્તનને સ્વીકારી લીધું છે. વારસામાં મળેલી આખી યુરોપિયન વ્યવસ્થા ચાલુ છે. સૌ ઝડપથી, વિનય, વિવેકથી કામ કરી રહ્યાં છે. પ્રથમ વિશ્વની એક નિશાની ‘ઝડપ’ પણ કહેવાય છે. પ્રત્યેક કામ કેટલી ઝડપથી, ચોકસાઈપૂર્વક કરી શકાય છે તે મહત્ત્વનું છે. તૃતીય કક્ષાનાં રાષ્ટ્રો, માત્ર સમૃદ્ધિમાં જ પછાત નથી હોતાં, ઝડપમાં પણ પછાત હોય છે. કોઈ કામ ઝડપથી, ચોકસાઈથી કરવાની જાણે ક્ષમતા જ ન હોય તેમ ઘણો સમય લઈને ધીરેધીરે, ગમેતેમ, જેમ-તેમ કાર્ય કરવું એ પણ તૃતીય કક્ષાની નિશાની છે. જોકે અહીં ગોરામાંથી કાળા પરિવર્તનની અસર જગાવા લાગી છે જ. તોપણ એકંદરે ઠીક રહ્યું.

હરારેનો બોર્ડિંગ પાસ લઈને અમે પચીસ નંબરના ગેટ ઉપર પહોંચ્યા. બેઠા, પણ અમારી ઉડાનની જાહેરાત જ ન થાય. ખબર પડી કે હજુ કંપાલાથી વિમાન આવ્યું જ નથી. મોકું-મોકું વિમાન આવ્યું અને અમે વિદાય થયા.

*

2. હરારેમાં—1

હરારેનું પહેલું નામ સેલ્સબરી હતું. ગોરાઓ પાસેથી આજાદી મેળવ્યા પછી દેશી લોકોએ (કાળા લોકોએ) તેનું નામ ‘હરારે’ કરી નાખ્યું. હરારે શબ્દનો અર્થ થાય ‘નગર’. અર્થાત્ જંગલમાં, દૂરદૂરનાં ગામોમાં રહેનારી કાળી પ્રજા કોઈ ચીજવસ્તુ લેવા કોઈ દૂરના નગરમાં જતી તો તેને ‘હરારે’ કહેતી. આથી લોકોએ સેલ્સબરીને હરારે બનાવી દીધું. કોઈ પણ પ્રજા જ્યારે ગુલામીમાંથી આજાદી પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તેની ભાવુકતાની રેલમાં ગુલામીનાં ઘણાં ચિહ્નો તણાઈ જતાં હોય છે. જેમાં ગુલામીસૂચક અથવા સ્મૃતિપ્રેરક નામો પણ તણાઈ જતાં હોય છે. વધુ પડતી ભાવુક અને લાંબા સમય સુધી ભાવુકતાના ઉભરામાં ઉભરાતી પ્રજા, ગંભીરતા ખોઈ બેસ્તી હોવાથી સંતુલિત વિકાસ નથી કરી શકતી હોતી. બિનજરૂરી નામો બદલ-બદલ કરવાથી ક્ષણિક ‘ઈગો’ તો સંતોષાય પણ તેથી વિકાસ ન થાય. તેમ છતાં જરૂરી અને અપમાનપ્રેરક નામો બદલવાં જ જોઈએ. અમે હરારે પહોંચી ગયા. વિમાનમાંથી બહાર નીકળ્યા તો અનુભવાયું કે અત્યારે અહીં શિયાળો ચાલી રહ્યો છે. સ્વેટર વગેરે પહેરવાની જરૂર જણાઈ. સખત ગરમીમાંથી એકદમ ઠંડીમાં આવી ગયા. પરમેશ્વરે શરીરની રચના જ એવી રીતે કરી છે કે બદલાતી મોસમ પ્રમાણે તે પોતાને બદલી શકે છે. હા, માનસિક સ્વસ્થતા હોય તો. યાદ રહે, શરીર ઉપર સૌથી મોટી અસર માનસિક પડતી હોય છે.

અહીંની ઝૂંપડપણી

શ્રી કે.જી. અમારા સ્વાગત માટે હાજર જ હતા. તેઓ ત્યાંના એમ.પી. છે, એટલે તરત જ એક વિશેષ અધિકારી પાસે જઈને પાસપોર્ટ ઉપર સિક્કો મરાવી લાગ્યા. મેં જોયું કે પૂરું હવાઈમથક હવે કાળા ભાઈઓ સંભાળે છે. બધા નમ્ર-વિનયી અને વ્યવસ્થિત લાગ્યા. અમને લેવા બીજા પણ કેટલાક ભાઈઓ આવ્યા છે. અમે સૌ રવાના થયા. શ્રી કે.જી.નો ડ્રાઇવર મેકસવેલ, કે.જી.ને કહે છે કે “સ્વામીજીને ઝૂંપડપણીવાળા રોડથી લઈ જવા ઠીક નહિ, મારા દેશનું વરખું દશ્ય તેમની નજરે ન પડવું જોઈએ.” પણ કે.જી.નો આગાહ ઝૂંપડપણી આગળથી જ જવાનો હોવાથી તેણે તે ટ્યુંકા રસ્તે ગાડી લીધી. કે.જી.એ મને બન્ને બાજુની ઝૂંપડપણી બતાવી. મેં જોયું કે આપણી ઝૂંપડપણી કરતાં તો તે ઘણી હવા-ઉઝસ અને મોકળાશવાળી હતી. અને હાં, ગંદકી ન હતી. મેકસવેલ કચવાતો હતો, પણ હું તેને કેમ કહું કે આના કરતાં અમે ભયંકર નરકાળારો ઉભાં કર્યા છે. આ દેશી માણસને આવાં મકાનો બતાવતાં શરમ આવે છે. મને લાગે છે કે આપણને આવી કોઈ ખાસ શરમ નહિ આવતી હોય. કદાચ કોઈ એવા પણ નીકળે કે જેમ ટ્રકો પાછળ ‘મેરા ભારત મહાન’નાં લખાણો લખાયાં છે તેમ ઝૂંપડપણીના પ્રત્યેક ઝૂંપડા ઉપર પણ આવાં લખાણો લખી નાખે.

શ્રી કે.જી.નું કહેવું છે કે પહેલાં અહીં માત્ર કાળા ભાઈઓ જ રહેતા, તેઓ શહેરમાં પ્રવેશ કરી શકતા નહિ. તેમના જ દેશોમાં તેઓ અપમાનિત અને હડધૂત થઈને રહેતા.

અમે વિશાળ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર વચ્ચે થઈને, શ્રી કે.જી.ના ઘર સુધી પહોંચવાના થયા ત્યાં કે.જી.એ કહ્યું કે આ રોડનું નામ ‘ગંગારોડ’ છે. દેશી નામ સાંભળીને સારું લાગ્યું. પહેલાં જ્યાં ગોરાઓ જ રહેતા હતા તેવા મોંઘા ક્ષેત્રમાં શ્રી કે.જી.નું ઘર છે. ત્યાં પહોંચી ગયા. શ્રી કે.જી.નું કહેવું છે કે અહીં જિમ્બાબ્વેમાં પંદર હજાર ગુજરાતીઓ છે, જેમાં ગુજરાતી મુસ્લિમો પણ આવી ગયા. પણ છેલ્લાં 10-15 વર્ષથી અહીં એટલા બધા સંપ્રદાયો, પંથો, પરિવારો, મંડળો વગેરે આવ્યાં છે કે પૂરી પ્રજા ટુકડેટુકડા થઈ ગઈ છે.

શ્રી કે.જી.ના ઘરની સામે જ ભવ્ય મંદિર છે. અને જોતાં જ અત્યંત પ્રસન્નતા થઈ. આવી રચના મેં પહેલી વાર જ જોઈ હતી. મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં શ્રી કે.જી.એ કહ્યું કે તેનો સ્થપતિ-આર્કિટેક્ટ અંગ્રેજ છે. અનેક વાર ભારતનું બ્રમણ કરીને, જુદાં-જુદાં મંદિરો જોઈને, બધાનું મિશ્રણ કરીને તથા કંઈક પોતાનું ઉમેરીને તેણે આ રચના તૈયાર કરી છે. આ જ મંદિરમાં આ જ સાંજથી મારે પ્રવચન કરવાનાં છે. હું મંદિર તથા મૂર્તિપૂજાનો સમર્થક છું. કારણ કે અનેક લોકોએ હજાર પ્રયત્નો કરવા છતાં હિન્દુપ્રજા નિરાકારવાદને સ્વીકારી શકી નથી. તાત્ત્વિક રીતે, પરમેશ્વર નિરાકાર હોવા છતાં, ચુસ્ત નિરાકારવાદીઓ સફળ થઈ શક્યા નથી. ધાર્મિક જ નહિ, જીવનનાં બધા જ ક્ષેત્રોમાં માત્ર તાત્ત્વિકતા જ સફળ થતી નથી. સંપૂર્ણ તાત્ત્વિકતા તમારા પક્ષે હોવા છતાં જો લોકરુચિ ન હોય તો તમે નિષ્ફળ થઈ શકો. લોકરુચિ એક મહત્વનું ઘટક છે. મંદિર વિશે વધુ ચર્ચા પછી કરીશું. જમીને આરામ કરવા સૌ જુદા પડચા.

કલાત્મક ઓમકારવાળું ભવ્ય મંદિર

અહીં સાંજે સાડા પાંચ વાગ્યે સૂર્યાસ્ત થઈ જાય છે. સાડાસાતથી પ્રવચનનો કાર્યક્રમ છે. હું જ્યારે સમયસર મંદિરે પહોંચ્યો ત્યારે અંદરનું મંદિર જોઈને તો વળી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયો. મંદિરમાં કોઈ મૂર્તિ નથી, ગર્ભગૃહમાં સરસ-વિશાળ કલાત્મક સોનેરી ઓમકાર માત્ર છે. તેની જ આરતી-પૂજા થાય છે. આવું મંદિર તો મેં ક્યાંય જોયું નહોંનું. ગર્ભગૃહ પણ મોટું વિશાળ-ભવ્ય અને ઓમકાર પણ ભવ્ય. કોઈ વ્યક્તિનો ક્યાંય ફોટો નહિ. માત્ર એક ઓમકાર જ કેન્દ્રમાં હોવાથી ચિત્તવૃત્તિઓને વિકલ્પોનું ક્ષેત્ર ન મળે. જ્યાં ઘણાં ચિત્રો અને ઘણી મૂર્તિઓ બેગી કરી હોય છે. ત્યાં ગુંચવાઈ જવાનો ભવ રહે છે. અહીં આવો કોઈ ભવ રહેતો નથી. દર્શક કોઈ પણ સ્થળે ઊભો રહીને શાન્તિથી દર્શન કરી શકે તેવી અને તેટલી વિશાળતા છે. વળી ઓમકાર જ પ્રતીક હોવાથી ગંગા-જમુના કે કેસરસનાન તથા અનેક પ્રકારના ભોગોનો પ્રશ્ન પણ નથી રહેતો. વળી જાત-જાતના વાધા કે મુગટ-હાર-દાળીના વગેરેનો પ્રશ્ન નથી રહેતો. કશા જ આંદબર વિના ઓમકારની વિશાળ આકૃતિ ભવ્ય લાગે છે. વચ્ચેનો સભામંડપ એટલો મોટો વિશાળ છે કે એક સાથે સેંકડો માણસો શાન્તિથી બેસીને ઉપાસના કરી શકે છે.

આપણાં પ્રાચીન સ્થાપત્યો પથ્થરરચિત હોવાથી આઠ-આઠ ફૂટે પથ્થરનો થાંભલો ઊભો કરવો પડે, તેના ઉપર પથ્થરો ગોઠવીને ગુંબજ વાળવો પડે, જે બાહુ મોટો ન વાળી શકાય. જેમ મંદિર મોટું થતું જાય તેમ થાંભલાઓની સંખ્યા વધતી જાય. કેટલાંક મંદિરોમાં સેંકડો થાંભલા ઊભા કરવા પડ્યા હોય છે. આ રીતે તો થાંભલા દર્શકોને માટે અંતરાય બની જાય. દર્શક ધક્કાધક્કી કરીને વચ્ચેના ભાગમાં આવે તો જ દર્શન થઈ શકે. આમ કરવા જતાં અવ્યવસ્થા સર્જાય. આ સ્થિતિ લગભગ આપણાં બધાં જ મંદિરોની છે. પણ આ મંદિરમાં કોઈ થાંભલો ન હોવાથી કોઈને કશો અંતરાય થતો નથી. પ્રત્યેક દર્શક પોતાને સ્થાને ઊભો ઊભો શાન્તિથી દર્શન કરી શકે તેવી વ્યવસ્થા છે. ગુંબજની ઊંચાઈ તથા પ્રકાશ વગેરેની વ્યવસ્થા પણ દાદ માળી લે તેવી છે. મંદિર બધી રીતે ભવ્ય અને સગવડભર્યું હોવા છતાં તેની પ્લીન્થ નીચી છે. જો આઠ-દશ ફૂટ ઊંચી પ્લીન્થ ઉપર આ મંદિર બાંધ્યું હોત તો ચાર ચાંદ લાગી જાત. આ મંદિરના આર્કિટેક્ટ મિસ્ટર પિયર્સ છે. તેઓ હજુ હ્યાત છે અને કિમ્બાબ્બેમાં જ રહે છે.

પણ અફ્સોસ, અહીં અવાર-નવાર આવતા ધર્મગુરુઓએ આ મંદિરને આત્મા વિનાનું માત્ર ખોળિયું જ બતાવ્યું છે. તેઓનો આગ્રહ મૂર્તિઓ પદ્ધરાવવાનો છે. લોકો હવે મૂર્તિઓ પદ્ધરાવવા તૈયાર થયા છે. મૂર્તિઓમાં પણ કદ્ય કદ્ય મૂર્તિઓ પદ્ધરાવવી તેનો વિવાદ ન થાય તો સારું.

મેં ઓમકાર ઉપર જ પ્રવચન આપ્યું.

વિદેશોમાં શાન્તિભેદો ભૂંસાયા છે.

અહીં એક બીજી વાત તરફ ધ્યાન આપવા જેવું છે. આ ભાગમાં વર્ષોથી ધોબી-માળી-વાળંદ-દરજી-મોચી વગેરે ભાઈઓ વધુ રહે છે. અને મોટા ભાગે બધા પૈસાદાર કે સુખી છે. આ ભાઈઓમાંથી ઘણાખરા મંદિરના ટ્રસ્ટીઓ પણ છે. તેમની બીજી-ત્રીજી પેઢી ઘણી સારું એજ્યુકેશન લીધેલી અને સુંદર, વ્યવસ્થિત છે. અહીં રહેતા આપણા ઊંચી શાન્તિના ભાઈઓ સાથે તેઓ સારી રીતે હળીમળી ગયા છે. વ્યવહારમાં ક્યાંય કશો ભેટ દેખાતો નથી. એક રીતે કહીએ તો સામાજિક સમાનતા આવી રહી છે. એનું મુખ્ય કારણ આર્થિક સંદર્ભતા તથા વિદેશનું વાતાવરણ કહી શકાય. આ જ ભાઈઓ જો દેશમાં હોય તો પારંપરિક શાન્તિગત અણગમાના શિકાર થાય જ. એક યુવાન ઉદ્યોગપતિએ કદ્યું કે હું જ્યારે વિદ્યાનગરમાં ભજાતો ત્યારે હોસ્પિટમાં રહેતો. અમે ત્રણ છોકરાઓ એક જ રૂમમાં રહેતા. હું શાન્તિએ મોચી અને બીજા બે બ્રાહ્મણો હતા. બન્ને બ્રાહ્મણો ઘણી વાર પરસ્પરમાં પોતાની શાન્તિ ઊંચી છે, તેવો વિવાદ કર્યા કરતા, કારણ કે બન્ને જુદા-જુદા બ્રાહ્મણો હતા. તેમનો વિવાદ સાંભળીને મને હસવું આવતું. હું કહેતો કે “જો તમારા બનેમાં ઊંચ-નીચના ભેટ હોય તો પછી અમારે તો રહેવું જ ક્યાં?” વિદેશોમાં ખાસ કરીને નવી પેઢી આવા ભેદોને ભૂંસી રહી છે. દેશના શાન્તિગત જામી ગયેલા કુસંસકરો ભૂંસાઈ રહ્યા છે. એ આનંદનો વિષય કહી શકાય. આ માટે એક કારણ અટકોનું પરિવર્તન પણ કહી શકાય. અહીં મોટા ભાગના આવા ભાઈઓ પોતાની જૂની શાન્તિવાચી અટકોને પડતી મૂકીને ત્રીજી પેઢીના દાદાના નામે અટક બનાવી લે છે. જેમકે મારી સાથે પ્રવાસમાં છેક સુધી રહેનાર લક્ષ્મણભાઈ ધોબી છે. પણ તેમની અટક ‘રણછોડ’ છે. રણછોડ ત્રીજી પેઢીના દાદાનું નામ છે. ભારતમાં પણ લુહાણા કે

ભાટ્યા વગેરેમાંથી ખોજા થયેલા ભાઈઓએ દાદાના નામને અટક બનાવી લીધું જોવા મળે છે. શ્રી મહમદઅતી જીજા. મૂળમાં તો જીજાભાઈ—દાદાનું નામ હોવું જોઈએ, પણ આ ગુજરાતી શબ્દને અંગ્રેજી ઉર્દૂવાળાએ ‘જિન્નાહ’ બનાવી દીધો. સહજ રીતે શ્વાતિગત અણગમો ઉત્પન્ન કરનારી અટકોથી છુટકારો મેળવવાથી પણ પ્રશ્ન ઉકેલવામાં સરળતા થઈ જાય છે.

પ્રશ્નોત્તરી: લગ્નસંસ્થા

બીજા દિવસથી સવારે પ્રશ્નોત્તરી અને સાંજે પ્રવચન એમ બે કાર્યક્રમો રખાયા હોવાથી કેટલીક બહેનો પ્રશ્નો પૂછવા આવી. મેં જોયું કે બહેનોના મોટા ભાગના પ્રશ્નો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલા હોય છે. 1. પતિ અને પરિવારના પ્રશ્નો. 2. ગુરુ કરાવવાના પ્રશ્નો અને 3. નડતર સંબંધી પ્રશ્નો.

જીવન પ્રશ્નો વિનાનું ભાગ્યે જ રહેતું હોય છે. આપણા ભાઈઓની બીજી કે ત્રીજી પેઢી અહીં નોકરી-ધંધા માટે ગરીબ દશામાં આવેલી અને જેમ તેમ કરીને માંડ-માંડ પેટિયું રળી ખાતી હતી. ત્યારે દરિદ્રતાના પ્રશ્ને બધાં દુઃખી હતાં. હવે એ પ્રશ્ન લગભગ નથી રહ્યો. પ્રાય: મોટા ભાગનાં કુટુંબો સારી એવી આર્થિક સ્થિતિ ભોગવી રહ્યાં છે. પણ હવે દરિદ્રતા કરતાં વધુ ભયંકર પ્રશ્નો છૂટી નીકળ્યા છે. એમાંનો એક પ્રશ્ન છે: નવી પેઢીનું વલણ. નવી પેઢી, ગુજરાતી ભાષા ભૂલતી જાય છે. કેટલાક માંડ માંડ થોડુંક સમજી તો શકે છે, તો કેટલાક સમજી પણ નથી શકતા. બોલવાની વાત તો બહુ દૂર રહી. ઘરમાં બાળકો સાથે માત્ર અંગ્રેજ જ બોલાય છે, એટલે બાળકો તો તદ્દન ગુજરાતીથી અણજાણ થઈ રહ્યાં છે. મેં તો કેટલાંક ઘરોમાં જોયું કે બાળકો ગુજરાતી સાંભળવા જ નથી માગતાં. ધીરે ધીરે ગુજરાતી પ્રત્યે અણગમો થઈ રહ્યો છે. ભાષા છૂટી જવાના કારણે મંદિરો કે કથાવાર્તા પણ છૂટી ગયાં છે. કેટલીક જગ્યાએ બાળકોને શિખવાડવા માટે હિન્દુસમાજે ગુજરાતી સ્કૂલો ખોલી છે, પણ તેનો બહુ પ્રભાવ નથી પડતો. કારણ કે ઘરમાં ગુજરાતી બોલાય તો જ ગુજરાતી આવડે, જે લગભગ બોલાતું નથી. આ બધાના કારણે ઘરમાં લગભગ દૃષ્ટિલશ વાતાવરણ હોય છે. ખરો પ્રશ્ન હવે જ શરૂ થાય છે.

હમણાં જ ભાડીગણીને તૈયાર થયેલી નવી પેઢીનાં યુવાન-યુવતીઓમાંથી કેટલાંક લગ્નસંસ્થાની મર્યદાઓથી આડાં ફેંટાવા લાગ્યાં છે. પતિ-પત્નીના પવિત્ર સંબંધોના આદર્શો, હસી-મજાક થવા લાગ્યા છે. એના કારણે દામ્પત્યનો કિલ્લો ડોલવા લાગ્યો છે. આમાં પણ જો બન્ને સરખાં હોય તો તો બહુ વાંધો ન આવે, પણ જો બેમાંથી એક જૂની પરંપરા પ્રમાણે એકનિષ્ઠ હોય અને બીજું અનેકનિષ્ઠ થઈ જાય તો ભયંકર દાવાનળ સણગી ઉઠે છે. તેમાં પણ જે સ્ત્રીઓ સારા ઘરના સારા સંસ્કારો લઈને સાસરે આવી હોય અને પતિનું વલણ ખુલ્લેઆમ અનેકનિષ્ઠ હોય તો તેના માથે તો આભ જ તૂટી પડે. નવી પેઢીએ દુઃખ નથી જોયું તેથી ધર્મ, ઈશ્વર, સંસ્કૃતિ વગેરે બાબતો પ્રત્યે તેમનું વલણ હળવું થઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે.

આ પણ્ણિમની સંસ્કૃતિ છે તેવું કહેવું બરાબર નથી. આ દેશમાં આજે પણ સિત્તેર હજાર ગોરાઓ રહે છે. દેશની મહત્વની જેતીવાળી જમીન તેમના હાથમાં છે. તેમનું—પતિ-પત્ની બાળકોનું જીવન છીછું નથી. તેઓ જવાબદારીભર્યું જીવન જીવે છે. પણ આપણે નથી તો ગોરા થઈ શકતા કે નથી ભારતીય રહી શકતા, તેથી વચ્ચેની એક કરુણ દશા ભોગવત્તા થઈ જઈએ છીએ.

માંસાહાર કે મધ્યપાન તો હવે અહીં જ નહિ દેશમાં પણ સામાન્ય થતાં જાય છે. પણ જે સ્ત્રીઓ આ બન્ને વસ્તુઓ સહન નથી કરી શકતી અને સામા પક્ષે પતિ બન્નેમાં પૂરેપૂરો રચ્યોપચ્યો હોય તો તેણે તો ગુંગળાઈને—કચવાઈને—જ દિવસો પૂરા કરવાના થઈ જાય. ડાહ્યો-શાણો પતિ, પત્નીની રુચિનો આદર કરી પોતાની જરૂરિયાતો બહાર ખાનગીમાં પૂરી કરી લે તો તો કદાચ ઠીક. પણ ઘરમાં જ પત્નીના હાથે જ આ બધું કરવા-કરાવવાનો દુરાગ્રહ રાખનાર પતિ, પત્નીના હંદ્ય ઉપર રોજ કંટાના ઉઝરડા કરે છે. વળી આ બધું પાછું મિત્રોની હાજરીમાં થાય ત્યારે તો હંદ વળી જાય. પણ આ ભારતીય સ્ત્રીઓ આમાંથી છૂટી થઈને મુક્ત થવા પણ નથી માગતી. છૂટાં થઈને શું કરવું? બીજો પણ કેવો મળશે? જો ચારે તરફ આ જ વાતાવરણ હોય તો પછી નવા જીવનની આશા જ કયાં કરવી?

દામ્પત્યની સફળતા

દામ્પત્યની સફળતામાં એકબીજાની રુચિઓ તથા માન્યતાઓનો આદર અને સહિષ્ણુભાવ રાખવો એ જરૂરી શરત છે. અનેક પ્રતિકૂળતામાં પણ સ્ત્રી છૂટી થવા નથી માગતી, એની પ્રતીતિ થતાં જ પુરુષ વધુ બેઝામ થઈ શકે છે. કારણ કે ખાનદાન સ્ત્રીની આવી કમજોરી તેને બેઝામ થવાનો પાનો ચંચાવે છે. પછી જીવન ગુંગળાવા લાગે છે. ઘણી વાર આવી જ દશા ભદ્ર પુરુષની, અભદ્ર સ્ત્રી દ્વારા

પણ થતી હોય છે.

એક ડાહી અને શાળી બહેને પતિની પસંદગીમાં પૈસાને જરાય મહત્વ આપ્યા વિના માત્ર શાકાહાર તથા નિર્બસનીપણા તરફ ધ્યાન આપ્યું. પૈસાદાર બાપની કન્યાને સામાન્ય વર મળ્યો. પણ તે કહે છે કે હું બહુ સુખી છું. મારે પૈસાને પરણવું નહોતું, મારી રુચિના માણસને પરણવું હતું, જે મને મળ્યો છે. ઓછા પૈસે પણ અમે બન્ને બહુ સુખી સુખી છીએ. બીજી તરફ પૈસાદારને મહત્વ આપનારાં વર-કન્યા. આલીશાન બંગલા અને ગાડીઓ વગેરે તો મેળવે છે, પણ ઘણીવાર આદર્શ વિનાનાં આ લોકો જીવન ખોઈ બેસે છે. એમાંથી વિકટ પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. ગરીબ મા-બાપોની આ ત્રીજી સમૃદ્ધ પેઢી હવે આવા જ પ્રશ્નોમાં અટવાઈ ન જાય તેની ચિંતા, વૃદ્ધ પુરુષોને રહ્યા કરે છે.

સ્વાભિમાન કે ‘ઈગો’

લગનસંસ્થા અને દામ્પત્યની ઢીલી સ્થિતિ માટે એક બીજું પણ મહત્વનું કારણ છે, સ્વીઓમાં વધી રહેલું સ્વાભિમાન અથવા ‘ઈગો’. પહેલાં સ્વીમાં અપાર સહનશક્તિ રહેતી રાખવી જ પડતી, કારણ કે બીજે ક્યાંય પગ મૂકવાની જગ્યા જ ન હતી અને પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેવાની શક્તિ ન હતી. હવે સ્વી ભણી-ગણીને પોતાના પગ ઉપર ઊભી રહેતી થઈ છે. હવે તે પહેલાં જેવું અને જેટલું સહન કરવા તૈયાર નથી. કોઈ વાર સ્વાભિમાન તો કોઈ વાર ‘ઈગો’ તેનામાં દાવાનળની માફક ભડકી ઊઠે છે, જે વિચ્છેદ અને વિગ્રહ સુધી પહોંચી જાય છે. સૌથી મોટી એલજી, માણસને માણસ પ્રત્યેની થતી હોય છે. બીજી એલજીઓ કદાચ સહ્ય થઈ શકે, પણ નજીકના માણસ પ્રત્યે જો તીવ્ર એલજી થઈ જાય તો એ અસહ્ય થઈ જાય. ડહાપણ-સમજણથી થોડું ધૂળ ઉપર લીપણ કરી શકાય, પણ તેની રામબાણ દવા હજી સુધી શોધાઈ નથી. આ તીવ્ર માનવ એલજી એ જ જીવતું નરક છે. મોટા ભાગે છૂટાં ન થઈ શકતાં એવાં ખાનદાન પરિવારોમાં પતિ-પત્ની માટે આ નરકનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળશે.

પ્રશ્ન ચર્ચામાં ત્યારે મને જબરદસ્ત આધાત લાગ્યો જ્યારે મેં સફળ દામ્પત્યની ટકાવારી જાણવા માગી. પ્રથમ મેં જ રજૂઆત કરી. મેં કંધું કે 20-25 ટકા તો ખૂબ સફળ-સુખી દંપતીઓ હશે, પણ મારી સાથે કોઈ સંમત ન થયું. સૌનો એક મત હતો કે “ના રે ના, ના રે ના. એકાદ ટકો માંડ હશે.” મારા માટે આ આધાતજનક સ્થિતિ હતી. કારણ કે મેં સાધુ થવા આવેલાં અનેક યુવક-યુવતીઓને સમજાવી-બુઝાવીને ગૃહરથ થવા પાછાં ઘેર મોકલેલાં અને સાધુજીવનની કૃત્રિમતાથી દૂર રહેવા ઉપદેશ આપેલો. પણ જો આજની ચર્ચા સાચી હોય અને લોકો માત્ર એકાદ ટકો જ સફળ દામ્પત્યજીવન પામતાં હોય, બાકીનાં 99 ટકા નિષ્ફળ રહેતાં હોય તો મને લાગે છે કે મેં ભૂલ કરી હતી. પણ હજી પણ મને લાગે છે કે આ ‘સરવે’ એકદેશીય હશે. બાકી 20-25 ટકા તો સફળ-સુખી હશે જ.

ગુરુપ્રથાથી પ્રજાનું વિભાજન

વિશ્વભરમાં જે રીતે ગુરુ કરાવવાની પ્રથા આપણી હિન્દુપ્રજા ધરાવે છે, તેવી બીજી કોઈ પ્રજા ભાગ્યે જ ધરાવતી હશે. આ વિષયને પહેલાં પણ અનેક વાર ચર્ચા હોવા છતાં પ્રશ્નોત્તરીમાં આ બાબતના પ્રશ્નો વધુ હોવાથી થોડી વધુ ચર્ચા કરવી પડે છે.

આ દેશોમાં જે જે ધર્મપુરુષો આવે છે, તેમાંથી મોટા ભાગના ગુરુ કરાવવાની વાત મુખ્યતઃ કરે છે. એક બહેનનું કહેવું હતું કે હિમાલય તરફના એક સંપ્રદાયની બે બહેનો આવેલી. તેમણે આગ્રહ કર્યો કે “ગુરુ કરાવો, અને જ્ઞાન લ્યો.” અમે કહ્યું કે અમે તો ગુરુ કરાવ્યા જ છે, તો કહે કે “કશો વાંધો નહિ, દત્તાત્રેયે ચોવીસ ગુરુ કર્યા હતા તો તમે પણ બીજા ગુરુ કરાવો.” અમે કાંઈક પ્રશ્ન પૂછીએ તો કહે કે “અમારું જ્ઞાન લ્યો અને ગુરુ કરાવો તે પછી જ તમારા પ્રશ્નોનું સમાધાન કરીએ ત્યાં સુધી ન કરીએ.” આ બન્ને બહેનો પોતે ગુરુ થતાં ન હતાં, પણ તેમના ગુરુના પ્રચારમાં નીકળ્યાં હતાં. તેમના ગુરુના નામે તેઓ પોતાનું તથાકથિત જ્ઞાન આપતાં હતાં. ગુજરાત તો ફળદુપ ભૂમિ છે. એટલે હા-ના કરતાં-કરતાં 21 જણાએ તેમની પાસેથી જ્ઞાન લીધું! અર્થાત્ ગુરુ કરાવ્યા. હવે આ એકવીશ લોકો મૂળ ધારામાંથી અલગ થવા લાગ્યા છે. કારણ કે જ્ઞાનના દ્વારા એવું સમજાવવામાં આવ્યું છે કે હવે પહેલાંનું બધું થોડી દેવાનું, માત્ર અમારું જ માનવાનું. તો જ મોક્ષ થશે. નહિ તો નરકમાં જશો વગેરે.

કંઈવાળા

આવું જ કંઈઓવાળાનું પણ છે. પ્રથમથી કંઈ બાંધેલી હોય તોપણ તેના ઉપર અમારી બીજી કંઈ બાંધો જ બાંધો. આ બધા આગ્રહ-દુરાગ્રહમાં પ્રજા અસ્થિર થઈને વિભાજિત થાય છે. લોકો કહે છે કે 10-15 વર્ષ પહેલાં અમે બધા હિન્દુઓ એક જ હતા. કશો બેદ ન હતો. પણ પછી જેમ જેમ ગુરુ કરાવનારા આવતા ગયા તેમતેમ પ્રજાનું વિભાજન થતું ગયું. હવે તો અમારામાંના કેટલાક એટલા બધા ચુસ્ત-કંઈ થઈ ગયા છે કે નથી મંદિર આવતા, નથી પ્રસાદ ગ્રહણ કરતા. અરે, એમણે ઘરમાંથી જૂના ભગવાનો—મહાપુરુષોનાં ચિત્રો પણ કાઢી નાખ્યાં છે. અત્યારે આ લોકો કેટલાય સંપ્રદાયો, પંથો, પરિવારો, મંડળો વગેરેમાં વહેચાઈ ગયા છે. અને હજી નવાનવા ગુરુઓ અહીં આવીને વધુ વિભાજન કરવાના છે. આ અધ્યાત્મ ન કહેવાય. આ બીમારી કહેવાય. મૂળમાં ગુરુપ્રથા જ વિકૃત થઈ ગઈ છે. તેને સમાપ્ત કરવી જરૂરી છે.

પ્રાચીનકાળમાં ‘ગુરુવાદ’ નહિ પણ ‘આચાર્યવાદ’ હતો. અર્થાત્ વિદ્યાર્થી જેની પાસેથી અધ્યયન કરે તે તેનો આચાર્ય કહેવાય. આવી રીતે જ્ઞાનદાતા આચાર્ય માટે “આચાર્ય દેવો ભવ” કહ્યું છે. પછીથી અનેકાનેક સંપ્રદાયો-પંથો નીકળતા રહ્યા. આ બધા સંપ્રદાયોએ પોતાની સંખ્યા, વધારવા, કાન ફૂંકવા કે કંઈ બંધાવવાની પ્રથાઓ વિકસાવી, જેથી પોતાનાં ટોળાં મોટાં થઈ શકે. ખરેખર તો આ પ્રથાથી પ્રજા વધુ અજ્ઞાની, સંકુચિત અને વિભાજિત બની. હવે જરૂર છે કે પ્રજા આવી અનર્થકારી પ્રથાથી મુક્ત થાય. હા, કોઈ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ દ્વારા પોતાના જીવનમાં દિશાપ્રાપ્તિ થઈ હોય—થતી હોય, તેના પ્રત્યે ગુરુભાવ રાખવો અને પોતાની જાતને શિષ્યભાવમાં રાખી, નમ્રતા, વિનય-વિવેક, સેવા-શુશ્રૂષા કરવી એ હિતાવહ છે. પણ માત્ર દેખાદેખી કે પરંપરાગત કાન ફૂંકવાના રહેવા અને નવાનવા પંથોને પ્રોત્સાહન આપવું એ હિતાવહ નથી.

પરમગુરુ તો પરમેશ્વર

ખરેખર તો સૌથી મોટો—પરમ ગુરુ તો પરમાત્મા પોતે જ છે. બલકે, આવી રીતે ગુરુવાના સેલ્સમેનોથી દૂર રહેવું એ જ વધુ હિતાવહ છે. અમારી પ્રશ્ન-ચર્ચાનો આ સાર છે.

આપણો મોટો રોગ: નડતર

પ્રશ્નચર્ચાનો ત્રીજો પ્રધાન મુદ્દો ‘નડતર’નો રહ્યો. અહીં આવનારા મોટા ભાગના લોકો કમાવા માટે આવે છે તે એક વાસ્તવિકતા છે. પૈસો સૌને વહાલો લાગે છે. પણ પૈસો કમાવો કેવી રીતે? જે લોકો માત્ર ધર્મપ્રચાર નિમિત્તે પ્રવચનો કરી વિદ્યાય થાય છે, તેમને ખાસ પૈસા

મળતા નથી. લોકો પ્રવચન સાંભળવા આવે. વાહ-વાહ પણ કરે, પણ પૈસો ભાગ્યે જ આવે, સૌથી વધુ પૈસો જ્યોતિષ, નડતર, કર્મકાંડ, ગુરુપ્રથા, મંદિરો બાંધવાં વગેરેનું નિમિત્ત કરી ઉઘરાણાં કરનાર વગેરેને મળે છે.

બે વર્ષ ઉપર મારે ટાંઝાનિયા જવાનું થયેલું. સત્તર દિવસ રહેવાનું થયેલું તથા પ્રવચનો પણ થયેલાં. પણ ત્યાંથી કંઈ જ પ્રાપ્તિ થઈ નહોતી. કારણ કે મેં પોતે જ નિષેધ કરેલો. સ્વીડન-નોર્બ-દેન્માર્કમાં તો ત્યાંનું ચલાણ કેવું હોય તે પણ જોવા નહિ મળેલું. એવું જ આ વખતે લિમ્બાબ્વે—દક્ષિણ આશ્ફિકાનું પણ છે. તેમાં મુખ્ય કારણ તો હું જ છું. પ્રત્યેક સ્થળે પૈસા બાબત હું નિષેધ કરી દઉં છું. લોકો ટિક્કટ ખર્ચનિ બોલાવે તથા પોતાની કારમાં બધે ફેરવે તેટલું શું ઓછું છે? અને અમારા સાધુઓ ઉપરનો આક્ષેપ કે “આ બધા પૈસા ઉઘરાવવા જ આવે છે” તેનું થોડું તો પ્રક્ષાલન થાય. ઓછામાં ઓછું લોકો એમ તો કહે કે હા, એક સાધુ એવા આવેલા, જેણે ભરયક પ્રવચનો કરેલાં પણ કશું જ ઉઘરાબ્યા વિના વિદાય થયેલા. મોરિશિયસવાળા સ્વામી કૃષ્ણાનંદજી આ રીતે જ બધે ભ્રમણ કરતા. તેમણે આશ્ફિકાના જુદા-જુદા દેશોમાં સંપ્રદાયમુક્ત ધાર્મિકતાનો સારો એવો પ્રચાર કરેલો. પણ અફ્સોસ, લોકો બહુ જલદી તેમને ભૂલી રહ્યા છે અને તેમની જગ્યાએ પંથો-સંપ્રદાયોનાં સ્થાપિત હિતો છવાઈ રહ્યાં છે.

નડતર: પૈસા કમાવાનું મુખ્ય સાધન

પ્રજાનું આ દુર્ભીંગ્ય જ કહેવાય કે, તે યોગ્ય વ્યક્તિની કદર કરી શકતી નથી અને પ્રચારની આંધીમાં તણાઈ જાય છે. એટલે પૈસા કમાવાનું મુખ્ય સાધન તો ‘નડતર’ છે. લોકોના મનમાં વધુ ને વધુ નડતરના વહેમો દાખલ કરો. પછી તેમાંથી છૂટવાની વિધિઓ બતાવો. પછી એ વિધિઓ કરી આપવાનો ચાર્જ કરો. બસ, પૈસા જ પૈસા. ભારતમાં અને ભારતની બહાર હિન્દુ પ્રજામાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી નડતરનો રોગ બહુ મોટા પ્રમાણમાં વધી રહ્યો છે. સમાચારપત્રો વગેરેએ તેમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. દેશમાં તો સુધારાવાદી સાહિત્યના દ્વારા થોડીધાણી જાગ્રત થયેલી પ્રજા પણ જોવા મળે છે. પણ અહીં તો લગભગ બધા જ ‘નડતર’નો સંદેશો લઈને આવે છે, એટલે બહુ મોટા પ્રમાણમાં લોકોનાં મન ‘નડતર’થી ભયભીત રહ્યા કરે છે. પૂર્વજો, ગ્રહો, દશા, ભૂતપ્રેત વગેરે અનેકાનેક તત્ત્વો સાથે નડતર જ કરે છે. આમાંથી છૂટવા સૌ કોઈ જત-જતની વિધિઓ કરાવવા પ્રયત્નશીલ રહે છે.

મારા ઉત્તરો હતા કે આવું કશું જ નડતું નથી. જે પૂર્વજો જીવનભર આશીર્વાદ આપે તે મર્યાદા પછી નડતા હશે? મર્યાદા પછી મરેલો માણસ જો નડતો હોય તો જેની હત્યા કરવામાં આવી છે, તે તેના હત્યારાને કેમ નડતો નથી? હત્યારો તો લીલાલહેર કરતો હોય છે. આ બધી માનસિક દુર્બળતામાંથી પ્રગટેલી ભ્રમણાઓ છે. સુખ-દુઃખ તો સૌને રહેવાનાં, પણ બહુ દુઃખ લાગે તો પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરવાની તથા દુઃખનાં કારણોને દૂર કરવાનો પુરુષાર્થ કરવાનો.

નડતર દૂર કરવાના પ્રયોગો કરનાર એક ભાઈ મળ્યા. તેમને નિખાલસતાથી કહ્યું કે “આ લોકો ભોળા-ભલા આશ્ફિકનોને લૂંટો છે, તો આપણે તેમને લૂંટીએ તેમાં શું ખોડું છે? સીધી રીતે તો પૈસો આપવાના નથી, તો પછી આડી રીતે પૈસા કઢવવામાં શું દોષ?” લૂંટો જ લૂંટો: એ જ સૂત્ર બની ગયું છે. ધાર્મિક ક્ષેત્રને મુક્તિ હોવી જોઈતી હતી પણ માણસ કયાં ધાર્મિક છે? માણસ તો ધનલોલુપ છે. પછી ક્ષેત્ર ભલેને ગમે તે હોય!

નડતરનાં મૂળ એટલાં બધાં ઊંડાં છે કે ગમે તેટલું સમજાવો તોપણ, ખાસ કરીને બહેનો તો કંઈ નિષેધાની કરાવતી જ રહે છે. આ ધર્મ ન કહેવાય. અંધશ્રદ્ધ કે વહેમ કહેવાય. એનું પ્રમાણ વિદેશના આપણા ભાઈઓમાં ઘણું મોટું છે.

નગરદર્શન

એક દિવસ સાંજે અમે નગર જોવા નીકળ્યા. પહેલાનું આ સેલ્સબરી અને આજનું હરારે નગર જોતાં એમ જ લાગે, જાણે કોઈ યુરોપના સમુદ્રનગરમાં ફરતા હોઈએ. 19મી શતાબ્દીમાં શ્રી સેસીલ હોડ્સ અહીં આવ્યો ત્યારે 1890માં આ શહેરની સ્થાપના થયેલી. લગભગ એકસો આઈ વર્ષ જૂનું આ નગર સમુદ્રની સપાટીથી 4921 ફૂટની ઊંચાઈએ, લીલી વનરાજી વચ્ચે સુશોભિત છે. આખા વિશ્વમાં થાય છે તેમ અહીં પણ નગરોમાં વસ્તી કૂદકે ને ભૂસકે વધવા લાગી છે. અત્યારે ત્રીસ લાખ ઉપરની વસ્તી હરારેમાં રહે છે. પણ દૂરદર્શની ગોરાઓએ 70 કિ.મી.ના વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં નગર વસ્તુવું હોવાથી વસ્તીની ગીયતા ભારતનાં નગરો જેવી નથી લાગતી, અપેક્ષાકૃત સર્જાની સારી અને ચારે તરફ દેશી (કાળા) લોકોની બહુલતા હોવા છતાં, ઘોંઘાટ, ધક્કાધક્કી કે અવ્યવસ્થાથી મુક્ત લાગ્યું. અમે પગે ચાતીને

ફરતા હતા ત્યાં, ડિમબાબેના સુપ્રિમ-કોર્ટના નિવૃત્ત થયેલા મુખ્ય ન્યાયાધીશ મળી ગયા. શ્રી કે.જ.ના પરિચિત હોવાથી બન્ને ખૂબ પ્રેમથી મળ્યા. એંસી વર્ષની વય વટાવી ચૂકેલા આ દેશી ન્યાયમૂર્તિ જુવાન જેવા લાગે. આજાદીની લડતમાં સૌની સાથે તેમણે પણ ભાગ લીધેલો. કશી મોટાઈ વિનાના આ ન્યાયાધીશ બહુ જ હળવાશથી મળ્યા, વાતો કરી અને વિદાય થયા.

સત્તાનો ભાર બહુ મોટો હોય છે. આવા ભારથી મુક્ત થઈને રહે, ફરે-વિચરે એ મહાપુરુષ કહેવાય.

ચાલતાં-ચાલતાં મારા ચંપલનું તળિયું ઊખડી ગયું. હવે શું થાય? તરત જ એક ભારતીય મોચીભાઈની દુકાને પહોંચ્યા. બહુ જ શ્રદ્ધા-ભક્તિથી તેમણે તળિયું કોઈ કેમિકલથી ચોંટાડી આપ્યું. આગ્રહ કરવા છતાં કંઈ ન લીધું. તેમનો ચહેરો પ્રસન્નતાથી ઊભરાતો હતો. મને સંકોચ થયો. આ લોકો માટે ધર્મ શું કર્યું છે? કંઈ જ નહિ, અને છતાં આટલી શ્રદ્ધા! મને સંકોચ જ થાય ને!

કાળા માત્ર ચોર ગણાતા

પહેલાં જ્યારે ગોરાઓનું રાજ્ય હતું ત્યારે દેશી લોકોને અહીં આવવાની મનાઈ હતી. કોઈ ખાસ વિશિષ્ટ કાર્ય હોય તો પાસ કાઢી આપે પછી જ અંદર નગરમાં આવી શકતું. અને હા, ભારતીયોને પણ ગોરાઓની દુકાનમાં પેસવાનું નિહિ. એક એવી બારી રાખી હોય જ્યાંથી ચીજવસ્તુની લેવડ-દેવડ કરી શકતી. ગોરા જ સુપર પ્રજા ગણાતી. કાળા માટે તો એટલી બધી કઠિનાઈ હતી કે તેના પોતાના પૈસા પણ જો હાથમાંથી પડી ગયા હોય તો નીચા વળીને લઈ ન શકાય. બીજા કોઈને કહે અને તે લઈ આપે તો લેવાય. જો જાતે જ લેવા વાંકો વળે અને પોલીસ જોઈ જાય તો ડંડા પડે. કાળા માત્રને ચોર જ માનવામાં આવતો, જેથી તે કોઈના પડેલા પૈસા ચોરે છે તેવું પોલીસ માની લેતી. અહીંની ગુલામીનો કાળો ઇતિહાસ લોહીનાં આંસુઓથી પણ ન લખી શકાય તેટલો કૂર છે. પણ એ જ ગુલામીના દિવસોમાં આ બધી વિકાસ થયો તે પણ તેટલું જ સાચું છે.

લગભગ ચાર લાખ કિ.મી. ક્ષેત્રફળવાળો આ દેશ નીચેથી સૌરાષ્ટ્ર જેવો લાગે છે. જોકે હવે અહીં કાયદાનું વાતાવરણ બગડી રહ્યું છે, તેમ છતાં રાત્રે પણ લોકો હરીફરી શકે છે. હા, રાત્રે દુકાનો બંધ રહે, પણ લોકો જરૂરી કામ માટે આવ-જા કરતાં હોય.

અહીંનું નાણું ડોલર કહેવાય છે. એક અમેરિકી ડોલરના સત્તરેક ડિમબાબેના ડોલર મળે છે. એ પ્રમાણે અહીંના એક ડોલરના ભારતીય રૂપિયા અઢી-ત્રણ મળે. ઓછામાં ઓછો પગાર આડસોથી બારસો ડોલર છે. જે અહીંની મોંઘવારી પ્રમાણે ભારતના તેટલા જ રૂપિયા બરાબર કહેવાય. અહીંની પ્રજાનો મુખ્ય ખોરાક મકાઈ છે. મકાઈ બે ડોલરે એક કિલો મળે છે. આ લોકો મસાલામાં સમજતા નથી. આપણું ભોજન તેમને જરા પણ ભાવતું નથી. સામાન્ય માણસ મકાઈની ધેંસ ખાઈ લે છે. થોડા વધુ પૈસા હોય તો તેમાં માંસના ટુકડા નાખે. મસાલા વિનાનાં શાકો તથા કઠોળ પણ હવે ખાય છે. એકંદરે સ્વાસ્થ્ય સારું કહેવાય. તેમની જરૂરિયાતો ઘણી ઓછી છે. હા, દાડુમાં પૈસો પુષ્ટળ વાપરે છે. ઈશ્વરીય સૃષ્ટિમાં માત્ર માણસ જ દાડુ પીએ છે. અને તેની પાછળ ભોજન કરતાં વધુ ખર્ચ કરે છે.

ઈયાન સ્થિરથ

નગર જોતા-જોતા અમે ભારતીય બજારોમાં આવ્યા. અહીં આપણું જૂનું મંદિર છે, જે સામાન્ય છે. અહીં પણ માત્ર ઓમકાર જ પ્રસ્થાપિત કરેલ છે. વર્ષો પહેલાં આ બધા ભાગોમાં આર્યસમાજનો પ્રભાવ હતો એથી ડાખા લોકોએ વિચાર્યું હશે કે મંદિર તથા મૂર્તિ વિના તો હિન્દુ પ્રજા રહી શકવાની નથી. એટલે મંદિરમાં ઓમનું પ્રતીક મૂકીને સૌની અપેક્ષા સંતોષવા પ્રયત્ન કરેલો, જે એક રીતે સર્કળ પણ રહ્યો. હવે ગુરુલોકો મૂર્તિઓ મુકાવવા આગ્રહ કરી રહ્યા છે.

લગભગ નેવું વર્ષ સુધી ગોરાઓએ રાજ્ય કર્યું હતું, જેમાં પાછળાં વર્ષોમાં ઈયાન સ્થિરથના સમયમાં આ દેશનો સારો વિકાસ થયો કહેવાય છે. ઈયાન સ્થિરથ હજી જીવે છે અને પોતાના ઝાર્મ હાઉસમાં રહે છે. તેની પાસે સારી એવી જેતી છે. તે કોઈ કોઈ વાર હરારે આવે છે અને લોકો વચ્ચે નિર્ભય થઈને હરે-ફરે છે. હજી આજે પણ કેટલાક લોકો તેમનાં વખાણ કરે છે.

ત્રીજા વિશ્વની કમજોરી

આ દેશનું બજેટ અત્યારે દોઢ ખરબ રૂપિયા જેટલું છે. (ભારતનું છિવ્વીસ ખરબ, પાકિસ્તાનનું છ ખરબ આશરે) એ ગુજરાતના બજેટથી થોડુંક જ વધારે કહી શકાય. અત્યારે આ દેશનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન આર્થિક છે. પૈસા જ નથી. કામો ઘણાં છે, પણ પૈસા જ ન હોય તો શું થાય? વિશ્વ બેન્ક લોન આપે પણ તેની નિશ્ચિત શરતો હોય છે. વિશ્વ બેન્ક એ મિત્ર રાષ્ટ્રોનું-ખાસ કરીને અમેરિકાનું-આર્થિક હથિયાર

છે. ત્રીજું વિશ્વ હજી આજે પણ આર્થિક રીતે પોતાના પગ ઉપર ઊભું થઈ શક્યું નથી. પ્રતિવર્ષ તેને કરોડો ડોલરની લોનો જોઈએ જ છે. લોનો લીધા પછી તે ભરપાઈ થઈ શકતી નથી. લોનો જ ન લેવી પડે તેવી સ્થિતિ કેટલાં વર્ષ પછી આવશે તે કહી શકતું નથી. ઊલયની પ્રત્યેક વર્ષ લોનોની આવશ્યકતા વધુ ને વધુ થતી જાય છે.

કિમ્બાબ્વે અને ભારત સહિત ત્રીજા વિશ્વનાં અનેક રાષ્ટ્રો વિશ્વ બેન્કનાં ગરજદાર છે. વિશ્વ બેન્ક પણ શું કરે? આપેલી લોનો સમયસર પાછી આવે તેવી અપેક્ષા તો તેને હોય જ. તે જાણે છે કે આ દેશોમાં જે રીતે બજેટ બનાવાય છે, તે રીતે તો આ દેશો કદી પણ લોનો પાછી ચૂકવી નહિ શકે. ઘણી વાર તો વિકાસની યોજનાઓ માટે આપેલી લોનો, વહીવટી ખર્ચમાં વાપરી નાખવામાં આવે છે. ત્રીજા વિશ્વની સૌથી મોટી કમજોરી વસ્તીવધારો છે, જેને રાજી કરવા અપાનારી કરોડો-કરોડોની સબસિડીઓ તથા યુનિયનોના જોર આગળ સતત બેફામ પગાર-ભથ્થાં વધારીને વહીવટને મોંઘો બનાવવાની લાચારી છે. બીજું આપણે ન ગમે તો પણ સ્વીકારવું પડશે કે આપણી પાસે નૈતિકતા, શિસ્ત અને કાર્યદક્ષતા—આ ત્રણેથી ભરપૂર હોય તેવા નેતાઓ તથા અમલદારોનો મોટો દુકાળ છે. આ ત્રણ વિના કોઈ રાષ્ટ્ર સ્વાવલંબી થઈ જ ન શકે. એટલે દિનપ્રતિદિન ત્રીજું વિશ્વ વધુ ને વધુ દેવાદાર થતું જાય છે. લોનો મળતી નથી. મળે છે તો કઠોર શરતોએ મળે છે, જેનો ઉપયોગ પણ પૂરેપૂરો સાચી રીતે થઈ શકતો નથી. કિમ્બાબ્વે અત્યારે આર્થિક રીતે બહુ જ લાચાર થતો દેશ છે.

આજાદી પૂર્વ ભારે યાતના ભોગવી છે

લગભગ નેવું વર્ષ સુધી ગોરા લોકોએ આ દેશ ઉપર એકછત્ર રાજ્ય કર્યું હતું. છેલ્લાં અઢારેક વર્ષથી દેશી લોકોના હાથમાં રાજ્યસત્તા આવી છે. 1980 સુધી પાર્લિમેન્ટમાં એક પણ કાળો એમ.પી. ન હતો. કુલ એમ.પી.ઓમાંથી આજાદી પછી વર્તમાન પ્રમુખ રોબર્ટ મુગાબેને 87 સીટો મળી. પાર્લિમેન્ટનું પૂરું વાતાવરણ જ બદલાઈ ગયું. આ મુગાબે 20 વર્ષ સુધી ગોરાઓની જેલમાં રહેલા. ભારતે આજાદી મેળવતાં પહેલાં જે પીડા-યાતના ભોગવી હતી, તેની તુલનામાં આ દેશોએ ઘણી ભારે યાતનાઓ ભોગવી હતી. પહેલાં કાયદાઓ એવા હતા કે કોઈ પણ ગોરો માણસ બિનગોરાને પોતાનું મકાન વેચી ન શકે. તેણે માત્ર ગોરાને જ મકાન વેચવું તેવી વ્યવસ્થા હતી. (આપણે ત્યાં પણ કોમવાર મહોલ્લાઓ હતા અને બીજી કોમના માણસને તે તે મહોલ્લામાં રહેવા દેવામાં આવતો નહિ તેવી વગર કાયદાએ વ્યવસ્થા હતી. હવે એવું નથી તે સુધારો કહી શકાય.)

ગોરાઓએ પોતાના શાસનકાળમાં ચાર કાળાઓને કો-મંત્રી બનાવેલા. તેઓ પણ દૂરની કાળી વસ્તીમાં જ રહેતા. ગોરી વસ્તીમાં નહિ. અત્યારે આ દેશનું લશકર ચાલીસ હજારનું છે. અહીંના હવાઈ સૈન્યને પાકિસ્તાન ટ્રેનિંગ આપે છે. કારણ કે બંનેનાં વિમાનો વગેરે એકસરખાં છે. આપણે રિશ્યાની બનાવટ વાપરીએ છીએ, એટલે કદાચ આપણી પસંદગી ન થઈ હોય! શિક્ષણ દ્વારા પણ કોઈ દેશ ઉપર આડકતરી અસરો ઊભી કરી શકાય છે, જે સમય ઉપર શાંખનું કામ કરે છે.

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર

નગર જોઈને અમે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર જોવા નીકળ્યા. મૂળમાં ગોરાઓનું આયોજન હોવાથી રહેણાંક અને ઉદ્યોગો વચ્ચે સારું એવું ક્ષેત્ર રાખવામાં આવ્યું છે. અત્યારે અહીં જાતજાતની વસ્તુઓ બનાવવાની ઘણી ફેક્ટરીઓ ધમધમી રહી છે. આપણા ભારતીય ભાઈઓએ અહીંના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં સારો એવો ભાગ ભજવ્યો છે. અહીં તમાકુનું બહુ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થાય છે અને તે વિશ્વની ઉત્તમ તમાકુ ગણાય છે. કેટલીયે ગાંસડીઓની હરાજી કરવાનું મોટું બજાર-કેન્દ્ર છે. પહેલાં આ બધું ગોરાઓના હાથમાં હતું. હવે સૌ કોઈ હરાજીમાં ભાગ લઈ શકે છે.

શ્રી કે.જી. આ દેશના નાગરિક છે અને ચુસ્ત વફાદારી સાથે તેઓ રાજકારણમાં કામ કરી રહ્યા છે. આ દેશ કે કાળા ભાઈઓનું કોઈ જરા પણ ઘસાતું બોલે તો તે સહન કરી શકતી નથી. વારંવાર “મારો દેશ... મારો દેશ...” એવું બોલીને જ વાત શરૂ કરે છે. તેમનું કહેવું છે કે આ દેશી લોકો બુદ્ધિમાં કોઈનાથી પણ જરાય ઉત્તરતા નથી. તેમનાં બાળકો ભાણવામાં ખૂબ જ ઊંચું સ્થાન ધરાવે છે. મને તેમની વાત ખોટી ન લાગી.

ભારતમાં પણ પછાત ગણાતી વસ્તીને પૂરીપૂરી રીતે ભાણવામાં આવે તથા તેઓ પણ મન લગાવીએ પૂરેપૂરું ભણે તો તેઓ પણ સારો

બૌદ્ધિક વિકાસ કરી શકે છે તેવું અનુભવાઈ રહ્યું છે. અહીંના દેશી ભાઈઓ લગભગ પૂરેપૂરી ગોરી જીવનપદ્ધતિને સ્વીકારી ચૂક્યા છે. લગભગ સૌને થોડીધણી અંગેજ ભાષા આવડે છે. આમ તો મુખ્ય ભાષા સોના તથા એન્ડેબેલે છે, પણ પૂરા દેશમાં અંગેજનું પ્રચલન સામાન્ય છે. વેશભૂષા પણ તેવી જ છે.

ઘરના નોકરો

મારે એકવીશ દિવસ સુધી જુદાં-જુદાં ઘરોમાં રહેવાનું થયું, પણ ક્યાંય કોઈ ઘરના નોકરોને વાતચીત કરતા ન સાંભળ્યા. જરા પણ અવાજ કર્યા વિના આખો દિવસ પોતપોતાનું કામ કર્યા કરે. નોકરોમાં સ્વી-પુરુષો પણ હોય જ, પણ જરાય ખાખા-ખીખી ન કરે. ઘરમાલિક અને માણસો પ્રત્યે પૂરો આદરભાવ બતાવે. નીચી નજરે માનપૂર્વક પોતપોતાનું કામ કર્યા કરે. શ્રી કે.જ.ના બંગલાના દરવાજે ચોવીસે કલાક ચોકીદાર રહે છે. તે પણ બોલતો ભાગ્યે જ જોવા મળે. દૂરથી ગાડી આવતી જુઓ કે તરત જ દરવાજે ખોલી નાખે. જતાં-આવતાં સલામ કરે. કદાચ વાત કરે તો બહુ જ ધીમેથી કરે. પૂરો વ્યવસ્થિત ડ્રેસ પહેરેલો હોય. આ બધી પદ્ધતિ ગોરાઓની સ્થાપેલી છે. એક દિવસ શ્રી કે.જ.નાં પુત્રવધૂ લીનાબહેને મારા હાથે ત્રણે નોકરોને ધાબળા અપાવ્યા. ત્રણે વારાફરતી આવ્યા. નીચા નમીને આભાર સાથે ધાબળાનો સ્વીકાર કર્યો. પછી એક પ્રૌઢ મહિલાએ બે મિનિટ ઉઉઉઉઉઉ જેવો અવાજ કરીને નૃત્ય કર્યું. લીનાબહેનનું કહેવું છે કે આવી રીતે તેઓ આભાર વ્યક્ત કરે છે. ભારતમાં પણ બંગાળ તરફ સારા પ્રસંગોએ સ્વીઓ “ઉઉઉઉઉઉઉ” જેવો અવાજ કરે છે, તે મને યાદ આવ્યું.

શ્રી કે.જ.નો ડ્રાઇવર મેક્સવેલ પહેલાં પૂર્વ પ્રમુખનો ડ્રાઇવર હતો. તે એવા વટથી રહે છે કે અમે તેનું નામ જ મિનિસ્ટર પાડી દીધું છે. રોજ નવો સૂટ—નવો ડ્રેસ પહેરે. આપણે ભલે ગમે તેમ માનીએ પણ આ કાળાં ભાઈબહેનોને પોતે કદરૂપા છે તેવું જરાય લાગતું નથી. મ. ગાંધીજીએ પણ લખ્યું છે કે જો કાળા રંગનો વિરોધ ન હોય તો આ લોકો રૂપાળા જ છે. ઘણી વાર ‘બ્લેક બ્યુટી’ તરીકે તેમની પ્રશંસા થાય છે. હા, આ ભાઈબહેનો વેસેલીનનો ખૂબ ઉપયોગ કરે છે, જેમ ભારતમાં સિંધી, યુ.પી. બિહારના ભાઈઓ શરીરે સરસવનું તેલ મર્દન કરે છે, તેમ કદાચ તેથી વધુ ચળકાટ દેખાય છે.

*

4. હંડે—3

શ્રી કે.જી.નું કહેવું છે કે અહીંની યુનિવર્સિટીમાં હિન્દુચોર છે. અર્થાત્ હિન્દુઈઝમ ઉપર ભણાવવામાં આવે છે. જેને ભણાવનાર પ્રોફેસર કાળા ભાઈ છે. તેઓ ખિસ્તી ધર્મ પાળે છે, પણ હિન્દુત્વના વિશેષજ્ઞ છે. મને તેમને મળવાની ઈચ્છા થઈ, પણ મેળ ન બેઠો. દેશ કરતાં પરદેશમાં વસતા ‘હિન્દુભાઈઓને હિન્દુત્વ’ વિશે જાણવાની ઘણી જિજ્ઞાસા હોય છે. તેમાં નવી પેઢીને તો બહુ જ તાલાવેલી હોય છે. પણ અફ્સોસ કે, તેમનું સમાધાન થતું લાગતું નથી. મોટા ભાગે અહીં આવનારા ધર્મપુરુષો કોઈ ને કોઈ સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરવા આવે છે. પોતાનો અલગ એક જુદો ભગવાન લઈને આવે છે, ચમત્કાર અને વ્યક્તિપૂજાના આચારો લઈને આવે છે, જેથી આ નવી પેઢી વધુ ગુંચવાય છે; પોતપોતાના માની લીધેલા માણસોને જ ભગવાન મનાવવા ઉપરનો દુરાગ્રહ. હુસાતુંસીથી અકળાઈને, આ નવી પેઢી દૂર ખસી રહી છે. બીજી તરફ વણો અને કર્મકંડ કરનારા, તો ત્રીજી તરફ નડતરના દ્વારા જ બધાં દુઃખો આવે છે, નડતર દૂર થાય તો બધાં દુઃખો દૂર થાય—એવો પ્રચાર કરીને ઘરેઘરમાં નડતર દૂર કરવાની વિધિઓ, ઉપચારો કરનારા આવે છે. આ બધામાં ધર્મનાં દર્શન દુર્લભ થઈ જાય છે. હવે તો સમય પાકી ગયો છે કે બધા ધર્મપુરુષો એકનિત થઈ હિન્દુઈઝમના પાયાના સિદ્ધાંતો, આચારો, વિચારો, માન્યતાઓ વગેરેને સ્પષ્ટ કરી પ્રજા—ખાસ કરીને નવી પેઢી—સ્વીકારી શકે તેવાં તત્ત્વો પ્રસ્થાપિત કરે.

પાર્લ્યુમેન્ટનું ભવન

શ્રી કે.જી. તેમની પાર્લ્યુમેન્ટ જોવા લઈ ગયા. અત્યારે પાર્લ્યુમેન્ટ બંધ છે, એટલે ખાલી ભવન જ જોવાનું છે. પાંચ માળનું ગોરાઓનું બનાવેલું આ ભવન સામાન્ય લાગ્યું, ભારતના પાર્લ્યુમેન્ટ ભવનની આગળ તો તે કાંઈ જ નહિ. અરે, બ્રિટનનું પાર્લ્યુમેન્ટ ભવન પણ ભારતના પાર્લ્યુમેન્ટની તુલનામાં ટકી ન શકે. એકદમ મુખ્ય રસ્તા ઉપર જ આવેલા ભવનને ચોક નથી. સ્થાપત્યની દસ્તિએ પ્રત્યેક ઘરને નાનું-મોટું આંગણું હોવું જરૂરી છે. કર્ષ્ણ-સૌરાષ્ટ્રમાં જમીનનું પ્રમાણ અપેક્ષાકૃત વધારે હોવાથી આવાં ઘરો જોઈ શકાય છે. આંગણા વિનાનું ઘર, કપાળ વિનાના માથા જેવું લાગે. સૌરાષ્ટ્રમાં તો આવાં આંગણાંને વરંડો કરીને આગળ નાનો-મોટો દરવાજો મૂકીને મર્યાદાની વ્યવસ્થા પણ કરી મૂકી હોય. પાર્લ્યુમેન્ટ જેવી મહત્વની ઈમારત આંગણા વિનાની સીધી રોડ ઉપર જ ઊભી કરી દેવામાં આવે તે નવાઈની વાત કહેવાય. ગોરાઓના સમયમાં અહીં કાળાઓ આવી શકતા નહિ, તેમ આજના જેટલી છૂટછાટવાળી લોકશાહી પણ ન હતી એટલે આંદોલનો અને તેના દ્વારા થતી અવ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન ત્યારે નહિ હોય.

ભારતમાં તો પાર્લ્યુમેન્ટ ઉપર રોજ 5-7 આંદોલનકારીઓના મોરચો લઈ જવામાં આવે છે. જેને પાર્લ્યુમેન્ટથી ઘણો દૂર અટકાવી દેવામાં આવે છે. મોરચાવાળા થોડી વાર બૂમ-બરાડા પાડીને પાછા જતા રહે છે. જેથી બીજો મોરચો આવી શકે. અહીં આવું થાય તો પાર્લ્યુમેન્ટ રક્ષિત ક્ષેત્ર ન રહી શકે. અંદરથી પાર્લ્યુમેન્ટનું ભવન વિશ્લેષણ લાગે છે. પહેલાં અહીં પણ બે સંદનો હતાં, હવે માત્ર એક જ સંદન રખાયું છે. નેવું એમ.પી.નો હોલ જેને પાર્લ્યુમેન્ટ કહેવાય, તે જોયું. સ્વાતંત્ર્યસેનાનીઓનાં ચિત્રો જોયાં.

આપણો શીખવા જેવી વસ્તુ

અહીંની આપણા માટે જે શીખવા જેવી વસ્તુ છે તે પોશાકથી માંડીને વ્યવહાર સુધીની વ્યવસ્થા છે. પ્રત્યેક એમ.પી.ને પાર્લ્યુમેન્ટની વ્યવસ્થાની ટ્રેનિંગ અપાય છે. પછી જ પાર્લ્યુમેન્ટમાં પ્રવેશ મળે છે. પગના બૂટની દોરીથી માંડીને ગળે બાંધવાની ટાઈ સુધીનો પોશાક વ્યવસ્થિત હોવો જોઈએ. કશું લઘરવઘર ચાલે નહિ. શ્રી નેલસન મન્ડેલાએ નોંધ્યું છે કે દક્ષિણ આંધ્રાના ભાવી પ્રમુખ થવા માટે તેમને જેલમાંથી છૂટા કરીને, ગોરા પ્રમુખ ડી.કલાર્કને મળવા લઈ જવાના હતા, ત્યારે સરકાર તરફથી તેમના માટે સૂટ બનાવવામાં આવેલો તે પહેરાવ્યો. બધું તો બરાબર પણ ચાલતી વખતે બૂટની એક દોરી થોડી લાંબી રહી ગયેલી તે ઊછળ્યા કરતી હતી. સાથેના ગોરા અમલદારની નજર તેના ઉપર પડી અને તરત જ શ્રી મંડેલાને ઊભા રાખી, તેણે જાતે તે દોરી સરખી કરી આપી.

શ્રી કે.જી.એ પોતાનો અનુભવ બતાવ્યો. સરકારી કમિશનમાં તેઓ કયાંક વિદેશ ગયેલા. બન્યું એવું કે કોટનાં ડબલ બટનમાંથી એક તૂટી ગયું. હવે શું કરવું? અહીં દરજ કયાંથી લાવવો! બટન કાંઈ ભીડવા માટેનું ન હતું. માત્ર શોભાનું જ હતું. પણ આવી રીતે ન જવાય. આ અંગ્રેજ સભ્યતા કહેવાય. અંતે એક ભાઈએ પીન આપી અને પીન ખોસીને સભામાં ગયા. અંગ્રેજોની પૂરેપૂરી સભ્યતા અહીં સ્વીકારાઈ

છે. પ્રત્યેક એમ.પી. નખશિખ વ્યવસ્થિત પોશાક પહેરેલો જ હોવો જોઈએ. દાઢી કરેલી હોય અને વાળ વ્યવસ્થિત ઓળેલા હોય. જરાય લઘરવધર ન ચાલે. પોશાકની અસર અનુશાસનાત્મક વ્યવહારમાં પડે છે તેવું આ લોકો માને છે.

એક દિવસ સવારના પહોરમાં ચા-નાસ્તો કરતાં કરતાં શ્રી કે.જી.ની પૌત્રી બંસરી રડવા લાગી. મેં પૂછ્યું કે આ બેબી કેમ રડે છે? તો તેના પપ્પા શ્રી યોગેશો કહ્યું મારે તેને સ્કૂલે મૂકવા ગાડી લઈને જવાનું છે. મેં નાઈટ ડ્રેસ પહેરેલો છે, તે જોઈને તે રડે છે. મારે પાટલૂન વગેરે પહેરીને જ સ્કૂલે મૂકવા આવવું જોઈએ તેવું બંસરી માને છે. તેનું કહેવું છે કે તમે તો ઠીક પણ તમારા આવા દીદારથી હું જેવી લાગું? આ આઠ વર્ષની કન્યા, ખિસ્તી ભિશનરી સ્કૂલમાં ભાષવા જાય છે. ત્યાં બચપણથી જ આવું શિક્ષણ અપાય છે, એટલે જરાય લઘર-વધર પોશાક ન ચાલે. મેં શ્રી યોગેશને પાટલૂન પહેરીને પછી મૂકવા જવા કહ્યું. આ એક નમૂનો છે. આપણાં સદનોમાં આવો કશો આગ્રહ નથી, એટલે પગથી માંડીને માથાના વાળ સુધી પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા અથવા સ્વચ્છંદતા જોવા મળે છે. પોશાકની સ્વતંત્રતા, વ્યવહારમાં પણ ઉત્તરી આવી છે. સંસદમાં પણ ગમે તેવું બોલવું, ગમે તેમ વર્તવું, ગમે તેમ હોબાળો કરવો એ હવે સામાન્ય વાત થઈ ગઈ છે. જ્યારે કે.જી.નું કહેવું છે કે અમારી પાર્લિમેન્ટમાં આજે પણ આવા હોબાળા કે અશિસ્ત જેવું કશું થતું નથી. બીજું તો ઠીક, આપણાં સદનોની વ્યવસ્થા અને ગરિમા સાચવવા માટે પોશાક ઉપર તથા પ્રત્યેક એમ.પી.ને સદનની વ્યવસ્થા શિખવાડવા માટે અહીંના જેવી વર્કશૉપ રચીને શિક્ષણ આપવામાં આવે તો સારું. પાર્લિમેન્ટ જોઈને અમે બહાર નીકળ્યા ત્યારે એકંદરે સારી અસર થઈ હતી.

HEROE'S ACRE (હીરોઝ એકર)

રાત્રીના સમયે હરારેથી દૂર એક ઊંચી કુંગરી ઉપર મોટો દીવો બળતો જણાય છે. મારી જિશાસાના જવાબમાં શ્રી કે.જી.એ જણાવ્યું કે તે અમારી આગાદીના શહીદોનું સ્મારક છે. આપણો જોવા જઈશું.

શ્રી નરેન્દ્ર પટેલ, જેને હુલામણા નામથી 'નલૂ' કહીને બોલાવાય છે. તે પોતાની ગાડી લઈ આવ્યો અને અમે ઉપડ્યા. હરારેથી પાંચ-સાત કિ.મી. દૂર, હરારે-બુલવાયો હાઈવે ઉપર મુખ્ય માર્ગ ઉપરથી અમે વળાંક લીધો. નીચેના કાર્યાલયમાં જરૂરી વિધિ પતાવીને અમારી કાર ટેકરી ચડવા માંડી. દૂરથી સાવ નાનું દેખાતું શહીદોનું સ્મારક નજીક જતાં ઘણું મોટું લાગ્યું. એકસો ને ચાલીસ એકર જમીનમાં ટેકરાની થેચ ઉપર રચાયેલું સ્મારક 16 વર્ષ ઉપર લગભગ બે કરોડ લિમ્બાબ્બેના ડેલરના ખર્ચે રચાયું હતું. આપણો યાદ રાખવું પડશે કે આફિકના લગભગ બધા દેશોની આગાદી અહિંસાથી નહિ, હિંસાથી આવી છે. એટલું જ નહિ, ગોરાઓ સામે પૂરેપૂરી મદદ સામ્યવાદી ચીન, ઉત્તર કોરિયા તથા રશિયાએ કરી છે.

આગાદીનો ભવ્ય ઈતિહાસ

અહીંની આગાદીનો ઘણો ભવ્ય અને રોચક ઈતિહાસ છે. જિશાસુઓએ અલગથી જાણવો જોઈએ. આ આગાદીની વેદી ઉપર ઓછામાં ઓછા પચીસ હજાર દેશી યુવાનો હોમાયા છે. કાળજાં કંપાવી મૂકે તેવી લડત આ દેશી લોકોએ આપી છે.

ભારતમાં જેમ 1857ની સાલથી જ તૂટક-તૂટક લડાઈ ચાલુ થઈ ગઈ કહેવાય, તેમ અહીં પણ 1896માં દેશી લોકોએ ગોરાઓ સામે ભયંકર લડાઈ લડેલી. પણ ઉત્તરતાં હથિયારો, વ્યૂહરચનાનું અજ્ઞાન તથા આર્થિક તંગીના કારણે દેશી લોકો યુદ્ધ હારી ગયેલા. ગોરાઓ જત્યા. અને તરત જ પૂરેપૂરી પકડ જમાવી દીધી. તીરકામડાં અને ભાલા જેવાં જૂનાં હથિયારો, બંદૂકો અને તોપો આગળ પ્રભાવહીન સાબિત થયાં. ગોરાઓએ પોતાની પકડ જમાવ્યા પછી દેશીલોકો પ્રત્યે એટલો બધો તિરસ્કાર કર્યો કે અંતે એ અન્યાય અને તિરસ્કારમાંથી કાંતિની જવાળા ભભૂકી ઊઠી. છેલ્લા પ્રધાનમંત્રી ઈયાન સિંહથે કહેલું કે કાળાઓ એક હજાર વર્ષ સુધી યુદ્ધ કરે તોપણ તેમને કદી આગાદી મળવાની નથી.

પ્રત્યેક સ્વતંત્રતા ગ્રેમી વ્યક્તિએ લિમ્બાબ્બેનો આગાદીનો ઈતિહાસ વાંચવો-સમજવો જોઈએ. પચીસ હજાર નર-નારીઓએ આગાદીની લડાઈમાં પોતાનાં બલિદાન આપ્યાં છે. જેમાંનાં કેટલાંક મહત્વનાં શહીદોની અહીં સ્મૃતિ રખાઈ છે. બાકીના અનામી સૈનિકોની 130 ફૂટ ઊંચી ખાંબી કરવામાં આવી છે. પૂરા શહીદસ્મારકની રચના ઉત્તર કોરિયાના સ્થપતિએ કરી છે. એટલું જ નહિ, મુખ્ય રટેચ્યુઓ તથા બન્ને તરફનાં એમ્બોસ કરેલાં ત્રાંબાનાં ચિત્રો પણ તેમણે જ બનાવ્યાં છે. ચિત્રો તથા પૂતળાં સ્પષ્ટ રીતે કોરિયન ચહેરાવણાં લાગે છે. આફિકન ચહેરા ઓછા લાગે છે. આવું થવું સ્વાભાવિક છે. બુદ્ધની પ્રતિમાઓ ભારતમાં ભારતીયો જેવી, ચીન-જાપાન વગેરે દેશોમાં તે તે

દેશવાસીઓ જેવી રચેતી હોય છે. આખર દરેકનો પોતાનો ચહેરો હોય છે. જેના પ્રત્યે રુચિ અને આકર્ષણ પણ હોય જ છે.

બે મુખ્ય જાતિઓ

કિમ્બાબ્વેમાં આમ તો અનેક જાતિઓ વસે છે. પણ સોના અને એન્ડેબેલે બે મુખ્ય જાતિઓ છે. અને એ જ તેમની ભાષા છે. સોના લોકો મૂળ કિમ્બાબ્વેના છે. જ્યારે એન્ડેબેલે, દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલી મૂળ ગૂલુ જાતિ છે. એન્ડેબેલે લડાયક જાતિ છે એટલે આગાઈની લડતમાં તેણે વધુ ભાગ લીધો હતો અને વધુ બલિદાનો પણ આપ્યાં હતાં. આ બધી ગોરીલા લડાઈઓ, ચીન, ઉ. કોરિયા, અને રશિયાની સહાયતાથી લડાયેલી. કિમ્બાબ્વેને સમુદ્ર નથી, એટલે તેનો સમુદ્રી વ્યવહાર કંાં તો સાઉથ આફ્રિકાથી કે પછી મોઝામ્બિકથી ચાલતો રહ્યો છે. આ બન્ને દેશો, ગોરાઓના હાથમાં હતા એટલે તેમનાં બંદરોથી તો સહાયતા આવી શકે નહિં. પણ ઝાંબિયા, ટાંગાનિયા વગેરે પાડોશી કે પાડોશીના પાડોશી દેશોથી સામ્યવાદીઓ શાસ્ત્રો મોકલતા અને પાડોશી દેશોમાં કેમ્પો બનાવીને ગોરીલા યુદ્ધનું શિક્ષણ પણ આપતા. ગોરીલા યુદ્ધ એક એવું યુદ્ધ છે કે મોટામાં મોટી સેના અને મોટી સત્તાને પણ તે થકવીને હરાવી શકે છે. શરત એટલી કે ધીરજ ખોયા વિના લાંબા સમય સુધી સતત આ લડાઈ ચાલુ રાખી શકાય તો. લગભગ સોળ વર્ષ સુધી આ ગોરીલા યુદ્ધ ચાલ્યું. ગોરાઓએ હજાર પ્રયત્નો કર્યા તોપણ કાળાઓએ મચક ન આપી. ભારતની માફક કિમ્બાબ્વે (દક્ષિણ રોડેશિયા) પણ બ્રિટનની કોલોની હતી. ભારતની માફક બ્રિટને તેને પણ સ્વતંત્ર કરી દેવાની હિંલચાલ શરૂ કરી પણ અહીંની ગોરી સરકારે તરત જ બ્રિટનની તાબેદારી દૂર કરી તેને સ્વતંત્ર-સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર જાહેર કરી દીધું. બ્રિટિશ ગવર્નર-જનરલને પાછો મોકલી દીધો. હવે રોડેશિયા, સ્વતંત્ર સત્તા બની ગઈ. પણ તે માત્ર ગોરાની જ.

ભારત અને દ. રોડેશિયામાં ભેદ

ભારત અને દ.રોડેશિયામાં પાયાનો ભેદ સમજવો જોઈએ. અહીં ગોરાઓની વસ્તી ઘણી વધારે હતી અને સત્તાનાં તમામ સૂત્રો ગોરાઓ પાસે હતાં, નેવું ટકા કરતાં પણ વધારે ખેતીની જમીન અને નેવું ટકા કરતાં પણ વધારે ઉદ્ઘોગો ગોરાઓ પાસે હતા. કાળાઓ પાસે ગુલામી સિવાય કંઈ જ ન હતું તેમ કહી શકાય. જ્યારે ભારતમાં આવું ન હતું. ભારતમાં મુહીબર ગોરાઓના હાથમાં વહીવટ હતો. ખેતી, ઉત્પાદન વગેરે બધું જ ભારતીયોના હાથમાં હતું. વળી થોડાક ગોરાઓ પણ ભારતીયોના દ્વારા વહીવટ ચલાવતા હતા. સેના, પોલીસ વગેરે બધું જ ભારતીયોનું હતું. એટલે માત્ર ગોરાઓથી વહીવટ ચાલી શકે તેમ હતો જ નહિં. જ્યારે અહીં કિમ્બાબ્વેમાં તો પ્રથમથી જ બધું ગોરાઓના હાથમાં હતું, એટલે તેઓ સારી રીતે વહીવટ ચલાવી શકે તેમ હતા જ.

સામ્યવાદીઓનું શિક્ષણ: લાભ અને મર્યાદા

એક મહત્ત્વનો મુદ્દો યાદ રાખવો જરૂરી છે. જો આ કાળા લોકોને સામ્યવાદીઓનું માર્ગદર્શન તથા સહાયતા ન મળી હોત તો ઈયાન સ્રિમથની વાણી સારી પડી હોત. અર્થાત્ હજાર વર્ષે પણ તેઓ આજાદ ન થઈ શક્યા હોત. પણ સામ્યવાદીઓ—ખાસ કરીને ચીન તથા ઉ.કોરિયા—વિશ્વભરમાં ગુલામ રહેલા લોકોની મદદે પહોંચી જતા અને હિંસા દ્વારા વર્તમાન સત્તાને થકવીને સત્તા કબજે કરી લેતા. થોડાંક રાષ્ટ્રોને બાદ કરતાં પૂરા આફ્રિકાખંડ ઉપર આ રીતે સામ્યવાદીઓની અસર ફેલાવા લાગી હતી. આ અસરથી મિત્રરાષ્ટ્રો ચિત્તિંત હતાં. તેનો ઉપાય આજાદીને અટકાવવાનો ન હતો, પણ આજાદી—સમાનતા—અપાવીને સામ્યવાદી અસરમાંથી મુક્ત કરવા વિશ્વ બેન્ક તથા પોતાના દ્વારા લોનો-સહાયતા આપી મિત્રરાષ્ટ્ર તરફી વલણ કરાવવાનો હતો. સામ્યવાદીઓ હથિયારો તથા તોડફોડનું શિક્ષણ તો આપી શકે છે પણ આથીક સહાયતા કે લોનો નથી આપી શકતા. કારણ કે તેમનું પોતાનું જ અર્થતંત્ર દુર્બળ છે. આ દુર્બળતાના કારણે આજાદ થયા પછી કેટલાંક રાષ્ટ્રો મિત્રરાષ્ટ્રો તરફ જૂકી ગયાં છે, અથવા કહો કે તેમને જૂકવાની ફરજ પડી છે.

અમારો ગાઈડ ડેવિડ નામનો દેશી માણસ છે. સૂટ-બૂટ-ટાઈ સાથે તે પૂરી સભ્યતાથી અમને સત્કારે છે અને જરૂરી માહિતી અને માર્ગદર્શન આપે છે. અમે ત્રણે હાર્ટસર્જરી કરાવેલા છીએ એટલે સ્મારક ઉપર ચઢવાનું જોખમી લાગે છે. પણ ડેવિડ માને એવો નથી. તેણે એક રસ્તેથી કારને છેક ટેકરીની ટોચ ઉપર લેવડાવી. પછી સ્મારકનો એક માળ ચઢાવ્યા. ઓહો! શું દશ્ય છે! પૂરું હરારે સ્પષ્ટ દેખાય છે. નાલૂએ સાત કિલોમીટર દૂરના હરારેમાં આપણું ઓમકાર મંદિર ખોળી કાઢ્યું. અમે તન્મય થઈને જોતા હતા, ત્યાં ડેવિડે કંધું, “આ તરફ જુઓ... આ કાળી વસ્તી છે. ગોરાઓને અમારી ગંધ પણ ગમતી ન હતી, એટલે અમારી ગંધ ન આવે એટલા માટે પવનથી

ઓલટી દિશામાં સાત કિલોમીટર દૂર અમને અહીં વસાવ્યા હતા.” નજીક જ દેખાતી કાળી વસ્તીમાં નીચાં સસ્તાં છાપરાં અમે જોયા. વિશ્વભરમાં શક્તિશાળી વર્ગ સત્તા ભોગવતો રહ્યો છે. ધર્મની વ્યાખ્યાઓ પણ આ વર્ગની અનુકૂળતા પ્રમાણે થતી રહી છે. આ વર્ગ પોતાની શ્રેષ્ઠતા અને સમર્થતાને પ્રસ્થાપિત કરવા માટે હારેલા, નીચલા વર્ગો સાથે બેદરેખાઓ દોરતો જ હોય છે. આવી બેદરેખાઓને ધર્મના આશીર્વાદ પણ મળી જતા હોય છે. બસ, પછી શરૂ થાય છે. અન્યાય અને અત્યાચારો એ કાયદેસર થઈ જાય છે.

જૂની ત્રાસદાયી વાતો

આ કાળી વસ્તીમાંથી પગે ચાલીને માણસ પેલા શહેરમાં નોકરી કરવા જતો. તેને ‘નેટિવ પાસ’ અપાતો. આવો પાસ હોય તે જ પેલા શહેરમાં પ્રવેશી શકતો. કામ કરીને સાંજે પાછા આવતા રહેવાનું. રાત્રિ-રોકાણ ત્યાં ન કરી શકાય. પોતાની જ ધરતી ઉપર પોતાની આવી દુર્દશા, આ લોકોએ પૂરાં સો વર્ષ સુધી ભોગવી હતી.

તે સમયની (માત્ર અદ્ગાર જ વર્ષ પહેલાંની) ત્રાસદાયી વાતો સંભળાવતાં ડેવિડને કોઈ ત્રાસ થતો હોય તેવું ન લાગ્યું. તે ગાઈડ છે અને આવનાર સૌને આની આ જ વાતો સંભળાવી-સંભળાવીને બધી વાતો તેને કોઠે પડી ગઈ હોવી જોઈએ. પ્રથમ બોલવામાં કે પ્રથમ સાંભળવામાં જે અસર થાય છે, તે વારંવાર બોલનાર કે વારંવાર સાંભળનારને નથી થતી હોતી. સંગીતમય સપ્તાહોના સાજિંદા કે પાઠ કરનારાઓના ચહેરા જોજો, જરાય પ્રભાવ વિના તે ચીલાચાલુ એક પછી એક ગીત-ચોપાઈ વગાડવા કરતા હોય છે. હા, વક્તા, વારંવાર ગળગળો થઈને રડવા માંડે છે ત્યારે શ્રોતાઓ પણ સાથ આપે છે, પણ હંમેશાં સપ્તાહોમાં સાથે ને સાથે ફરનારા જરાય ગળગળા નથી થતા કે નથી તેમની આંખે આંસુ આવતા, કારણ કે તે રીબા થઈ ગયા છે. રીબા ઉપર પ્રભાવ ન પડે. શ્રોતાઓમાં પણ જે અનેકવાર સાંભળી ચૂક્યા છે તે હવે રડતા નથી. કારણ કે તે પણ થોડાક રીબા થયા છે. તેમને તો પહેલેથી જ ખબર પડી જાય છે કે “હે, જો જો હવે રડવાનું આવશે.” પહેલી વાર કદાચ તેઓ પણ રડવા હશે, પણ હવે તેમને રડવું નથી આવતું, હા, રડતા શ્રોતાઓને જોવાનું ગમે છે.

અતિશયતાથી પ્રભાવહીનતા આપોઆપ આવી જાય છે. તો પ્રશ્ન થાય છે કે તો પછી વક્તાને વારંવાર કેમ રડવું આવે છે? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે —તે રડવવા માટે રડે છે. ગળગળા થઈ જવું, આંસુ લાવવાં વગેરે પણ વક્તાની કળાનો એક ભાગ છે. છેલ્લા કેટલાક સમયથી આપણી સપ્તાહોમાં આ કળાનો ઘણા વક્તાઓ ઉપયોગ કરતા થયા છે. પણ ડેવિડને આવી કળા નથી આવડતી, તેનું ગણું રૂંધાતું નથી, આંખો લાલ થતી નથી. કારણ કે રોજેરોજ એની એ વાતો તેને કોઠે પડી ગઈ છે. તેનું તો એવું પણ કહેવું છે કે ગોરાઓ હતા ત્યારે અમને નોકરી મળી રહેતી, હવે નોકરીઓ નથી મળતી, ઘણા બેકાર છે. એટલે લુંટફાટ વધી ગઈ છે. સ્વરાજ્ય મેળવવું એ કઠિન છે તો મેળવ્યા પછી તેને ચલાવવું તો વળી તેથી પણ કઠિન છે.

જે સ્વી-પુરુષોને ફાંસીની સજા આપેલી તે બધાંની વિશેષ સ્મૃતિ અહીં રખાઈ છે. વર્તમાન પ્રમુખ શ્રી રોબર્ટ મુગાબેનાં પ્રથમ પત્ની અચાઈ સેલ્ટી મુગાબેની સ્મૃતિ પણ અહીં જડાઈ છે.

મશાલના 130 ફૂટ ઊંચા સ્તરના મૂળમાં અજ્ઞાત સૈનિકોનાં પ્રતીકરૂપે મૂકેલાં ત્રણ સશાંત્ર પૂતળાંમાં એક સ્વી અને બે પુરુષો, સૈનિક વેશમાં ઊભાં છે. પૂતળાં જરૂર પ્રભાવશાળી છે, પણ ચહેરા કોરિયન જેવા લાગે છે. અમે ફરી પાછા ટેકરીની નીચે ઊતર્યા અને નીચેના કાર્યાલયમાં, જે નાનું સરખું સંગ્રહસ્થાન છે તે જોયું. નેટિવને નગરપ્રવેશનો પાસ અપાતો તે જોયો. શહીદોનાં ચિત્રો જોયાં. સૌ કર્મચારીઓએ સભ્યતાથી આવકાર તથા વિદાય આપ્યાં. પૂરા પ્રવાસમાં કયાંય અનાદર, તોછડાઈ કે છીછરાપણું જોવા ન મળ્યું. ગોરાઓએ પ્રસ્થાપિત કરેલી વ્યવસ્થા હજ સુધી તો ચાલી રહી છે.

*

5. હરારેમાં—4: સમાજ અને સંસ્કૃતિકશન

કોઈ પણ દેશને જોવો એટલે તેનાં માણસો, તેની પ્રકૃતિ, રીતિરિવાજો, બજારો, ઘરો, રસ્તાઓ, બગીચાઓ, સ્થાપત્યો. જૂનાં ખંડેરો અને તેનો ઇતિહાસ—આ બધું તો જોવાનું જ પણ સાથે સાથે પ્રજાનો અભિગમ અને તેમાંથી નીકળતું તેનું ભવિષ્ય પણ પ્રવાસીએ જોવું જોઈએ.

પ્લાસ્ટિક/સિન્થેટિક પદાર્થની દીવાલ

‘હીરોઝ એકર’ જોઈને અમે સામાન્ય અને ગરીબ માણસો માટે બંધાયેલાં નવાં મકાનો જોવા નીકળ્યા. આફિકના દેશોમાં જમીનની કમી નથી, એટલે વિશાળ જમીનમાં મકાનો બાંધવામાં ખાસ વાંધો આવતો નથી. અમેરિકન ટેકનોલોજીથી બંધાયેલાં નવાં સાદાં મકાનો અમે જોયાં. આપણે ઈંડિયા આવાસો કરીએ છીએ. તેમાં ઈંટોનાં નવ ઈંચની ચણતરની દીવાલો ચણીને એકાદ રૂમ જેવું મકાન બનાવીએ છીએ. જે બીજા જ વર્ષથી પડવા માંડે તેવી તેની ‘મજબૂતાઈ’ હોય છે. પછાત દેશો માટે અમેરિકાએ એવી ટેકનોલોજી વિકસાવી છે કે પ્લાસ્ટિક અથવા સિન્થેટિક પદાર્થમાંથી માત્ર પાંચ કે સાત m.m. જાડી તૈયાર દીવાલ ઊભી કરી દેવાય છે. આ દીવાલ એટલી સખત અને મજબૂત હોય છે કે વર્ષો સુધી તેને કશો વાંધો આવતો નથી. સરળતાથી તેને તોડી શકતી નથી તેમ અનિન્થી પણ રક્ષિત રહે છે. ડિઝાઇન પ્રમાણે ફીટ કરીને કેમિકલ અથવા સ્ક્રૂ વગેરેથી જોડીને બારી-બારણાં, કબાટ વગેરેથી સજ્જ પૂરું મકાન જલદીથી તૈયાર કરી દેવાય છે. આવાં હજારો મકાનની વસાહત તૈયાર થયેલી જોઈ, કેટલાંક મકાનોમાં લોકો રહેવા પણ આવી ગયેલાં જોયાં. ઈંડિયા આવાસ કરતાં આ મકાનો ઘણાં સારાં અને ઘણી સગવડવાળાં લાગ્યાં.

શિક્ષિત આફિકન જીવન

આફિકન જીવન—ખાસ કરીને શિક્ષિત જીવન—હવે પૂર્ણ પણ્ણમી વ્યવસ્થા સ્વીકારતું થઈ ગયું છે. એટલે દૂર-દૂર જંગલોનાં ગામોમાં જે આફિવાસી સંસ્કૃતિ જોવા મળે તે હવે અહીં ન મળી. એક રીતે જારું પણ છે, કારણ કે વિવિધતાની જગ્યાએ એકરૂપતા પ્રસ્થાપિત થઈ રહી છે. આમે અહીં બહુ બોજભરી સંસ્કૃતિ ન હતી. એક જ ઉદાહરણ પર્યાપ્ત થશે. અહીં હજારો કુમારી માતાઓ પૂરા સન્માન સાથે જીવન જીવી રહી છે. કોઈને કશું કલંક નથી લાગતું. આમ તો લગ્નજીવનની પ્રક્રિયામાં બાળકો થઈ શકે તેમ છે તેની ખાતરી કરવા 2-4 વર્ષ વિનાલગને પણ સાથે રહે છે, બાળકો પણ થાય છે. પછી લગ્ન કરે છે. ડ્રાઇવર મેક્સાવેલ પચાસેક વર્ષનો હશે. હમણાં બેચાર મહિના પહેલાં જ તેણે લગ્ન કર્યાં, ખૂબ ધૂમધામથી, પણ લગ્ન તે સ્વીની સાથે કર્યા જે વીસેક વર્ષથી તેની સાથે જ રહે છે. બે-ત્રણ બાળકો પણ છે તેની સાથે. આપણાને તો હસવું જ આવે. પણ વિશ્વભરની સંસ્કૃતિઓ, મૂલ્યો અને પાપ-પુરુણી વ્યાખ્યાઓ એટલી બધી બિન્ન બિન્ન છે કે જેણે ઉઘાડી આંખે બમણ કર્યું હોય તેને જ ખ્યાલ આવે.

કન્યાવિકયની પ્રથા

મોટા ભાગે અહીં કન્યાવિકયની પ્રથા છે. પૈસા આપીને પત્ની અથવા પત્નીઓ લાવી શકાય છે. રોકડા ન હોય તો ઉધાર પણ રાખી શકાય છે. ઉધાર પૈસા સમયસર આપી ન શકાય તો કન્યા પાછી ચાલી જાય છે. હા, પોતાને થયેલાં બાળકો સાથે. કોઈને કશું જ ખોટું થયું હોય તેવું લાગતું નથી. આવી પાછી આવેલી કન્યાને ફરી તેનો પિતા બીજે પરણાવી શકે છે. આજા પ્રવાસમાં મેં જોયું કે સ્વીઓ ખૂબ એટલે ખૂબ જ જાડી હોય છે. જાડાપણું ખરું પણ પૂરા સ્વાસ્થ્ય સાથેનું જાડાપણું. આપણી ચરબીવાળી ઢોલ જેવી શોઠાણીઓ જેવું નહિં. આવી ભરાવદાર કન્યાઓના પૈસા વધુ મળી શકે છે. શ્રી કે.જી.નું તો કહેવું છે કે પહેલાં તો અહીં એવી પણ પ્રથા હતી કે પુરુષને પચીસ પચાસ સ્વીઓ હોય અને પુરુષ ગુજરી જાય તો સગી માતા સિવાયની બધી સ્વીઓને મોટો પુત્ર રાખી શકતો. મૂળમાં સ્વીઓ એક મિલકત ગણપતી અને મકાન વગેરેની માફિક વારસદારો તેને પ્રાપ્ત કરે તેમાં કશું અજુગતું ન લાગતું.

કેથલિક ચર્ચનો પ્રભાવ

હવે આ દેશમાં રોમન કેથલિક ચર્ચનો જબરદસ્ત પ્રભાવ છે, એટલે ધીરે ધીરે શિક્ષિત લોકો નવાં મૂલ્યો સ્વીકારતા થઈ રહ્યા છે. પ્રમુખ મુગાબે આમ જુઓ તો ધાર્મિક માણસ છે. ચર્ચ, આજાદીની લડતમાં તથા રંગભેદ નિવારવામાં કાળાલોકોને સારો સાથ આપ્યો હતો,

અને લગભગ પ્રત્યેક નાનો-મોટો રાજનેતા ચર્ચમાંથી જ શિક્ષિત થઈને આવેલો હોવાથી. તેના ઉપર ચર્ચની સારી અસર છે. પણ આજાદીની લડત હિંસક રહી અને તે હિંસક લડાઈ સામ્યવાદીઓના પૂરા પીઠબળથી લડાઈ એટલે રાજકીયક્ષેત્રમાં સામ્યવાદી અસર પણ પ્રગાહ છે. લોકો એકબીજાને 'કોમરેડ' કહીને બોલાવે છે. આંદ્રકાના ઘણા દેશો સામ્યવાદીઓની સહાયતાથી આજાદ થઈ શક્યા છે, તે વાત સાચી પણ આજાદ થયા પછી સામ્યવાદીઓ આવા દેશોને સાચવી શકતા નથી. આજાદી પહેલાંના પ્રશ્નો અલગ હોય છે. વુંટફાટ, ટોડ-ફોડ, બોમ્બધડાકા કે અભિનતાંડવ આ બધું કરવું બહુ કર્થિન નથી હોતું. સમર્થ સરકાર પણ આવી લડતનો પૂરો સામનો કરી શકતી નથી હોતી. પૂર્વ ભારતમાં અત્યારે આ જ ચાલી રહ્યું છે. શિક્ષિત ગોરીલાઓ બહુ સરળતાથી ટોડફોડ કરી નાખતા હોય છે. પણ આજાદી મળ્યા પછીના પ્રશ્નો ઘણા વિકટ હોય છે.

અરાજકતા વધી છે

પહેલો પ્રશ્ન તો ગોરીલાઓ પાસેથી શાસ્ત્રો પાછાં મેળવીને તેમને નોકરી-ધંધે વળગાડવાનો હોય છે. એક વાર શાસ્ત્રોના બેઝામ ઉપયોગ કર્યા પછી શાસ્ત્ર વિનાના થઈ જવું લોકોને ગમતું નથી હોતું. એટલે ગોરીલાઓ જલદીથી શાસ્ત્રો હેઠાં મૂકતા નથી. આવા ગોરીલાઓ પછી શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ કાં તો પ્રજા સામે અને પછી તેમને પકડવા માગતી સરકાર સામે કરતા થઈ જાય છે. બસ, અહીંથી દેશમાં અરાજકતા વધવા માંડે છે. આજાદ થયેલા લગભગ બધા દેશોમાં આવી અરાજકતા મોટા પાયે વધી છે, વધી રહી છે. સામ્યવાદીઓ શાસ્ત્રો તથા ગોરીલા શિક્ષણ તો આપી શકે છે પણ દેશને સુખી, સમૃદ્ધ અને શાન્તિદાયક નથી બનાવી શકતા. આ બધું પણ્ણિમનાં રાષ્ટ્રો કરે છે. સામ્યવાદીઓની સહાયતાથી આજાદ થયેલા લગભગ પ્રત્યેક રાષ્ટ્રોને અંતે વિશ્વ બેંક, અમેરિકા અને બીજા દેશોને શરણો જવું પડતું હોય છે. કારણ કે અર્થતંત્ર અને રાજ્યવ્યવસ્થા આ લોકો વિકસાવી આપતા હોય છે. હા, પોતાની શરતો સાથે. અને એ શરતો એવી કે પહેલાં તો સામ્યવાદીઓથી નાતો તોડો, તેમની આર્થિક પદ્ધતિ છોડો અને પણ્ણિમી પદ્ધતિ સ્વીકારો વગેરે. આ બધું કરવું જ પડતું હોય છે. એના કારણે આજાદ દેશ વળી પાછો આર્થિક ગુલામીમાં સપડાવા લાગે છે. જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ આર્થિક પગભરતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી આવી ગુલામીથી મુક્ત થવું શક્ય નથી.

આ નવાં રાષ્ટ્રો, સંપૂર્ણ પગભર થાય તેવાં અત્યારે તો કોઈ ચિહ્નો દેખાતાં નથી. મોરલ અને મુત્સદીગીરી વિનાનું નેતૃત્વ, એક તરફ ખોટા નિર્ણયો કરે છે તો બીજી તરફ બહુ મોટા પાયા ઉપર બસ્તાચાર કરે છે. પ્રજાનો મોટો ભાગ પણ આવો જ થઈ જાય છે એટલે દેશ કે પરદેશથી આવેલો પૈસો ઊગી નીકળે તેવી વાવળી થઈ શકતી નથી. તેની જગ્યાએ પૈસો તફ્ડાવાય છે. એનાથી દિનપ્રતિદિન અર્થતંત્ર વધુ ને વધુ દેવાળિયું થવા લાગે છે. ગાઈડ ડેવિડનું કહેવું છે કે આજાદી પછી રોજાઓ ઘણી ઘટી ગઈ છે. પહેલાં સૌને નાની-મોટી રોજ મળી રહેતી, હવે ઘણી બેકારી છે. વાત પણ સાચી છે, અરાજકતાથી વ્યાપાર-ઉદ્યોગને મોટો ફટકો પડતો હોય છે. વ્યાપારીઓ, ભાગવા માંડે છે. મિલો બંધ થવા લાગે છે, રોજાઓ ઘટવા લાગે છે. બેકારો, ઉત્પાત મચાવે છે. સરકાર કશું કરી શકતી નથી. દેશ વધુ ને વધુ ખાડામાં પછાતો જાય છે.

શબ પર મુકાતાં વસ્ત્રો બાળી નંખાય છે.

આજે સવારે પ્રશ્નોત્તરી કરવા માટે જે ભાઈ-બહેનો આવેલાં તેમાં સ્મરણનો પ્રશ્ન મુખ્ય રહ્યો. હવે અહીં કોઈ હિન્દુ શ્રી મરી જાય છે તો તેની બહેનપણીઓ અને સગાંસંબંધી શબ ઉપર પોતપોતાના તરફથી સાડી ઓઢાડે છે. ઘણી વાર આવી રીતે વીસ-પચીસ કે તેથી પણ વધારે સાડીઓ ઓઢાડાય છે. આ બધી સાડીઓ મડદાની સાથે બાળી મૂકવામાં આવે છે. મરનાર પ્રત્યે પોતાની લાગળી બતાવવા આવો રિવાજ ચાલુ થઈ ગયો છે. આવી જ રીતે કોઈ પુરુષ મરી જાય તો તેના ઉપર તેને ગમતાં કપડાં ઓઢાડવામાં આવે છે. એક ભાઈ સારા ફોટોગ્રાફર હતા, એટલે તેમના મડદા ઉપર કેમેરો મૂકવામાં આવ્યો. કહેવાની જરૂર નથી કે આ બધું અભિનમાં બાળી મૂકવામાં આવે છે. બિટનમાં મેં સાંભળેલું કે શબ ઉપર સોનું મુકાય છે. ત્યાં તો વીજળીનું સ્મરણ છે. ગોરા લોકો સંચાલન કરે છે. તેમને ખબર પડી કે હિન્દુઓ મડદા ઉપર સોનું મૂકે છે, એટલે બળેલી રાખમાંથી સોનું મેળવી લેવા માંડ્યા. હવે તો તેઓ રોજ આશા રાજે છે કે કોઈ શ્રીમંતું હિન્દુ મરે તો સાંનું, કારણ કે વધુ સોનું મળે. આ બધા અશાસ્ત્રીય રિવાજો શ્રીમંતાઈમાંથી પેદા થાય છે અને પછી સૌને માટે લાગુ થઈ જાય છે. કેટલાક લોકો હવે શબની આરતી ઉત્પાતને પછી અભિનદાહ આપતા હોય છે. આમ કોઈ વ્યવસ્થિત નિયંત્રણ ન હોવાથી જેને

જેમ ઠીક લાગે તેમ પ્રથાઓ પાડતા જાય છે. દેશમાં કફનને વાડ ઉપર સૂક્વવામાં આવે છે, ગરીબ હરિજન તેનો સ્વીકાર કરીને રાજ્ય થાય છે. બહુ પ્રાચીન કાળમાં મંગોલો તથા બીજા વંશો મડદાની સાથે દાસ-દાસીઓ-રાણીઓ અને જીવનજરૂરિયાતની વસ્તુઓ પણ દાટી દેતા. કારણ કે ત્યાં પરલોકમાં તે બધાં મરનારની સેવા કરી શકે.

અંધશ્રદ્ધાને શ્રદ્ધા દ્વારા જ ઓછી કરી શકાય

મૃત્યુ પછી પણ જીવન છે એવી માન્યતાને કારણે આવું થતું રહ્યું છે. જીવતા જીવનની જેટલી ચિંતા અને વ્યવસ્થા થવી જોઈએ તેના કરતાં મૃત્યુ પછીના જીવન માટે વધુ ચિંતાઓ અને વધુ કર્મકાંડો થવા લાગ્યાં છે. ધર્મિકતા અને શ્રદ્ધાનો અતૂટ સંબંધ છે, પણ શ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધાની નિશ્ચિત વિભાજન રેખા દોરવી કઠિન છે. મોટાભાગે ધર્મનું દાર્શનિક—માન્યતાદર્શન અને આજીવિકાલક્ષી કર્મકાંડની પકડ જેમજેમ વધતી જાય છે, તેમ તેમ અંધશ્રદ્ધાનું પ્રમાણ પણ વધતું જાય છે. શ્રદ્ધા વિનાનું વિશ્વ શક્ય જ નથી. શ્રદ્ધાનો આદર થવો જ જોઈએ, પણ અંધશ્રદ્ધા પ્રત્યે જવાબદાર ધર્મપુરુષોએ જાગૃતિ રાખવી જરૂરી છે. ધર્મપુરુષોનું કામ શ્રદ્ધાને ટેકો આપવાનું છે. પણ તેવું કરતાં અંધશ્રદ્ધાને પણ ટેકો ન આપાઈ જાય તેની જાગૃતિ જરૂરી છે. અંધશ્રદ્ધાને કદી પણ અશ્રદ્ધા અર્થાત્ નાસ્તિકતાથી દૂર નહિ કરી શકાય. અંધશ્રદ્ધાને તો શ્રદ્ધાના દ્વારા જ ન્યૂન કરી શકાય. અશ્રદ્ધા અર્થાત્ નાસ્તિકતા, અંધશ્રદ્ધા કરતાં પણ વધુ હાનિકારક છે. તેનાથી પણ પ્રજાનું રક્ષણ કરવું જરૂરી છે.

સમશાન અને તેના રિવાજો, મૃત્યુ પછીની વિધિઓ, પ્રેતાત્માઓ અને તેની સદ્ગતિ નહિતર અને છુટકારો—આ બધાનો નિર્ણય વિવેકી માણસોની જગ્યાએ સ્વાર્થી—અવિવેકી—લોકોના હાથમાં પહોંચી જાય તો દુર્દ્શાને રોકી શકાય નહિ.

હરારે અત્યારે પણ સુંદર અને ભવ્ય નગર છે. પણ અઢાર વર્ષ ઉપર જ્યારે વહીવિતિતંત્ર ગોરાઓના હાથમાં હતું ત્યારે તો તેની ભવ્યતા ખૂબ જ વધુ હશે તેમાં શક નથી. પણ આ ભવ્યતા બેદભાવની રેખાઓ સાથે હતી.

બેદભાવની રેખાઓ

શ્રી કે.જી. મને એક ભવ્ય હોસ્પિટલ બતાવે છે અને કહે છે, “આ માત્ર ગોરાઓ માટેની હોસ્પિટલ હતી, કાળો તો શું કોઈ એશિયન (આપણે) પણ તેમાં દાખલ થઈ શકતા નહિ.” વાત પણ સાચી હતી. ગોરાઓ અહીં સુપર પ્રજા થઈને વિજ્યી પ્રજાના રૂપમાં આવેલા, આપણે વીસા મેળવીને બે પૈસા કમાવા આવેલા. આફિકનો તો બિચારા દુર્બળ, અસંસ્કારી—વસ્ત્ર વિનાના—હતા, એટલે વિજ્યી પ્રજા પોતાને માટે અલગ—ઉચ્ચ—વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરે તે સ્વાભાવિક છે. વિશ્વભરમાં આ પ્રક્રિયા થતી રહી છે.

ગોરાઓએ જ્યાં જ્યાં કોલોનીઓ બનાવી ત્યાં ત્યાં પોતાનું અલગ ગોરું જીવન-કલ્યાર ચાલુ રાખવા માટે પોતાની અલગ-અલગ વ્યવસ્થા કરી જ હતી.

પરિવર્તનને પંથે

છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષથી વિશ્વમાં પરિવર્તન આવવા લાગ્યું છે અને તમામેતમામ પ્રકારની વર્ણવ્યવસ્થા, વર્ગભેદ તૂટવા લાગ્યાં છે. આ સુધારો બન્ને તરફ થયો છે. એક તરફ ઉપરના લોકોએ નીચેના લોકો પ્રત્યેનો છોછ ઓછો કર્યો છે, તો બીજી તરફ નીચેના લોકોએ પોતાના પ્રત્યે છોછ થવાનાં કારણોને દૂર કરવા માંડ્યાં છે. આપણે સ્વીકારવું પડશે કે માત્ર ચામડીના કારણે જ છોછ થયો નથી, પણ શરીર, વસ્ત્ર, વાણી, વ્યવહાર, આચાર વગેરે એવી ઘણી વસ્તુઓ છે, જે એકબીજા પ્રત્યે છોછ કરાવે છે. હજુ વ્યાપક શિક્ષણ અને ઉન્નત રોળની તકોના કારણો નીચેના માણસો પણ છોછ ન થાય તેવું ઉન્નત જીવન જીવતા થયા છે. વિશ્વ માટે આ શુભ નિશાની છે.

ફળદૂપ જમીનનો મોટો ભાગ ગોરાઓ પાસે

ગોરાઓ માત્ર હોસ્પિટલ કે શિક્ષણસંસ્થાઓમાં જ બેદ કરીને અટક્યા ન હતા. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં તેમણે આવો બેદ કર્યો હતો. જેમકે કિભાબેના જે રાજમાર્ગો તથા રેલવે માર્ગો છે તેના બન્ને તરફની હજારો એકર જમીન માત્ર ગોરાઓને ફાળવી હતી. કિભાબેના પ્રવાસમાં મેં જોયું કે સુંદર અને વિશ્વાળ હાઈવેની બન્ને બાજુએ મોટા-મોટાં ખેતરો (હજાર એકરથી ત્રીસ હજાર એકર જેટલાં) ગોરાઓનાં છે. દેશની આ ઉત્તમ જમીન ગોરાઓના હાથમાં છે. અત્યારે પણ દેશની ફળદૂપ જમીનનો 90 ટકા ભાગ દશ ટકા ગોરાઓના હાથમાં છે, જ્યારે 10 ટકા જમીન 90 ટકા દેશી લોકોના હાથમાં છે. રાજમાર્ગો અને માર્ગોની રચના એવી રીતે કરાઈ છે કે

ગોરાઓને જ લાભ થાય. ગોરાઓ એકલ-દોકલ રહી શકે છે. (આપણે સમૂહ વિના એકલદોકલ નથી રહી શકતા.) રાજમાર્ગથી બે ત્રણ હજાર ફૂટ દૂર ગોરો જેડૂત પોતાનું ઘર બનાવે છે. (એકદમ નજીક એટલા માટે નહિ કે ઘોંઘાટ વગેરે ન થાય.) ત્યાં પોતાના પરિવાર સાથે રહે છે. બે કેળવાયેલા કૂતરા અને પિસ્તોલ વગેરે હથિયાર સાથે તે એકદમ સુરક્ષિત રહેતો. કોઈ તેના જેતરમાં પગ પણ ન મૂકી શકે તેવી હાક અને ધાક સાથે રહેતો. ગોરી સ્વી અને બાળકો પણ એકલાં રહી શકતાં. હાઈવે અને રેલવેના પાયાઓની સમાન્તર આ રીતે એક ગોરીવસ્તીનો પણ્ણો તૈયાર થયેલો. આ પણ્ણો પૂરો થાય તે પછીની સામાન્ય ભૂમિમાં અથવા જંગલમાં દેશી માણસો રહેતાં હતાં. એમ કહી શકાય કે હાઈવે ઉપર ઊતરેલા ગોરાને પોતાનું ઘર સામે જ દેખાતું પણ દેશી માણસને પાંચ-સાત કે દશ કિલોમીટર ચાલ્યા પછી પોતાનું ઘર દેખાતું.

ગોરાઓની કુશળતાનું પરિણામ

આ પક્ષપાત કે ભેદ પ્રત્યે ગમે તેટલો અણાગમો રાખો તોપણ એક વાત તો સ્વીકારવી જ પડશે કે આ બધું ગોરાઓએ પોતાનાં શૌય, મુત્સદ્ધીગીરી, પુરુષાર્થ અને કુશળ આવડતથી કર્યું હતું. પહેલાં આ જેતરો પણ જંગલ અને બિનઉપજાઉ જેવાં જ હતાં. ગોરી વસ્તીએ તોતિંગ મશીનો કામે લગાડી તેમાંથી મબલક ઉત્પાદન શરૂ કર્યું. બધી જાતનાં મીડાં અને મોટાં ફળો, ઘઉં, મકાઈ, તમાકુ, કપાસ વગેરે અનેક પાકો ઢગલાબંધ તૈયાર કર્યો અને દેશને સમૃદ્ધ બનાવ્યો. દેશી પ્રજા આ ન કરી શકી, આજે પણ જોઈએ તેવું નથી કરી શકતી. ગોરાઓના પણ્ણા પાછળની જમીનનો વિકાસ જોઈએ તેવો કરી શકાયો નથી. બધું જ સરકાર કરી આપે તેવું વલણ પુરુષાર્થ-પ્રેરક ન કહેવાય. શાસનાવલંબી પ્રજા લાંબા સમયે પણ સ્વાવલંબી ન થઈ શકે. શાસનાવલંબનનું વ્યસન વ્યક્તિ તથા પ્રજાને આદતવાળું તથા નર્વસ કરનારું થઈ જતું હોય છે.

*

6. હરારેમાં—5: જવેરુ

સામાન્ય રીતે એવો ખ્યાલ છે કે ભારતીયો પરદેશમાં માત્ર પૈસા કમાવા માટે જ જાય છે અને ગમે તે રીતે—કોઈ પણ ભોગે—પૈસા કમાવામાં જ રચ્યાપચ્યા રહે છે. આ વાત સર્વોશે સાચી નથી. હા, મોયા ભાગ માટે સાચી હો. પણ કેટલાક એવા લોકો પણ છે જે સેવા પણ કરે છે. ખાસ કરીને દેશી—ગરીબ—માણસોની સેવા કરે છે. ઉત્તરનું શહેર જવેરુ તેની ઠંડી માટે જાડીતું છે. આ શહેરમાં નિર્દિયાદના ડો. નરેન્દ્ર પટેલ, આંખના ડોક્ટર તરીકે વર્ષોથી સેવારત છે. વીરનગરના ડો. શ્રી શિવાનંદજી અધ્યર્થુના તેઓ શિષ્ય છે અને બહુ શ્રદ્ધાથી વારંવાર તેમને યાદ કરે છે. ડો. નરેન્દ્ર અહીં પણ અવારનવાર નેત્રયજ્ઞ કરે છે અને દેશી લોકોને મફત ઓપરેશન વગેરે કરીને પૂરી સારવાર આપીને છેક દૂર દૂર જંગલોમાં તેમના ઘર સુધી પહોંચતા કરે છે. તેમની સેવાથી દેશીઓ તથા ભારતીયો પણ પ્રભાવિત છે. જિમ્બાબ્વે આવ્યા પહેલાં જ ડો. નરેન્દ્ર, શ્રી કે.જી.ને આગહ કરેલો કે સ્વામીજીને અમારા નેત્રયજ્ઞમાં જરૂર લઈ આવજો. એ રીતે હરારેમાં ચારેક દિવસ પ્રવચન કરીને પાંચમા દિવસે અમારે જવેરુ તથા ત્યાંથી બાંગે ગેમપાર્ક જવાનું ગોઠવાયું. હરારેના શ્રોતાઓના આગહના કારણે વળતાં ફરી અહીં હરારે આવવાનું તથા બીજા પાંચ દિવસ પ્રવચનોનો કાર્યક્રમ ગોઠવવાનું પણ થયું.

શ્રી કે.જી.ની મર્સિડીજ લઈને ડ્રાઇવર મેક્સવેલ સમયસર આવી ગયો. હું, શ્રી કે.જી, જ્યંતીભાઈ, અને લક્ષ્મણભાઈ એમ ચાર જણા નીકળી પડ્યા. હરારે પાર કરીને અમે હાઈવે ઉપર ઢોડવા લાગ્યા. હજુ પણ રસ્તાઓ તથા લોકોની શિસ્ત ઘણી જ સારી છે. મેક્સવેલ 190થી 210ની વચ્ચે ગાડી ચલાવે છે. હું ડ્રાઇવરોની ખોડ કાઢનારો માણસ છું. પણ અગિયારેક દિવસના પ્રવાસમાં મને મેક્સવેલની કોઈ ભૂલ ન જણાઈ. આટલી ગતિમાં આટલું સારું ડ્રાઇવિંગ ભારતમાં શક્ય જ નથી.

ગધેડાં-ગાડીઓ

રસ્તા સારા, પહોળા તો ખરા, પણ ખરી વાત એ કે રસ્તા ઉપર કોઈ પણ ચાલે નહિ. માણસો, વિદ્યાર્થીઓ, ગધેડાંની ગાડીઓ વગેરે બધું બાજુના કાચા રસ્તા ઉપર જ ચાલે. પાકા રસ્તા ઉપર કોઈ આવે જ નહિ. મેં જોયું કે અહીં ગધેડાંની ગાડીઓનું પ્રચલન સારું એવું છે. મને નવાઈ તો ત્યારે લાગી કે આવી ગાડીમાં માત્ર એક જ કે બે નહિ, ત્રણ, પાંચ કે સાત-સાત ગધેડાં જોતર્યા હોય. ભારતમાં ચાર-દુઃ કે આઠ ઘોડાની બળીમાં શ્રીમંતો-રાજા-મહારાજાઓ કે ગવર્નરો વગેરે ઠાઈમાઠ અને દોરદમામથી નગરપ્રવાસે નીકળતા. જેટલા ઘોડા વધારે તેટલો મહિમા વધારે. અહીં સાત-સાત ગધેડાં જોડેલી ગાડી ઉપર શ્રીમંતો તો નથી દેખાતા. હા, અહીંના દેશી-ગરીબો જરૂર દેખાય છે. પણ અહીંના ગધેડાં દૂબળાં અને કદમાં નાનાં લાગ્યાં. આ દેશમાં ઘાસની તો કમી નથી દેખાતી, તો પછી આ ગધેડાં દૂબળાં કેમ હશે?

શ્રી કે.જી. એ હાઈવેની બને બાજુનાં ગોરાઓનાં ખેતરો બતાવ્યાં. છેક સુધી હાઈવેની સમાંતર દશ-દશ હેક્ટર જમીનવાળાં ગોરાઓનાં ખેતરો જોઈને મને થયું કે વિશ્વમાં શક્તિ જ સર્વસ્વ છે. ન્યાય-ધર્મ-સંસ્કૃતિ આ બધું શક્તિનું મોકું જોઈને નિર્ણયો કરતાં હોય છે. આ ખેતરોની પાછળાની પડતર જમીનમાં દેશી લોકો રહે છે.

રોજુનો પ્રશ્ન

હવે જ્યારે અફાર વર્ષથી દેશ આજાદ થયો છે, ત્યારે મુખ્ય પ્રશ્ન દેશી લોકોની રોજુનો છે. પ્રમુખ શ્રી રોબર્ટ મુગાબે ઘણા કુશળ શાસક છે. શ્રી કે.જી. તેમનાં વારંવાર વખાણ કરતા જ રહે છે. ઘણા વિષયોના તેઓ સ્નાતક તો છે જ. પણ સાથે સાથે ઉચ્ચ રાજનેતા પણ છે. તેઓ ઇચ્છે છે કે આ બધી જમીન ગોરાઓ પાસેથી લઈને આદિવાસીઓને વહેંચી દેવી, પણ લાખ્યો હેક્ટર જમીનનું વળતર કરોડો-અબજો ડોલર થાય તે લાવવું કયાંથી?

શ્રી મુગાબેનું કહેવું છે કે વગર વળતરે જમીન લઈ લેવી. કારણ કે ગોરી સરકારે આ જમીન આપેલી એટલે તેના વળતરની જવાબદારી અમારી નથી. પણ શ્રી મુગાબે પોતાના વિચારોને અમલમાં મૂકી શકતા નથી. ગોરા બેન્ટૂતોની પણ લોબી છે. ખાસ કરીને અમેરિકા વિશ્વ બેન્ક અને બીજાં પણ્ણી રાષ્ટ્રો આવું થવા દેતાં નથી. પૂર્વે કચ્ચું તેમ આ બધાંની આર્થિક મદદ વિના આ આંદ્રિકન રાષ્ટ્રો જીવિત રહી શકે તેમ નથી. સામ્યવાદીઓએ આજાદી મેળવવામાં તો મદદ કરી પણ આર્થિક ક્ષમતા ન હોવાથી તેઓ આર્થિક સહાયતા કરી શકતા નથી. એટલે રાજનિર્ણયો ઉપર પણ્ણી રાષ્ટ્રોનો પ્રભાવ રહે જ છે. કેટલાક ગોરાઓ આ દેશમાંથી ચાલ્યા પણ ગયા છે. તેમના માટે ચાલ્યા

જવાનાં બે સ્થાનો હતાં: દક્ષિણ આફિક્સ તથા ઓસ્ટ્રેલિયા. દક્ષિણ આફિક્સમાં ચાર વર્ષથી દેશી સત્તા સ્થાપિત થઈ હોવાથી અને ભયંકર અરાજકતા વ્યાપી ગઈ હોવાથી હવે માત્ર એક જ દેશ સ્થળાંતર માટે રહ્યો છે. તે છે ઓસ્ટ્રેલિયા. હજુ પણ સિતેર હજાર ગોરાઓ આ દેશમાં વસે છે. અમે બન્ને બાજુનાં ખેતરો જોતા-જોતા જઈ રહ્યા છીએ. જવાનાં ખેતરો છે, ફળફળાદિની વાડીઓ છે. ગાયોનું ચરિયાણ છે, જેમાં હજારો ગાયો ચરી રહી છે. વચ્ચે વચ્ચે શાહમૃગનાં ઝુંડ પણ દેખાયાં. અહીં ગાયોની માફક શાહમૃગોને પણ પાળીને—હજારોની સંખ્યામાં—વિકસાવીને તેમાંથી કમાણી કરાય છે. ગોરા-કાળા બધાં જ માંસાહારી હોવાથી આવાં જુદાં જુદાં પશુ-પક્ષીઓને મોટી સંખ્યામાં પાળીને તેમાંથી કમાણી કરાય છે. જવાનું ઉત્પાદન મોટા ભાગે બીયર—દારુ બનાવવા માટે હોય છે, મકાઈનું ઉત્પાદન દેશી લોકોના ખોરાક માટે થાય છે.

અમારે 400 માર્ગલ દૂર જવાનું છે. એટલે વાતોના તડકા તો થાય જ. શ્રી કે.જ.નું કહેવું છે કે અહીં પેટ્રોલ. ડિઝલમાં જરા પણ ભેણસેળ ન થાય. જો કોઈ કરે તો મરી જ જાય. હજુ અહીં સાવ શુદ્ધ—ચોખું ડિઝલ-પેટ્રોલ મળે છે. આ દેશને બંદર નથી, કારણ કે સમુદ્ર નથી. ચારે તરફથી બીજાં રાષ્ટ્રોની જમીનથી ઘેરાયેલો દેશ છે, એટલે મોટાંબિક અથવા દક્ષિણ આફિક્સના બંદરેથી માતની અવરજવર થયા કરે છે.

આખો દેશ કેન્દ્રશાસ્ત્રિત છે

આ દેશમાં પણ સોનાની ખાણો છે. પણ હવે લગભગ બંધ પડી છે. પોણાતું નથી. આ આખો દેશ કેન્દ્રશાસ્ત્રિત છે. તેને આઈ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે, જેને પ્રોવિન્સ કહેવાય છે. ભાષાઅધારિત આ વિભાગો નથી, પણ ક્ષેત્રઅધારિત છે, એટલે એક પ્રોવિન્સને બીજા પ્રોવિન્સ સાથે જમીન બાબત ઝડપ નથી. આઠેના ગવર્નરો સીધા કેન્દ્રને આધીન સત્તા ચલાવે છે.

મુરુંગુ—દેવ જેવા (ગોરા)

કાળા લોકો ગોરાઓને પોતાની ભાષામાં ‘મુરુંગુ’ કહે છે. મુરુંગોનો અર્થ દેવ જેવો થાય છે. કાળાઓ પ્રથમ દેખાવ તથા વ્યવહારથી પણ ગોરાઓને દેવ જેવા માનતા હશે. રંગભેદ જેવા દુઃખ વ્યવહારોને બાદ કરતાં આજે પણ કાળા લોકો કહે છે: ગોરાઓના રાજ્યમાં જેવો ન્યાય મળતો તેવો હવે નથી મળતો. ગોરાઓના રાજ્યમાં નોકરી-ધંધો અને સુરક્ષાની જેવી વ્યવસ્થા હતી તેવી હવે નથી રહી શકી. જે હોય તે, ગોરાઓની ગુલામીમાંથી છૂટનારી પ્રજા પણ કેટલાક અંશે ગોરાઓના જમા પાસાને યાદ કરતી હોય છે. મારી દસ્તિએ તેનું કારણ દેશી રાજનેતાઓ છે. દેશી રાજનેતાઓ તેવું રાજ્ય નથી કરી શકતા અને બહુ જલદી મોરલ, કુશળતા, નિષ્પક્ષપાતતા વગેરે રાજગુણોમાં ઉત્તરતા લાગતા હોય છે, જેથી શાસન કથળીને અરાજકતા વધારતું થઈ જતું હોય છે.

કાળા લોકો—ઉત્તમ શિલ્પીઓ

હાઈવે ઉપર મહત્ત્વનાં સ્થળોએ દેશી લોકો દ્વારા લાકડાં તથા પથ્થરમાંથી ઘડેલી પશુ-પક્ષી વગેરેની સુંદર આકૃતિઓને જોતા જ રહી જાવ તેવી ખુલ્લી દુકાનો જોવા મળી. કાળા લોકો ઉત્તમ શિલ્પી પણ છે, તે વસ્તુ આ વસ્તુઓને જોતાં જ સ્વીકારવી પડે. દક્ષિણ ભારત અને દક્ષિણ આફિક્સ કોઈ સમયે એક હોવો જોઈએ. કારણ કે આવી જ અદ્ભુત કલાકૃતિઓ દક્ષિણ ભારતનાં મંદિરોમાં પણ જોવા મળે છે. હાથી-સિંહ-ગેડા-જિરાફ વગેરે તમામે તમામ જનવરો એટલાં આબેહૂબ બનાવ્યાં હોય છે કે જલદી ખ્યાલ પણ ન આવે કે આ બનાવટી છે. હા, એક વાત કહી દઉં કે આ કલાની કદર ગોરાઓ જ કરે છે. દેશી અથવા આપણે આવી વસ્તુઓ ખાસ ખરીદતા નથી, જ્યારે ગોરાઓ નાની-મોટી એકાદ વસ્તુ તો જરૂર ખરીદે છે.

આ મિડલેન્ડ પ્રોવિન્સ છે. અર્થાત્ મધ્યભાગ છે. અહીં દુરાંગા નામની જાતિ વધુ પ્રમાણમાં વસે છે. કરાંગા બુદ્ધિશાળી જાતિ કે અને શિક્ષણમાં સારી પ્રગતિ કરી છે. અમારે રાતવાસો ઱વેરુમાં કરવાનો છે, પણ અત્યારે તો નેત્રયજ્ઞમાં દૂર કિસાવાની ગામમાં જવાનું હોવાથી ઱વેરુને બાજુમાં રાખીને શુરુવાતીની સોનાની બંધ પડેલી ખાણાના રેતીના ઢગલા જોતા-જોતા અમે આગળ વધ્યા.

ચર્ચનું પ્રદાન

કિસાવાની ગામમાં સોલ્વેશન આમીની હોસ્પિટલ છે. આ હોસ્પિટલમાં નેત્રયજ્ઞ થયો હોવાથી અમારે આ ચર્ચ-હોસ્પિટલમાં જવાનું છે. ધાર્મિક માન્યતાઓ વિશે ભલે ગમે તેટલા મતભેદ હોય પણ આ અંધારા પ્રદેશમાં કાળા લોકો માટે જ્યોતિનો જે કંઈ પુંજ પ્રગટાયો છે

તે આ ચર્ચોના દ્વારા પ્રગટ્યો છે. આજાદી અને ગુલામી બન્ને કાળના પહેલાં પણ આ પાદરીઓ, નન્સો વગેરે યુરોપથી અહીં આવેલા અને ઘણાં કષ્ટો અને ત્રાસ સહન કરીને પણ અહીં જંગલોમાં વસેલાં. ચર્ચ એટલે માત્ર દર્શન કે કર્મકંડ કરવાની જગ્યા નહિ, પણ શાળા-મહાશાળા અને હોસ્પિટલ દ્વારા માનવવિકાસ અને માનવસેવાના સતત પ્રયત્નો કરનારું ધર્મસ્થાન. આંદ્રિકા આજે જે કંઈ છે તેમાં સૌથી મોટું અને મહત્વનું પ્રદાન આ ચર્ચાનું છે. તેના ત્યાગી-તપસ્વી-નિષ્ઠાવાન પાદરીઓ અને નન્સોની સેવા-લાગણી અને ભલી વૃત્તિના કારણે જ કદાચ કાળા લોકો ગોરાઓને 'મુરુંગુ' એટલે દેવ જેવા કહેતા હતા.

નેત્રયજ્ઞમાં

અમે ચર્ચના દરવાજે પહોંચ્યી ગયા અને જોયું કે અમારા સ્વાગત માટે સોલ્વેશન આમાનું બેન્ડ હાજર છે. ડૉ. નરેન્દ્ર પટેલ અને બીજા ભાઈઓ મળ્યા. સૌ આનંદવિભોર થઈ ગયા. જેમનાં ઓપરેશન થઈ ગયાં હતાં અને હવે જેને આજે વિદાય આપવાનાં હતાં તે 150-200 ભાઈ-બહેનો આંખે પાટ બાંધીને સભામાં બન્ને તરફ બેઠાં હતાં. તેમણે પણ અમારું સ્વાગત કર્યું. સભાનું દશ્ય ભાવવિભોર કરી નાખે તેવું હતું. ડૉ. શિવાનંદજી અધ્વર્યુ નેવું વર્ષની ઉમરે પણ પોતાની આંખો ખોઈને પણ લોકોને આંખો આપવાનું કાર્ય કરે જાય છે. તેમના સુશિષ્ય ડૉ. નરેન્દ્ર પટેલ અહીં આંદ્રિકાના દૂર-દૂરના ખૂણામાં પણ સેવાની ધૂણી ધખાવી અહાલેક જગાવી રહ્યા છે, તે જોઈને ગર્વ અને માનની લાગણી થઈ આવી.

હવે તો આપણા ધર્મપુરુષોએ સમજવું અને સ્વીકારવું જોઈએ કે યજો, સમૈયાઓ અને બીજાં કરોડોનાં આંધા મુકાવનારાં કાર્યોથી નહિ પણ આવાં માનવતાવાદી નિષ્ઠાપૂર્વકનાં કાર્યો કરવાથી ધર્મનો જ્યઝ્યકાર થશે. બીજાનું જોઈને પણ આપણને સારી અને સાચી પ્રેરણા મળે તો સુધારો થઈ શકે.

થોડી જ વારમાં સભા ચાલુ થઈ ગઈ. સંચાલક દેશીભાઈ અંગ્રેજી તથા સોના એમ બન્ને ભાષાઓ દ્વારા સભાનું સંચાલન કરતો હતો. તેનાં અંગ્રેજીનાં ઉચ્ચારણો ખૂબ જ જુદાં અને એટલે વધુ મીઠાં લાગતાં હતાં. આ પ્રસંગે કેન્દ્રમંત્રી શ્રી સીપાસ મસિયા પણ આવ્યા હતાં. શ્રી મસિયા પહેલાં સ્વતંત્ર્યસૈનિક હતાં. હવે મંત્રી છે. કાર્યક્રમ સારો રહ્યો. હોસ્પિટલના ગોરા સુપરિન્ટેન્ડેટ પણ હાજર હતાં. દર્દીઓને મારા હથે બેટ વસ્તુઓ અપાઈ. બધું વ્યવસ્થિત અને શિસ્તભર્યું લાગ્યું. એક સારા પ્રસંગમાં હાજરી આપવાનો મને આનંદ થયો. બંગાળી સ્ત્રીઓની માંડક અહીંની સ્ત્રીઓ પણ શુભ—ઉત્તમ અને આભારપ્રસંગને ઉઉઉઉઉઉઉ...ઉ... કરીને ઉજવે છે. તેવું થયું અને અમે સૌ વિદાય થયા. ફરી પાછા વાજતે-ગાજતે અમને મૂકવા આવ્યા. વિશ્વભરના ધર્મો-સંપ્રદાયો માનવસેવા તરફ વળે તો વિશ્વ અને ધર્મ બન્ને ધન્ય થઈ જાય. પરસ્પરની સંદ્રભાવના વિકસે અને વધુ સારી એકત્ર સધાય. મને લાગે છે કે હવે આ દિશામાં ગતિ થવા લાગી છે.

પાછા ગવેરુ તરફ

અમે ફરી પાછા એ જ રસ્તે પાછા ગવેરુ જઈ રહ્યા છીએ. મેં જોયું કે ભારતની માંડક અહીં પણ રસ્તામાં મકાઈનાં ઢૂંડાં તથા ફળ વગેરે લઈને વેચનારા ઊભા છે તથા હાથ ઊંચા કરીને ખરીદવા બોલાવે છે. ક્યાંક-ક્યાંક મરઘાંના પગ પકડીને, ઊંધા રાખીને, હલાવી-હલાવીને ખરીદતા જવાનું કહે છે. બિચારાં દુર્બળ પ્રાણીઓ! કોણ એમનો પક્ષ લે? અમને વેચો પણ પગ તો સીધા રાખો!

ડૉ. નરેન્દ્ર પટેલને ત્યાં

ડૉ. નરેન્દ્ર પટેલ સેવાભાવી-ભાવુક ડૉક્ટર છે. તેમનાં પત્ની અને બાળકો પણ તેવાં જ ભાવુક છે. નાનીસરખી ટેકરી ઉપર તેમનો બંગલો ગમી જાય તેવો છે. કોઈ ગોરાએ પોતાના પરિવાર માટે આવા એકસાથે ત્રણ બંગલા બાંધ્યા હતાં. તેમાંનો આ એક છે. રસોઈ તૈયાર છે અને ભૂખ પણ તૈયાર છે. ભૂખ કકડીને લાગી હોય તો જ બોજનનો ખરો સ્વાદ આવે. બધા ખૂબ પ્રેમથી જગ્યા. આહાર અને ભાવ બન્નેથી તૃપ્ત થયા. બપોર પદ્ધીના ચાર વાગી ચૂક્યા હતાં. સાંજે મંદિરમાં પ્રવચનનો કાર્યક્રમ છે. ગવેરુમાં ભારતીયોનાં માત્ર 40 કુટુંબો જ રહે છે. પણ એકંદરે એકત્ર સારી લાગી. મંદિરમાં પ્રવચન થયું. મેં સલાહ આપી કે હવે બીજું મંદિર ન કરતા. મને જાણવા મળ્યું હતું કે સંપ્રદાયવાળા બીજું મંદિર બાંધવાની વેતરણ કરી રહ્યા છે. જો બીજું મંદિર થશે તો આ એકત્ર છિન્ન-બિન્ન થઈ જશે. પણ સંપ્રદાયવાળાને એકતાની કયાં પડી છે? વિભાજન થાય કે ટુકડા થાય, જે થવું હોય તે થાય પણ અમારો ચોકો જુદો થાય. એ જ ગણિત

ચાલે છે.

ધર્માન્તરની સમસ્યા: ત્રણ કારણો

પરદેશમાં વસતા આપણા ભાઈઓની એક મોટી સમસ્યા ધીરેધીરે મોટો આકાર લઈ રહી છે, તે છે યુવાનોના ધર્માન્તરની. મિશનરી સ્કૂલોમાં ભાણતાં આપણાં બાળકોમાંથી કેટલાંક જ્ઞાની ધર્મ તરફ જેંચાઈ જાય છે. તેનાં ત્રણ કારણો છે: પાદરીઓ અને નન્સોનો મીઠો—લાગણીભર્યો વ્યવહાર, માનવતા અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું આકર્ષણ તથા ધર્મ સંબંધી સરળતા. ખાસ કરીને જે બાળકો અથવા યુવાન યુવતીઓને પોતાનાં અનેક દેવ-દેવીઓ, અવતારો, ગુરુઓ, કર્મકાંડો વગેરેથી સંતોષ નથી થતો હોતો, તે ગુંગળાય છે, ગુંચવાય છે અને પછી જ્ઞાની ધર્મ તરફ જેંચાઈ જાય છે. આવી જ રીતે માત્ર હોમ-હવન અને બીજાં લાંબાં-લાંબાં કર્મકાંડેથી નિરાશા થઈને જ્ઞાની લોકોની માનવતાવાદી તથા શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓથી તેઓ આકર્ષાઈ જાય છે. સૌથી વધુ મહત્વનું આકર્ષણ તો પાદરીઓ, નન્સો વગેરેના મીઠા વ્યવહારનું થાય છે.

બાળકો-યુવાનો હંમેશાં પ્રેમ જંબે છે. ઘરમાં કે પરિવારમાં જો પ્રેમ ન મળે, ઊલટાનું ડાંટ-ફિટકાર મળે તો આવાં બાળકો બહુ જલદી પેલી તરફ આકર્ષાઈ જતાં હોય છે. કોઈ યુવાન જ્યારે આવી રીતે આકર્ષાઈને ધર્માન્તર કરી લે ત્યારે તો ઠીક પણ જ્યારે કોઈ યુવતી—ખાનદાન પરિવારની યુવતી—આવી રીતે ધર્માન્તર કરે ત્યારે તે પરિવારની જે માનસિક અને સામાજિક અવદશા થાય છે, તે બહુ દયનીય હોય છે. પણ આવું થાય છે. પૈસેટકે સુખી લોકો આવી રીતે દુઃખી થતાં જોયાં છે. ચર્ચા-વિચારણા કરતાં-કરતાં અમે મોડા સૂતા. અહીં ઠંડી વધારે હોવાથી રાતભર હીટર ચાલુ રાખવું પડ્યું. ભારતમાં અત્યારે ધોમધોમ ઉનાળો ધીખી રહ્યો છે.

સવારે ડે. નરેન્દ્ર ટેકરીની ટોચ સુધી ફેરવીને બંગલાને સમજાવ્યો. પાણીનું કૃત્રિમ ઝરણું ઉપરાંત વેલીઓ, વૃક્ષો, ફૂલો અને જાતજાતના છોડવા વાવવા, ઉગાડવા એ પટેલનો શોખ છે. તેમનાં નાનાં બે ફૂતરાં અમારી સાથે ઢોડાઢોડી કરી રહ્યાં છે. આ સાત્તવિક અને સેવાભાવી પરિવારની વિદાય લઈને અમે જીવેનું જ એક સુરતી પટેલના ત્યાં નાસ્તો કરવા રવાના થયા.

હવે ધર્મપુરુષો અતિયાચકવૃત્તિ છોડે એ જરૂરી છે

સુરતી પટેલ તો વળી બહુ જ ધાર્મિક અને ભારે શ્રદ્ધાળું નીકળ્યા. પતિ-પત્ની, યુવાન પુત્રો, પુત્રવધૂઓ અને પૌત્રો વગેરે મોટું કુટુંબ—વિશાળ ઘર, ઘરમાં જ અંબામાતાનું સુંદર મંદિર અને સૌથી વધુ આકર્ષણ બધાંની નમ્રતા, વિનય-વિવેક. ખૂબ શ્રદ્ધાથી બધાંએ અનેક વાનગીવાળો નાસ્તો બનાવી રાખેલો તેને ન્યાય આપી, સૌ સત્સંગ કરવા બેસી ગયાં.

અમારે તરત જ નીકળવાનું હતું, પણ સત્સંગ ચર્ચામાં એવો રસ પડ્યો કે કલાક નીકળી ગયો. આ ધાર્મિક પરિવાર મને કાંઈક બેટ આપવા ઈચ્છતો હતો, પણ શ્રી કે.જી.એ તેમને સમજાવીને તેમ કરતાં રોક્યાં. આપણા ધાર્મિક પરિવારોમાં એવા સંસ્કાર છે કે આંગણે આવેલા સાધુ-સંતો વગેરેને ખાલી વિદાય ન કરવા, પણ પોતાની શ્રદ્ધા-શક્તિ પ્રમાણે કાંઈ ને કાંઈ આપવું. એક રીતે આ સારો રિવાજ છે કારણ કે આવનાર સાધુ-સંતોની ભાડા વગેરેની જરૂરિયાતો સહજ રીતે પૂરી થાય. પણ મારી વાત જુદી છે. મારી બધી જવાબદારી શ્રી કે.જી.એ ઉપાડી છે. એટલે આવતાં-જતાનાં ભાડાની કે બીજી કોઈ કશી જ જરૂરિયાત છે જ નહિ. મારા આશ્રમ માટે દેશ કે પરદેશમાં કંઈ પણ કશું ઉઘરાણું કરતો નથી. આશ્રમ પોતાની મેળે ચાલ્યા કરે છે. એક રીતે એમ કહું કે પરમેશ્વરે મને આર્થિક ચિંતાથી તદ્દન મુક્ત રાજ્યો છે તો તે યોગ્ય જ ગણાશે.

પૈસા ન માગવા કે ન લેવા પાછળ એક બીજો મુદ્દો પણ છે. હવે છેલ્લાં વીસ-પચીસ વર્ષોથી સાધુ-સંતોના વેશમાં લોકો એટલાં બધાં ઉઘરાણું કરવા નીકળી પડ્યા છે કે લોકોના મનમાં એક પ્રકારની ઘૃણા થવા લાગી છે. અમને જોતાં જ લોકો સમજ જાય છે કે આ કાંઈક ઉઘરાણું કરનારો માણસ છે. વાત પણ સાચી છે. ખાસ કરીને નવાં-નવાં મંદિરો બાંધવાં, વજો કરવા કે પછી ઠાઠ-માઠથી, ભવ્યાતિભવ્ય સમારોહો ગોઈવવા આવાં ઉઘરાણું ચાલ્યા જ કરતાં હોય છે. એકમાત્ર સ્વાધ્યાય પરિવાર અને તેના સેવકો જ આમાં અપવાદ ગણી શકાય. આ લોકો નથી તો એક પૈસાનું ઉઘરાણું કરતા કે નથી યુવાન-યુવતીઓને ઘર ઢોડાવી સાધુ-સાધી બનાવતા. પોતપોતાનાં કર્તવ્યોમાં સિથર કરીને સારા નાગરિક બનાવવાના પ્રયત્નો કરે છે. વગર પૈસે, વગર ભવ્ય મંદિરો રચ્યે, વગર સાધુ-સાધીઓ બનાવ્યે પણ લોકોનાં હૃદય સુધી ધર્મસંદેશ પહોંચાડી શકાય છે, તે આ લોકો પાસે જોઈ શકાય છે.

સાધુઓ ઉઘરાણાં કરનારા, હઠ અને દબાણ કરીને માગનારા હોય છે, તેવા આક્ષેપને સુધારવા પણ હવે ધર્મપુરુષોએ અતિયાચકવૃત્તિથી વિરામ લેવો જરૂરી છે.

*

7. બુલવાયો શહેર

જવાનું છે. બહુ દૂર ન હોવાથી શાંતિથી નવેક વાગ્યે અમે વિદાય થયા.

ફરી પાછા અમે હતા એના એ જ ચાર જણા. હું આગળની સીટ ઉપર બેઠો છું અને પાછળ શ્રી કે.જી., લક્ષ્મણભાઈ અને જ્યંતીભાઈ બેઠા છે. લક્ષ્મણભાઈને મારાં પ્રવચનોની કેસેટો સાંભળવાનો શોખ છે. એટલે તાજાં પ્રવચનોની કેસેટો મૂકીએ છીએ, પણ લક્ષ્મણભાઈને આંખ મીંચીને ઝોકું ખાઈ કેવાનો પણ શોખ છે. વચ્ચે વચ્ચે ગાડીની છાજલીના કાચમાંથી હું જોઈ લઉં છું અને ટોકું છું તો તેઓ કહે છે કે “તન્મય થઈને સાંભળવા માટે હું આંખો મીંચું છું, ઊંઘતો નથી.” રામ જાણો શું સાચું, પણ આ વૃદ્ધ પુરુષની આંખો મોટા ભાગે પ્રવચન વખતે મીંચાયેલી રહે છે. હોલમાં પણ લગભગ આવી જ સ્થિતિ. શ્રી કે.જી.ને તેમની તન્મયતામાં શકા થાય છે, એટલે બન્ને વૃદ્ધમિત્રો ગમ્મત ખાતર ‘તુંતું-મેમે’ કરી લે છે. એક તો મેક્સવેલની ઝડપ વધારે અને બીજું લક્ષ્મણભાઈની તન્મયતાની ચર્ચા—એમ કરતાં રસ્તો બહુ ઝડપથી પસાર થઈ રહ્યો છે. રસ્તામાં પોલીસે ગાડી રોકી: રાડાર બતાવ્યું. આટલી બધી ઝડપ! શું ધાર્યું છે? પણ મેક્સવેલના પેટનું પાણીયે કયાં હાલે છે! તે શાંતિથી ગાડીના કાચ ઉપર ચોંટાલું શ્રી કે.જી.ના એમ.પી.નું સ્ટીકર બતાવીને કહે છે કે આ એમ.પી.ની ગાડી છે. તરત જ પોલીસ સલામ કરીને માન આપે છે અને મધુરતાથી કહે છે કે: એમ.પી. છે તો વધુ કાળજીથી ગાડી ચલાવવાની જરૂર છે. આમ બેઝામ ન ચલાવાય. અચ્છા, જાવ. પણ અમારી સાથે શ્રી કે.જી.ના ભાઈની ‘સોમાબુલા’ ગાડીને દંડ ભરવો પડ્યો.

સોમાબુલા

રસ્તામાં મારી દસ્તિ એક રેલવે સ્ટેશનના બોર્ડ ઉપર પડી. ‘સોમાબુલા’ મને ભારતીય ગુજરાતી નામ લાગ્યું. શ્રી કે.જી.ને પૂછતાં તેમજો સમાધાન કર્યું કે, આ રોડેશિયા (જૂનું નામ) માં જ્યારે જહોન રોડ અહીં આવેલો ત્યારે સુરત તરફનો કોળી પટેલ સોમા ભૂલા નામનો માણસ તેની રસોઈ કરવાનું કામ કરતો હતો. શ્રી જહોન રોડ પોતાના વજાદાર રસોઈયાને અમર કરવા આ રેલવે સ્ટેશનનું નામ ‘સોમાબુલા’ રાખેલું છે. વાત સાંભળીને આનંદ થયો. ગોરાઓને રાજ્ય કરતાં તો આવડતું હતું પણ વજાદાર માણસોની કદર કરીને તેનું મન જીતતાં પણ આવડતું હતું. આ સોમા ભૂલા રોડેશિયાની પ્રાથમિક દશામાં અહીં આવેલો અને અહીંની કાળી બાઈને પરણેલો. આજે તેના વંશજો છે કે કેમ તેની કશી ખબર નથી.

યુદ્ધ અને સંધિમાં કુશળ ગોરાઓ

રસ્તામાં ‘સેંગાની’ નામનું એક ગામ આવ્યું. શ્રી કે.જી.નું કહેવું છે કે 1896માં અહીં ગોરાઓ અને કાળા લોકો વચ્ચે યુદ્ધ થયેલું. ત્યારે ગોરાઓ નવાનવા આવેલા અને આ દેશ ઉપર અધિકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગેલા. કાળાલોકોની રાજ્યવ્યવસ્થા કબીલાઓના સરદારોની હતી. એક ચક્કવર્તી રાજા ન હતો. આ કબીલાઓ, પરસ્પરમાં બંન્ધાર લડાઈઓ લડતા અને મોટા પ્રમાણમાં ખુનામરકી પણ કરી નાખતા. આ સેંગાની સ્થળે બધા કાળાઓ એક થઈને ગોરાઓ સાથે લડેલા. ગોરાઓની પાસે બંદૂકો હોવા છતાં તેઓ હારેલા અને કાળાઓ જીતેલા. પણ ગોરાઓ યુદ્ધમાંથી ખસી જઈને બને તેટલું લશકર બચાવી ચાલતા થયેલા. યુદ્ધ ઉપરનો વિજય, ખરું પરિણામ તો તે પછીની સંધિથી લાવતો હોય છે.

વિજયી સેનાની સંધિ, આગળના નવા-નવા વિજયોની ભૂમિકા તૈયાર કરે છે. તો પરાજિત સેનાની કુશળ સંધિ આવનારા પરાજયોને અટકાવે છે. રાજા પાસે યોગ્ય સેનાપતિ હોય એટલું જ પર્યાપ્ત નથી, યોગ્યતમ સંધિજ્ઞાતા પણ હોવો જરૂરી છે. 1896માં હારેલા ગોરાઓ, 1897માં ફરી પૂરી તૈયારી કરીને ચઢી આવ્યા અને પૂરી રીતે જીત્યા. જ્યાં યુદ્ધ થયું હતું તે સેંગાની નદીનો પટ પણ બતાવ્યો. પ્રજાને યુદ્ધ કરતાં જરૂર શિખવાડવું જોઈએ. કારણ કે યુદ્ધો થયા જ કરવાનાં છે. વિશ્વ કદી પણ યુદ્ધ વિનાનું થવાનું નથી, યુદ્ધકુશળતા પણ જરૂરી છે. તેથી પણ વધુ મહત્ત્વ સંધિકુશળતાનું છે. ગોરાઓને યુદ્ધ અને સંધિ બન્નેની કુશળતા પ્રાપ્ત હતી તેથી વિશ્વ ઉપર સત્તા જમાવી શકાઈ. આ બધું જોતાં-વિચારતાં અમે બાર વાગ્યે બુલવાયો પહોંચી ગયા. કિમ્બાબેની રાજધાની હરારે કરતાં પણ આ સુંદર ઔદ્યોગિક નગર છે. તેના પહોળા રસ્તાઓ, વ્યવસ્થિત ઘરો, દુકાનો અને ફેકટરીઓ જોતાં જ એક પૂરી વ્યવસ્થા દેખાઈ આવે છે.

સંસ્કારી પરિવાર

બુલવાયોમાં અનાવિલ બ્રાહ્મણોની સારી એવી વસ્તી છે અને સૌ વ્યાપારક્ષેત્રમાં સારા સુખી છે. એક દેસાઈ સજ્જનના ત્યાં શરબત વગેરે પીને શહેરના બીજે છેડે ભાઈ મનીષ કાળાના ત્યાં પહોંચી ગયા. અમારો ઉતારો ભાઈ મનીષના જ આગ્રહથી તેના ત્યાં રાખેલો છે. શ્રી મનીષકુમાર પણ સુરત તરફના મોચીભાઈ છે. પ્રથમ કદ્યું તેમ ત્રીજી પેઢીના નામ (કાળાભાઈ) કાળાને અટક બનાવી લીધી છે. તેમના માતા-પિતા હ્યાત છે અને બધાં સાથે જ રહે છે. ગોરાઓના શાસન વખતે એક ગોરા મિનિસ્ટરનો વિશાળ અને ભવ્ય બંગલો તેમણે ખરીદી લીધો છે અને તેમાં બધાં રહે છે. બંગલાનું પ્રાંગણ જ ઘણું મોટું છે. ઇ ગાડીઓ રહી શકે તેવાં ગેરેજ છે. બંગલાની અંદરના વિશાળ જંડો, બાથરૂમો અને નકશીદાર ફર્નિચર ભવ્યતાની સાક્ષી પૂરે છે. ડાઈનિંગ ટેબલ અને તેની સાથેની કલાકૃતિવાળી ખુરશીઓની કિંમત જ લાખ્યો ડેલરમાં થાય છે. પણ કોઈ પણ ભવનની ભવ્યતાથી ઉતારો સુખદ થઈ જતો નથી. ઉતારાની સુખદતાનો આધાર આતિથેયના ભાવ ઉપર છે. અમે જોયું કે શ્રી ભૂદરભાઈ, તેમનાં પત્ની, મનીષભાઈ, તેમનાં પત્ની બધાં જ અત્યંત ભાવુક છે. લક્ષ્મીનું જરા પણ અભિમાન નથી. અમને ચાર જણાને એટલા ભાવ-પ્રેમથી સારામાં સારી વાનગીઓ બનાવીને હોંશો-હોંશો જમાડે છે કે તેમની સંસ્કારિતા અને ભાવના આગળ માથું ઝૂકી જાય છે.

શ્રી મનીષે એક વાત કહી કે વલ્લભવિદ્યાનગરમાં એક હોસ્પિટમાં રહીને ભણતો. એક જ રૂમમાં અમે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ રહેતા. બે બ્રાહ્મણો અને ત્રીજો હું મોચી. મારા સાથીદાર બન્ને બ્રાહ્મણો વારંવાર ચર્ચા-જઘડો કર્યા કરતા કે “હું ઊંચો બ્રાહ્મણ છું.” બિન્ન-બિન્ન જ્ઞાતિના બન્ને બ્રાહ્મણો પોતાને ઊંચા સાબિત કરવા માથાકૂટ કર્યા કરતા. હું તેમને કહેતો કે “ભાઈસાબ, મારું તો સ્થાન જ કયાં રહ્યું?” પણ ધનવાનનો દીકરો, મારા માટે આઙ્ણિકથી નાસ્તા-પાણી વગેરેના ડબ્બા આવતા, જેના ઉપયોગમાં કોઈને કશો વાંધો આવતો નહિ. જૂનાં સંસ્મરણો સંભળાવતાં મનીષને જરા પણ કડવાશ અનુભવાતી નથી. આખા પરિવારની સજ્જનતા અને સૌમ્યતા જાણે રૂંવે રૂંવે દીપી રહી છે.

બુલવાયોમાં હમણાં 5-6 દિવસ ઉપર જ શ્રીક પ્રજા પાસેથી તૈયાર હોલ આપણે ખરીદ્યો છે. તેમાં જ મારું પ્રવચન ગોઠવાયું છે. એક પ્રકારથી આ હોલનું ઉદ્ઘાટન જ થઈ રહ્યું છે. રાત્રે પ્રવચન થયું. સારા એવા શ્રોતાઓ આવ્યા અને સૌને ખૂબ આનંદ થયો. વધુ રોકાવાની રકજક ચાલી, અંતે વળતાં એક રાત્રે ફરીથી બુલવાયોમાં રોકાવું તેવી ગોઠવણ થઈ. બીજા દિવસે સવારે જ અમારે હાંગે ગેમપાઈ જોવા જવાનું છે. શ્રી કે. જી. બહુ ખુલ્લા મનના માણસ છે. જરાય સંકોચ ન કરે. તેમણે સાંજે જ ઓર્ડર કરી દીધો કે અમારા બધાનું ભાથું તૈયાર કરી દેજો. ત્યાં આપણું ખાવાનું નહિ મળે.” શ્રી મનીષનાં પત્ની તથા બાએ મોટું ટિક્કિન તૈયાર કરી દીધું. શ્રી કે. જી.ને મેં કહ્યું કે “આમ અજાણ્યા લોકોને હેરાન ન કરાય. આપણે ચલાવી લેવાનું.” પણ કે. જી. કયાં ચલાવી લે તેવા છે! તેમણે કહ્યું કે “ના રે ના, આ તો આપણાં જ માણસો છે. એમાં વળી સંકોચ શાનો?” મારે સ્વીકારવું જોઈએ કે આ દાખિએ હું બહુ સંકોચી માણસ છું. જરૂર હોય તો પણ કશું માર્ગી ન શકું. ચલાવી લઉં.

એક વાર આવો જ પ્રસંગ બનેલો. એક સ્થળે ઉત્તરેલા, સવારે લાંબા પ્રવાસે જવાનું. ભાથાની જરૂર પૂરેપૂરી. ઘરધાણીએ આગ્રહ કરીને પૂછ્યું તો મેં કહ્યું કે “ભલે ત્યારે, તમારી ઈચ્છા છે તો બાજરીનો રોટલો અને મરચું બાંધી આપજો.” તેમણે સવારે એક બોક્સ તૈયાર કરી આપ્યું. રસ્તામાં બપોરના બાર વાગ્યે એક છાયાવાળી જગ્યાએ અમે ગાડી ઊભી રાખી અને બોક્સ ખોલીને જોયું તો ખરેખર લૂઝો રોટલો અને કાચાં-લીલાં બે-ત્રાણ મરચાં જ હતાં. મને તો આનંદ આવી ગયો પણ સાથેના બે ત્રાણ સાથીઓ કચવાયા. “જેવું કહ્યું તેવું જ કર્યું, થોડોક ગોળ મૂક્યો હોત તોપણ સારું.” મેં કહ્યું કે કેટલાક ભક્તો ચુસ્ત આજ્ઞાપાલક હોય છે. જેવું કહો તેવું જ કરે. એકલો રોટલો એટલા માટે ફાયદાકારક છે કે તેને ખૂબ ચાવો તો જ ગળા નીચે ઉત્તરે—ચાબ્યા વિના ગળા નીચે ઉતારી શકાય નહિ—આ મોટો ફાયદો ગણાવો જોઈએ. બ્રમણશરીલ માણસે સારા-મીઠા-કડવા-ખારા-તીખા બધી જ પ્રકારના અનુભવો પચાવવા જરૂરી હોય છે.

હાંગે જંગલમાં

બુલવાયોથી અમે સૌનો પ્રેમ-ભાવ ઝીલતા ઝીલતા વિદ્યાય થઈ ગયા. અમારે હાંગે (HWANGE) જંગલ જવાનું છે. રસ્તા પહોળા, ટ્રાફિક ઓછો, વાહનો સારાં એટલે કશાય અંતરાય વિના પૂર જડપથી ઢોડી રહ્યા છીએ. રાજમાર્ગની બન્ને બાજુએ કાચા રસ્તા ઉપર ગાયો,

ગધેડાંનાં ગાડાં, માણસો, વિદ્યાર્થીઓ ચાલે છે. પાકા રસ્તા ઉપર કોઈ પણ આવતું કે ચાલતું નથી. કૂતરું પણ નહિં. વર્ષે એક મોટું શાહમુગનું ફાર્મ આવ્યું. સેંકડો પાળેલાં શાહમુગો ફરી-ચરી રહ્યાં છે. ભારતમાં જેમ બહુ ઝડપથી પોદ્વીજામો વધી રહ્યાં છે તેમ અહીં પ્રથમથી જ જુદાં-જુદાં પશુ-પક્ષીઓનાં ફાર્મો થયેલાં છે. આવનારાં વર્ષોમાં ભારતમાં બહુ તીવ્રતાથી આહારની બાબતમાં પરિવર્તન થવાનું એવું લાગે છે.

‘કૂતરાઓથી સાવધાન’

અમે હાંગેની નજીક પહોંચી રહ્યા છીએ ત્યાં તો બે ત્રણવાર ચિન્તિત કૂતરાઓથી સાવધાન રહેવાનાં બોર્ડ વાંચ્યાં. આ જંગલમાં ચિન્તિત કૂતરાઓનાં જુંડનાં જુંડ રહે છે. અમને નજરે તો જોવા ન મળ્યાં, પણ મેં આ જંગલી કૂતરાઓની વિડિઓ કેસેટ જોયેલી એ મને યાદ આવી ગઈ. વિશાળ જંગલમાં શરીરે નિશ્ચિત પ્રકારના વેલબુદ્ધ જોવા કલરવાળાં કૂતરાઓનાં જુંડ રહે છે. (ગુજરાતમાં તેને નાવર કહે છે. સૂઈગામ પાસેના નડાબેટમાં આજે પણ આ નાવરો રહે છે, પણ સાદા.)

આ કૂતરાની શિકાર-રીત

તેઓ એક સાથે નિર્ધારિત પશુની પાછળ દોડે છે. પ્રાણ બચાવવા પશુ પણ બહુ ઝડપથી દોડે છે, સૌથી આગળ દોડનાર કૂતરાનું પ્રથમ લક્ષ્ય પશુનો લટકતો અંડકોષ હોય છે. એટલે લાતો મારતું જાય અને પશુ દોડતું જાય. બિચારા હાઈના (જરખ) ની પાછળ જ્યારે કૂતરા પડે ત્યારે હાઈના તેના અપેક્ષાકૃત મોટા અંગેને બચાવવા પાછળનો ભાગ નીચો રાખીને દોડે. મોટાં મોટાં હરણો, વીંડબીસ્ટો, જિરાફો વગેરે કોઈ પણ જાનવરોને કૂતરાં છોડે નહિં. એક વાર પાછળ પડ્યાં એટલે આવી બન્યું. નજીક આવતાં જ આગળનો કૂતરો કૂદકો મારીને પશુને ચોંટી પડે. એવા દાંત ભરાવે કે પશુ ગમે તેટલા ધમપછાડા કરે તોપણ ઊખડે નહિં. ત્યાં સુધીમાં તો પાછળનાં બીજાં કૂતરાં આવી જાય. બધાં ચોંટી જાય. તેમનાથી છૂટવા પેલું પશુ ચક્કર-ચક્કર ફરે પણ કૂતરાં તેને લોહીલુહાશ કરી નાખે. અંતે પશુ ધરતી ઉપર ઢળી પડે. હવે દશ-વીસ-ત્રીસ કૂતરાં તેને ફાડી ખાવા તૂંકી પડે. પશુનું ચામડું કઠણ હોય એટલે જલદી કાપી ન શકાય, તો ગુપ્તભાગ, પૂંડનો ભાગ, મોઢાનો ભાગ જ્યાં સરળતા રહે ત્યાં બચકાં ભરવા માંડે. પશુ બહુ તરફડે, ઘણું રિબાય અને પછી માંડ પ્રાણ છોડે. જોનારને કમકમિયાં આવે, ત્રાસ થાય, પોતાના સહવાસીની આવી કરુણ દશા, બાકીનાં સેંકડો પશુઓ દૂર ઊભાં ઊભાં જોયા કરે. કોઈ સહાયતા કરવા ન આવે. માંસાહારી પશુઓ, જેટલા સંપ અને એકતાથી હુમલો કરે છે, તેવી એકતા રાખીને ઘાસાહારી પશુઓ બચાવ નથી કરતાં. સામો હુમલો કરવાની તો વાત જ કયાં રહી? કદાચ માણસોમાં પણ આવો જ શિરસ્તો જોવા મળે છે.

પ્રાચીનકાળમાં રાજા-મહારાજાઓ પણ આવા જંગલી કૂતરાઓ પાળતા, રાખતા અને પોતાના ખાસ શત્રુ ઉપર લોકોની ભીડ વર્ષે છૂટા મૂકી દેતા. પેલો માણસ પ્રાણ બચાવવા ભાગ-ભાગ કરતો પણ કૂતરા તેને પકડી લેતા અને ફૂરતાથી ફાડી ખાતા. હજારો દર્શકો તેની આવી દુર્દશા થતી જોઈને રાજી થતા, કિકિયારીઓ પાડતા અને તાળીઓ વગાડતા. શાસકો આવું બધું ધાક બેસાડવા માટે કરતા, હવે આજે આવું બધું નથી જોવા મળતું, કારણ વિશ્વ સભ્ય થવા લાગ્યું છે.

કૂતરાવૃત્તિના મનુષ્યો

આમ જુઓ તો વિશ્વમાં કેટલાક લોકો આવી કૂતરાવૃત્તિના પણ હોય છે. સારા—ભદ્ર—આબરુદાર માણસની પાછળ પડી જતા હોય છે. કોઈ ધનવાન આબરુદાર માણસ જો ઝપટમાં આવી જાય તો કૂતરાવૃત્તિના માણસો, એકલા કે સમૂહમાં તેને બચકાં ભરીભરીને હેરાન-પરેશાન કરી નાખતા હોય છે. અહીં પણ સજ્જન માણસ જ શિકાર થતો હોય છે. સજ્જનોએ હંમેશાં આવાં કૂતરાઓથી બચતા રહેવું જોઈએ.

આપણી અને ગોરાઓની કમાણી કયાં ખર્ચાય છે?

ગોરા લોકોએ અહીં ઉત્તરવાની લોજ બનાવી છે. આજે પણ મોટા ભાગે ગોરાઓ જ તેનો ઉપયોગ કરે છે. હા, કર્મચારીઓ બધા કાળા છે. ગોરાઓ ખૂબ કમાય છે અને ખૂબ ખર્ચ પણ કરે છે. હજુ કાળાઓ તેટલું કમાઈ શકતા નથી. આપણે ભારતીયો હવે સારું કમાતા થયા છીએ પણ હજુ આપણને જોવા-જાણવા-સમજવાનો તેવો રસ જાગ્યો નથી. આપણે ભલા અને આપણા પૈસા ભલા. વધુ પૈસા થાય તો દેશમાં જઈને ગામ જમાડવાનું. ગામમાં વટ પડી જાય. કોઈ નાનો-મોટો ધર્માદો કરી દેવાનો. કોઈ મંદિરમાં કે પછી યજાકુંડ કે પછી

સપ્તાહના પાટલે બેઠા એટલે પણ ધન્ય થઈ જવાય. આ ગોરાઓ આવા કોઈ પાટલે બેસતા નથી. તેમનો પૈસો પ્રવાસમાં, નિરીક્ષણમાં, જ્ઞાનવૃદ્ધિ અને અનુભવવૃદ્ધિમાં વપરાય છે. મેં જોયું કે અમારા ચાર સિવાય કોઈ ભારતીય નથી, અને કાળાભાઈઓ તો હોય જ શાના? શ્રી કે.જી. પ્રત્યેક સ્થળે તેમના ડ્રાઇવર મેક્સવેલ માટે પણ રૂમ રાખે છે. ખરેખર તો મેક્સવેલને અમે મિનિસ્ટર જ કહીએ છીએ. શ્રી કે.જી. કરતાં પણ કપડેલતે તેનો રૂઆબ વધારે છે. તેને રૂમ અપાવીને અમે અમારા રૂમોમાં ગયા. સામે જ વિશાળ જંગલ—નદી-ઘાસનું મેદાન છે. થોડાંક હરણાં ચરી રહ્યાં છે. મારી પાસે નાનું સરખું દૂરબીન છે, તેનાથી જોતાં બધાં એકદમ નજીક જ ચોખાં દેખાય છે. દૂરબીન અને કેમેરો હંમેશાં ભ્રમણ કરનારે સાથે રાખવો જોઈએ. શ્રી લક્ષ્મણભાઈનું કહેવું છે કે દૂરબીન કેમેરો તો મારી પાસે પણ હતો પણ યાદ જ ન આવ્યું.” ખરી વાત છે. રસ ન હતો એટલે યાદ ન આવ્યું. રસ હોય તો પહેલાં જ યાદ આવે. જેમ ભાતું યાદ રહ્યું.

હાથીના પોદળા ખોરાક તરીકે

અમે ચારે નીચે લયાર મારવા ઉંતરી આવ્યા. એક ગાઈડ જેવા કાળાભાઈ થોડુંક ફેરવીને સમજાવવા લાગ્યા કે હાથી જે કાંઈ ખાય છે તેનું 25 ટકા જ પચાવે છે. બાકીનું 75 ટકા પચ્ચા વિનાનું નીકળી જાય છે. હિપોપોટેમસ વગેરે પ્રાણીઓ રાતે હાથીના પોદળા શોધી શોધીને તેનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરે છે. અમને સૌને હસાવતાં તેણે કહ્યું કે આ રીતે હાથી એક સારો રસોયો અને રસોડું કહી શકાય.

અખાદ્ય અને ખાદ્ય વૃક્ષો

આપણા દેશી બાવળ જેવું વૃક્ષ જોયું. તેના પઈડિયા થોડા જુદા, પણ પશુઓને ખાવાના કામમાં આવે. સામેનું જંગલ બતાવીને તે કહે છે કે જે લીલાંછમ વૃક્ષો દેખાય છે તે અખાદ્ય છે. હાથી-જિરાફ વગેરે ખાય તો પેટમાં ચૂંક આવે એટલે કોઈ તેને અડતું નથી. હા, તેની છાયામાં બેસીને આનંદ કરે. જે સૂકાં દેખાય છે, તે ખાદ્ય વૃક્ષો છે. તેને આવતાં-જતાં બધાં પશુઓ ખાય છે. પોતપોતાની ઊંચાઈ પ્રમાણે સૌ મોઢાં ભરે છે. તેથી તે પાંદડાં વિનાનાં સૂકાં દેખાય છે. માણસોમાં પણ આવું જ નથી શું? કેટલાંકનું કશું ઉપયોગમાં ન આવે અને કેટલાંકને સૌ મોઢાં ભરે.

ગાઈડને કહેવું છે કે પહેલાં અહીં રણ હતું. ફળદૂપ ધૂળ ઊડી-ઊડીને આવી એટલે જંગલ થઈ ગયું. લોજની ચારે તરફ ઊંડી ખાઈ ખોઈને તેમાં વીજળીના તારો લગાવ્યા છે, જેથી કોઈ પ્રાણી લોજની નજીક ન આવી જાય.

અમે છેક પેલી ખાઈના કિનારે કિનારે ફરીને વાતો કરતા-કરતા હરણાં વગેરે જોઈ રહ્યા છીએ ત્યાં અમારા જેવાં જ અમેરિકન પ્રવાસી એવાં પતિ-પત્ની મળી ગયાં. બન્ને સારાં-ભલાં. અનુભવોની વાતો થઈ અને પાછા લોજમાં આવ્યા. બુલવાયોવાળું ટિક્કિન ખોલીને જોયું તો દશ માણસ જમે તેટલી લીલી-સૂકી વાનગીઓ. ચારે જણા જમ્યા અને શ્રી મનીષ કાળાનાં વખાણ કરતા-કરતા બપોરનો આરામ કરવા લાગ્યા.

*

8. જંગલમાં પ્રાણીદર્શન

બપોરનો આરામ કરીને અમે બધા પ્રવાસીઓ, જંગલમાં દૂર-દૂર ઊંડાણના વિસ્તારમાં પ્રાણીઓ જોવા નીકળી પડ્યા. આઈ-દશ ખુલ્લી ગાડીઓમાં પોત-પોતાને અનુકૂળ માણસો સાથે સૌ ગોઠવાયા. રોજના અનુભવી ડ્રાઇવરો અલગ-અલગ દિશાઓમાં પોત-પોતાના પ્રવાસીઓને લઈને નીકળી પડ્યા. ખુલ્લી ગાડીઓની વ્યવસ્થા એવી રીતે કરવામાં આવી છે કે પાંચ-સાત માણસો ઊંચી બેઠકો ઉપર બેસીને ચારે તરફનું દશ્ય બરાબર જોઈ શકે. અમે પાંચ-સાત વોટરબગ ઊભેલાં જોયાં. પશુઓ પણ રોજની આવતી આવી ગાડીઓથી ટેવાઈ ગયાં લાગે છે. થોડી આશંકાથી કાન ઊંચા કરીને અમને જોયા પછી ખસવા લાગ્યાં. આ પ્રાણીઓને શિકારીઓનો અનુભવ નથી થયો લાગતો. શિકારીઓના અનુભવવાળાં પ્રાણીઓ તો માણસને જોતાં જ ઊભી પુંછડીએ ભાગવા માંડતાં હોય છે. આ સુરક્ષિત ગેમ પાઈ છે. એટલે શિકાર ઉપર પ્રતિબંધ છે. જોકે પ્રતિબંધ હોવા છતાં પણ કોઈ કોઈ વાર ખાનગીમાં ચોરીછૂપીથી કોઈક શિકાર થતો હશે. ખાસ કરીને હાથીદાંત માટે હાથીઓનો અને શિંગડાં માટે ગેડાનો. અમે ઘણું ફર્યા પણ સિંહ જોવા ન મળ્યા. આ તો એવી દશા હતી કે આખી જાન જોઈ પણ વરરાજા ન જોયા.

સિંહ વિશેની માન્યતાઓ

અમે જંગલ વચ્ચેથી પસાર થતા હાઈ વે ઉપર આવ્યા તો સામેથી બસ લઈને આવતા ગોરા ડ્રાઇવરે વારંવાર ઈશારત કરી કે ત્યાં સિંહ છે. પ્રાણીઓ જોવા નીકળેલા માણસો એકબીજાને પ્રાણીઓ વિશે માહિતી આપતા રહેતા હોય છે. અમે જોયું તો રોડ ઉપર ચાર-પાંચ ગાડીઓ પેલા સિંહને જોવા એકત્રિત થઈ ગઈ હતી. અમે પણ ઊભા રહીને ઝાડીમાં બેઠેલા સિંહનું માથું માંડ-માંડ જોયું. બસ “સિંહ જોયો” એટલો આનંદ અને સંતોષ થઈ ગયો. પછી તો વનરાજ પોતે જ અદશ્ય થઈ ગયા.

સિંહ વિશે કેટલીક બામક માન્યતાઓ જનસાધારણમાં પ્રવર્તે છે. એક તો, એ પોતે જ પોતાનો કરેલો શિકાર ખાય છે. આ બરાબર નથી. ચિત્તા કે દીપડાનો કરેલો શિકાર, અરે હાઈનાનો કરેલો શિકાર પણ આ પ્રાણીઓને ભગાડીને સિંહ તેનું એહું ખાય છે. કેટલીક વાર સિંહે શિકાર કર્યો હોય પણ જો ઘણાં હાઈના કે ઘણાં જંગલી કૂતરાં ભેગાં થઈ જાય તો સિંહની પુંછડીએ બચકાં ભરીને વારંવાર પજવીને તેનો શિકાર પડાવી લે છે. એક હાઈના કે એક કૂતરું પુંછડીએ બચકું ભરે અને સિંહ બિજાઈને તેના ઉપર ઝપટ મારે એ તકનો લાભ લઈને બીજાં હાઈના કે કૂતરાં શિકારનાં અંગોને ખેંચીને ઉપાડી લઈ જાય તથા થોડે દૂર બેસીને આનંદથી ખાય. સિંહ જેવા સિંહને પણ ઘણાં કૂતરાં ભેગાં થઈ જાય તો પજવી નાખતાં હોય છે તે જોયું. એક વાર તો એવું દશ્ય પણ જોવા મળ્યું કે ઘણા હાઈના કોઈ મોટો શિકાર ખાઈ રહ્યા છે. ત્યાં ભૂખ્યો સિંહ, સાવ ગરીબડો થઈને દયામણો ચહેરો બનાવીને ધીરેધીરે પેલા શિકાર પાસે પહોંચીને ખાવા લાગ્યો. હાઈનાઓએ પણ વિચાર્યુ કે “જવા દો ને યાર, ઘણું ખાવાનું છે. થોડુંક આને પણ ખાઈ લેવા દો ને” આવાં જુદાં-જુદાં અનેક દશ્યો મેં વાઈડ-લાઈફમાં જોયાં છે.

માનવીનું પશુ પ્રત્યેનું જમાપાસું

વારંવાર વીલ્ડબીસ્ટો, જિરાફો, હાથીઓ. હિપોપોટેમસો, મગરો, અનેક પ્રકારનાં હરણો વગેરે અનેક અને અસંખ્ય પ્રાણીઓ જોતાં જોતાં સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો. સરકાર તરફથી એક સારી વ્યવસ્થા એ કરવામાં આવી છે કે મહત્વનાં સ્થળો, ટ્યુબવેલ કરીને ત્યાં એન્જિન મૂકવામાં આવ્યું છે. એન્જિન ચલાવીને પાણી કાઢીને દરેક જગતાં નાનાં-મોટાં તળાવો બનાવાયાં છે. જેથી પ્રાણીઓને પાણીની સુવિધા રહે. પહેલાં વરસાદી પાણી સુકાઈ જતાં પ્રાણીઓ પાણી વિના મરી જતાં કે પછી સેંકડો માઈલનું સ્થળાંતર કરતાં. એ દશ્ય અત્યંત કરુણ થઈ જતું. હવે આવું ભાગ્યે જ થતું હશે. માણસે પ્રાણીઓનો નાશ કરવાનું પગલું ભર્યું હશે તો તેમને બચાવી લેવાનાં પણ ઘણાં પગલાં ભર્યાં છે. અરે, જંગલમાં બીમાર પ્રાણીની દવા કરવાનું પણ દવાખાનું ગોઠબ્યું છે. વિમાનમાં ઊડીને ડોક્ટર બીમાર પ્રાણીનો પીછો કરે, તેને બંદૂકથી મૂછિત્ર થવાનું હંજેકશન મારે, પ્રાણી મૂછિત્ર થઈને ફળી પડે, વિમાન ઊતરે, ડોક્ટરોની ટીમ બહાર નીકળે. પેલા પ્રાણીને દવા-ઓપરેશન વગેરે જે જરૂરી હોય તે કરે અથવા સાથે લઈ જાય. પૂરું સારું થાય પછી છોડી મૂકે. આ બધું પણ માનવ પક્ષે જમા પાસું છે. અમારી ગાડીઓ પાછી વળી ચૂકી હતી. ગાઢ અંધારામાં પણ કોઈ પ્રાણી દેખાય તો તેને બતાવવા અમારો ડ્રાઇવર પ્રયત્ન કરતો રહ્યો.

પણ અમારી મુશ્કેલી હતી તીવ્ર ઠંડી, વાતાવરણ એકદમ ઠંડું થઈ ગયું હતું. તેમાં પાછી ખુલ્લી ગાડી, તેમાં પણ તેની ઝડપ અને સુસવાયા કરતો, કાળજું કંપાવતો પવન. હવે તો એમ થયું હતું કે ક્યારે લોજ આવે અને જલદી જલદી રૂમમાં પેસી જઈએ. બોલવા ખાતર ભલે લોકો બોલે, પણ દુઃખ કોઈને ગમતાં નથી. અધૂરામાં પૂરું જંગલનાં નાનાં-નાનાં ફૂદાં અમારી સાથે ટકરાઈને ધામમાં જતાં હતાં, કેટલાંક તો જતાં પહેલાં અમારી આંખોને પોતાની તીવ્રતાનો અનુભવ કરાવીને જતાં હતાં, એટલે ઘોર અંધારામાં પણ ગોગલ્સ પહેરી રાખવાં પડતાં હતાં.

કલમ પણ ઈર્ષા-દ્રેષનો શિકાર થઈ શકે

કેટલાક સમયથી મારી બન્ને આંખે વારાફરતી મોતિયો ઉત્તરાચ્યો હોવાથી મારે ગોગલ્સ પહેરવાં પડે છે. જો નથી પહેરતો તો તડકામાં આંખમાં પાણી આવવા લાગે છે. એક ઈર્ષાળું કોલમ લેખકે આ વાતને જાણ્યા સમજ્યા વિના ગોગલ્સને મારો શોખ લખીને પોતાની ઈર્ષા-દાદરને વલૂરી લીધી. ઈર્ષા આંધળી હોય છે. તે સત્યને ભાગ્યે જ જોઈ શકતી હોય છે. પ્રથમ તો બને ત્યાં સુધી વ્યક્તિગત વાતોને ન લખવી જોઈએ. કોઈ વિશે સારી વાતો લખવી હોય તો કદાચ ભલે લખાય, પણ કોઈના વિશે ખોટા અભિપ્રાયો લખવા ન જોઈએ, લખવા જ હોય તો પૂરતી તપાસ કરીને સત્યની ખાતરી કર્યા પછી જ તટસ્થતાથી લખવા જોઈએ. પણ કલમ પણ ઈર્ષા-દ્રેષ વગેરે દોષોનો શિકાર થઈ જાય તો, વ્યક્તિ સારો લેખક હોય તો પણ પોતાની સ્વરસ્થતા અને તટસ્થતા ખોઈ બેસે છે.

ગોગલ્સ પહેરીને અંધારાને વધુ અંધારું બનાવીને અમે અંતે લોજમાં પહોંચી ગયા. હાશ, કડકડતી ઠંડીથી છૂટ્યા. આત્માને ઠંડી ન લાગે તેવી વાતો સભામાં બોલવા પૂરતી સારી છે. પણ વાસ્તવિક જીવનમાં તો દેહવાદ જ પ્રબળ છે. જેમજેમ માણસો આત્મવાદની વધુ ને વધુ વાતો કરતા જાય છે, તેમ તેમ દેહવાદથી પોતે અળગા છે તેમ બતાવતા રહે છે. પણ આ બધું વાચાળતા માત્ર છે. દેહવાદ વાસ્તવિકતા છે. સીધી રીતે નહિ તો આડી રીતે પણ તે પોતાની જરૂરિયાતો પ્રમાણે નાક પકડાવીને લેતો હોય છે. અમે બધા દેહવાદીઓ છીએ, આત્મવાદની કોરી વાતોથી મુક્ત છીએ, એટલે “આત્માને ઠંડી હોય જ નહિ.” એવો કોઈ દાવો કરતું નથી. ચાવીઓ લઈને બધા રૂમમાં પેસી ગયા. અને રજાઈ ઓઢી લીધી. પણ કે.જી. એમ ક્યાં જેંપે એવા છે! અમારી પાસે ભાતું તથા ફળો તો છે જ. પણ શ્રી કે.જી. અને લક્ષ્મણભાઈ પહોંચ્યા રસોડામાં અને વેજટેરિયન સૂપ બનાવી લાવ્યા. ગરમ-ગરમ કટોરો ભરીને સૂપ પીધો અને ગરમાવો આવી ગયો. થોડીક ગપ-સપ કરીને સૂર્ય ગયા.

નસકોરાંનું સંગીત

ઘણા લોકો માને છે કે આખો દિવસ ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિ કરી હોય પણ રાત્રે તમે સૂર્ય જાવ એટલે શાન્તિ. એમ જીવનભર ગમે તેવી મથામણ કરી હોય પણ મર્યાદા એટલે શાન્તિ. મારા એક પરિચિત સંત કહેતા કે “જો મર ગયા સો તર ગયા” મૃત્યુ એટલે બધાં દુઃખોની સમાપ્તિ અને ઊંઘ એટલે રોજેરોજની કડકૂટની સમાપ્તિ. પણ મારા માટે સૂર્યાં એ ભારે શિરોવેદના થઈ ગઈ. કારણ કે બાજુના પલંગમાં સૂર્યેલા શ્રી જ્યંતીભાઈનાં નસકોરાં એટલા જોરથી વાગવા માંડ્યાં કે ઊંઘ હરામ, જાતજાતના અવાજ, સંગીત અને જાણો કે મોટા-ભૂંગળા જેવું બેન્ડવાળું વાગવા માંડ્યાં! હવે શું થાય?

હું તો વર્ષોથી એકલો જ સૂર્ય છું. મારી આજુબાજુ પચાસ-સો ફૂટ સુધી કોઈ નથી હોતું. મને તો આવાં નસકોરાં સાંભળવાનો જરાય અનુભવ ન હતો. રાતના દોઢ વાગ્યા સુધી એક મટકુંય ન મરાયું. પછી કોણ જાણો ક્યારે ઊંઘ આવી ગઈ. રેલવેના પાટી નજીક જ જેમનાં ઘર હોય છે, તેમને રેલવે ટ્રેનોના આવવા-જવાનો વિક્ષેપ નથી થતો હોતો. લાંબા ગાળે લોકો ટેવાઈ જતા હોય છે. તેમ કદાચ મારું પણ થયું હોય.

સવારે ઊંઘ્યો ત્યારે મેં શ્રી જ્યંતીભાઈને કહ્યું કે તમારાં નસકોરાંએ તો કમાલ કરી, મને તો ઊંઘવા જ ન દીધો, તો તેમણે કહ્યું કે હું તો નસકોરાં બોલાવતો નથી. પણ દોઢ વાગ્યા પછી તમે તો આખી લોજને ઊંચી કરી નાખી હતી. એવા જોરથી તમારાં નાક વાગતાં હતાં કે મને તો ત્રાસ-ત્રાસ થઈ ગયો. છેક સવાર સુધી ઊંઘ્યો નથી. તેમની વાત સાંભળીને મને નવાઈ લાગી. મારાં નાક મેં કદી સાંભળ્યાં નથી. અરે, હું તો સહેજ અવાજ થાય તોપણ જાણી જાઉં છું. તો આટલો બધો અવાજ થતો હોય અને ન જાગું તેવું ભાગ્યે જ બને. પછી ખ્યાલ આવ્યો કે પોતાનાં નાક પોતાને સંભળતાં નથી.

શ્રી જ્યંતીભાઈનું કહેવું છે કે પશ્ચિમમાં તો નસકોરાં બોલવાને કારણે પતિ-પત્ની છૂટાછેડા લઈ લેતાં હોય છે. કારણ કે જીવનભર ઊંઘ બગાડવી તેના કરતાં છૂટાં થયાં સારાં. સુખે ઊંઘાય તો ખરું. મને લાગ્યું કે નસકોરાંનો વિષય જીવનને સુખી-દુઃખી કરવામાં બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. તો પછી લગ્ન પહેલાં તેની તપાસ કેમ ન કરાવી લેવાય? અમેરિકામાં લગ્ન પહેલાં પરણનાર વર-કન્યાનું સંપૂર્ણ ડોકટરી સાટિફેક્ટ લેવાય છે. જો કોઈ પણ રીતે કોઈ એક અયોગ્ય ઠરે તો લગ્ન ન થઈ શકે. તો આવાં પ્રમાણપત્રોમાં “નસકોરાં નથી બોલતાં” એવું પ્રમાણપત્ર પણ જરૂરી બનાવી દેવાય તો પાછળથી પશ્ચિમમાં છૂટાછેડા તો ન લેવા પડે! અને પૂર્વમાં જીવનભર ધોર ત્રાસ તો ભોગવવો ન પડે. શ્રી જ્યંતીભાઈનું કહેવું છે કે જો આવાં પ્રમાણપત્ર અનિવાર્ય કરી દેવાય તો ઐશી ટકા સ્વી-પુરષો પરણ્યા વિનાનાં રહી જાય. નસકોરાં સાંભળીને પણ પરણવાનો ઈડરિયો ગઢ જતી લેવા સૌ શૂરાપૂરા થઈ જતા હોય છે. નાનાસરખા રૂમમાં પાંચ-પાંચ કે દશ-દશ લોકો અહીં અહીંને સૂતાં હોય છે, તેમની કેવી દશા થતી હશે? શું કરે બિચારાં, પરિસ્થિતિ જ તેમને સહનશક્તિ પ્રદાન કરતી હશે. લગ્નની જાહેરાતોમાં પણ “નસકોરાં બોલતાં નથી” જેવું વાક્ય લખાવું જોઈએ!

જીવનમાં પહેલી વાર ખબર પડી કે મારે નસકોરાં પણ બોલે છે. હવે અણગમો કે ફરિયાદ કરવાની કયાં રહી?

સવારે સ્નાનાદિથી પરવારીને નાસ્તો વગેરે કરીને ફરી પાછા હતી એ જ ગાડી અને એ જ ડ્રાઇવર સાથે જંગલ તરફ નીકળી પડ્યા. ઠંડી પુષ્કળ હોવાથી સૌઓ સ્વેટર-ટોપી વગેરે પહેર્યા છે. તો પણ ખુલ્લી ગાડીમાં ઠંડી હવા ટકરાઈને કાળજું કંપાવી મૂકશે તેવી સૌને ખાતરી થઈ ગઈ. સૌઓ આગ્રહ કરીને મને ડ્રાઇવરની બાજુની બેઠકમાં બેસાડ્યો. હું પણ બહુ આનાકાની કર્યા વિના બેસી ગયો. જોકે આ બેઠક પણ માથા ઉપરથી તો ખુલ્લી હતી. પણ છાતી સુધી આગળના કાચની આડશા આવવાથી હવા લાગતી ન હતી. પણ મારી પાછળ ઊંચી બેઠકો ઉપર બેઠેલા ભાઈઓની તો દશા જ ન પૂછો! સારી એવી ઠંડી સહન કર્યા પછી સૂર્યોદય થયો. ધીરે ધીરે ઠંડી ઓછી થઈ અને પ્રાણીઓ પણ દેખાવા લાગ્યા.

વિવિધ જંગલી પ્રાણીઓ

માત્ર આઝિકાનાં જંગલોમાં જ પ્રાપ્ત થનારું એક પ્રાણી ગાય, ભેંસ અને બકરાનું મિશ્રણ હોય તેવું ‘વીલ્ડબિસ્ટ’ જોવા મળ્યું. સમૂહમાં રહેનારું આ પ્રાણી સેંકડો-હજારોની સંખ્યામાં રહે છે. આજો દિવસ ઘાસ ચરે છે. હિંસક પ્રાણીઓનો શિકાર બનીને પછી મરે છે. એકલા યંઝાનિયામાં ત્રીસ લાખ વીલ્ડબિસ્ટો રહે છે. અહીં પણ ઢગલાંબંધ વીલ્ડબિસ્ટો છે. બસ, ખાવ, બચ્ચાં પેદા કરો અને કોઈનો શિકાર થઈને મરી જાવ. આ તેમનો (ઘાસાહારી બધાં પ્રાણીઓનો) જીવનક્રમ રહ્યો છે.

અહીં જંગલી ભેંસો પણ પુષ્કળ છે. નાગરિક ભેંસો અહીં છે જ નહિ. એટલે આ લોકો ભેંસના દૂધ-માખણનો સ્વાદ જાણતા જ નથી. એટલું જ નહિ, બફેલોના દૂધની વાત કરો તો ચીતરી ચઢે. જેમ મંગોલિયામાં ઘોડીના દૂધને સામાન્ય દૂધ માનવામાં આવે છે અને આપણને ચીતરી ચઢે છે, તેવું જ અહીં ભેંસના દૂધનું છે. “ભેંસનું દૂધ તો વળી ખવાતું હશે... ? છી-છી-છી.” વિશ્વભૂમણ કરનારને બિન્ન-બિન્ન રુચિના ખોરાકોનો પણ અનુભવ થાય.

સિંહને જોવા માટે અમે ઘણું જંગલ ખૂંદી વળ્યા, પણ વરરાજા ન મળ્યા તે ન જ મળ્યા. અંતે થાકીને પાછા આવ્યા અને લોજમાંથી વિદ્યાય થાય.

હવે અમારે વિશ્વપ્રસિદ્ધ ‘વિકટોરિયા ફોલ્સ’ જોવા જવાનું છે. વિકટોરિયા શહેરમાં જ એક ગુજરાતી સજ્જનના ત્યાં શ્રી કે.જી.એ જમવાની બ્યાસ્ટ્થા કરી દીધી છે.

અમે તો ચર્ચાવિચારણા કરતા કરતા ઉપડ્યા. મેક્સિવેલને ધીમી ગાડી ચલાવવાની ગમતી જ નથી. ફરી પોલીસે પકડ્યા. પણ મેક્સિવેલનો ઠંડો ઉત્તર “સૈફ” સાંભળીને છુટકારો. રસ્તામાં કાણ અને પાણાણની અનેક કલાકૃતિઓવાળી દુકાનો જોઈને કાળા લોકો પ્રત્યે અહોભાવ થાય. આ લોકો કેટલા કુશળ કલાકાર છે! વંશપરંપરામાં આ કળા તેમને મળે છે. આવી રચના કરનારી ભારતની માફક કોઈ ખાસ જાતિ નથી. બધાં જ બધું કામ કરે છે. જે કુશળતા તેમણે શિલ્પરચનામાં પ્રાપ્ત કરી છે, તે જ કુશળતાથી હવે એન્જિનિયરિંગ, ડોકટરી વગેરે તમામેતમામ ક્ષેત્રનું અધ્યયન પણ કરી રહ્યા છે. પહેલાં પોતાની કુશળતાને વિકસાવવાનો મોકો જ કયાં મળ્યો હતો? વિશ્વભરમાં મોકાથી વંચિત લોકો હવે મોકો મળતાં આગળ આવી રહ્યા છે તે શુભ નિશાની ગણાવી જોઈએ.

પ્રવાસીઓનું નગર વિકટોરિયા

અમે પ્રવાસીઓના નગર વિકટોરિયા પહોંચી ગયા, અને પૂર્વનિર્ધારિત પેટલીના શ્રી જ્યોત્સના પટેલના ત્યાં ગરમ-ગરમ જમવા પહોંચી ગયા. ચરોતરનો પટેલ રેતીમાં પણ નાવ ચલાવી શકે છે. શ્રી જ્યોત્સના પટેલ અહીં વિકટોરિયામાં વ્યાપાર-ધંધો કરે છે અને આવ્યા-ગયા મહેમાનોને સાચવે પણ છે.

શ્રી કે.જી.એ એલિફન્ટ હિલ્સ-હોટલમાં ઉતારાની વ્યવસ્થા કરી છે. પ્રવાસી સ્થળોની સાથે હોટલ, રેસ્ટોરન્ટ, કાફી, ટ્રાન્સપોર્ટ વગેરે અનેક ધંધાઓના વિકસ થાય છે. પ્રજાને ભ્રમણશીલ બનાવવી જોઈએ. એ જેટલું વધુ ભ્રમણ કરશે તેટલી જ વધુ જ્ઞાની થશે. બેઠાડું અને ચોટકુક પ્રજા નમાલી અને વિકસણીન થઈ જતી હોય છે.

ખમીરવંતી એન્ડબેલે જાતિની પ્રજા

આ ભાગમાં લડાયક ખમીરવાળી એન્ડબેલે જાતિની પ્રજા રહે છે. આજાઈની લડત વખતે અહીં કોઈનાથી આવી શકતું નહિં, ગોરીલાઓનો ભારે પ્રભાવ હતો. બોમબધાકાથી કેટલાંય ભવનો ફૂંકી મારેલાં. બધા ગોરાઓ અહીંથી ભાગી છૂટેલા. હા, હવે શાન્ત છે અને ઘણા ગોરાઓ હરતા-ફરતા દેખાય છે. ગોરાઓની ખરીદશક્તિ વધારે છે, એટલું જ નહિં, તેની ખરીદવાની ઈચ્છાશક્તિ પણ વધારે છે. એટલે વ્યાપારીઓને સૌથી વધુ ગોરી પ્રજા ગમે છે. ખરીદશક્તિ તો આપણી પાસે પણ ખરી, પણ ઈચ્છાશક્તિ ઓછી. “શું કરવું છે?” “બહુ મોંઘું છે”, “ચાલશે” વગેરે વાક્યો આપણાં સાથીદાર છે.

રસ્તામાં પ્રાણીઓનાં ભવ્ય શિલ્પોવાળી ખુલ્લી દુકાને મેં ગાડી ઊભી રખાવી. મારે આખી કલાકૃતિઓના ફોટો લેવા હતા. ગાડી ઊભી રહેતી જોઈને દુકાનદાર-કલાકારો ખુશ-ખુશ થઈ ગયા. “હે ગ્રાહક આવ્યાં.” ભક્તોને ઈશ્વરદર્શનથી જે આનંદ થાય તેથી પણ વધારે આનંદ વ્યાપારીને ગ્રાહકદર્શનથી થાય. પણ ગાડીમાંથી અમને ભારતીયોને ઊતરતાં જોઈને દુકાનદારો થોડા ઢીલા થયા. અમે જ કહ્યું, “અમારે કશું લેવું નથી, માત્ર ફોટો જ પાડવા છે.” પેલા મનમાં જ હસ્યા—જાણે કે કહેતા હોય કે “એ તો અમે જાણતા જ હતા!”

*

9. વિક્ટોરિયા ફોલ્સ

થોડોક આરામ કરીને અમે તો વિક્ટોરિયા ફોલ્સ જોવા નીકળી પડ્યા. આ ભાગની મોટી નદી ઝંબેજુ છે. આફિકામાં નાઈલ, ઝંબેજુ જેવી બેચાર નદીઓને બાદ કરીએ તો બહુ મોટી નદીઓ નથી. સૌરાષ્ટ્ર જેવી નાની નાની નદીઓ ઘણી, પણ ગંગા-જમુના, નર્મદા જેવી મોટી નદીઓ ઓછી છે. ઝંબેજુ, જહીરે-કંગા-કાળુગુલાથી નીકળીને નામીબિયા, બોરસવાના આલીઆને સ્પર્શ કરતી ડિમ્બાબ્વે આવે છે. ડિમ્બાબ્વેને સમુદ્ર નથી એટલે આ નદી મોઝામ્બિક થઈને સમુદ્રમાં ભણે છે. તેની લંબાઈ 2740 કિ.મી. છે. માનવીય બૌદ્ધિક વિકાસના અભાવમાં આ વિશાળ નદી અને તેનું અખૂટ પાણી ખાસ કશા ઉપયોગ વિના જ સમુદ્રમાં ચાલ્યું જતું હતું. (આજે પણ સમુદ્રમાં જાય છે.)

ડૉ. લિવિંગસ્ટનની શોધ

આ દેશમાં ગોરાઓ આવ્યા અને તેમણે દેશની કાયાપલટ કરવા માંડી. સ્કોટલેન્ડના ડૉ. ડેવિડ લિવિંગસ્ટન 1855માં અહીં આવ્યા. દેશી લોકો આ પ્રપાતની નજીક પણ આવતા નહિં, દૂરથી ઘોર ધ્વનિ અને પ્રપાતથી ઊડતાં જલરજકણોને સાંભળી-જોઈને તેઓ સમજતા કે અહીં સેતાન રહે છે, એટલે નજીક જવાય નહિં. ભયના કારણે દૂર રહેનારા આદિવાસીઓ પોતાની જ સંપદાનો લાભ ઉઠાવી શકતા નહિં. ઘોડા ઉપર કાચા-ભયંકર જંગલી રસ્તે અનેક કષ્ટો વેઠતો લિવિંગસ્ટન અહીં આવી પહોંચ્યો. અને તે પ્રપાતનું અદ્ભુત દશ્ય જોઈને આફરીન થઈ ગયો. તેણે વિશ્વને જણાવ્યું કે વિશ્વનો સર્વોત્તમ પ્રપાત આફિકામાં છે. 19-3-1813એ જન્મેલો લિવિંગસ્ટન, 1-5-1973એ અવસાન પામ્યો. ગોરી સરકારે પ્રપાત ઉપર જ તેનું કાંસાનું ભવ્ય પૂતળું મૂક્યું છે, જેને આજાદીની લડત વખતે પણ કોઈ કાળા સૈનિકે જરા પણ નુકસાન કર્યું નથી. પ્રજાની ખાનદાની અને હલકટપણણું વિરોધીઓ સાથેના વ્યવહારથી પ્રગત થતું હોય છે. વિશ્વપ્રવાસીઓએ વિશ્વને ઓળખાવવાનું બહુ મોટું પ્રદાન કર્યું હોય છે. તેમના પ્રત્યે હંમેશાં આદરભાવ રહેવો ઘટે.

દરેક મિનિટે પંચાવન કરોડ લીટર પાણી

વિક્ટોરિયા ફોલ્સમાં સામાન્ય રીતે પ્રતિમિનિટે પંચાવન કરોડ લિટર પાણી પડે છે. જુદા જુદા કેટલાય પ્રપાતો છે. જેનાં જુદાં-જુદાં નામો પણ છે. લગભગ બેઅંક કિલોમિટર લંબાઈમાં ફેલાયેલો આ પ્રપાતસમૂહ ત્રણસો ફૂટ જેટલો નીચે પડે છે. જોકે બધે સરખું માપ નથી. ચોમસામાં પાણીની માત્રા વધી જાય છે. પ્રપાતનું ભેગું થયેલું પાણી એક સંકારી જગ્યાએથી જ્યારે પસાર થાય છે, ત્યારે દશ્ય જોવા જેવું બને છે. ઉપરના 1-2 કિ.મિ.માં ફેલાયેલું પાણી માત્ર એકસો ફૂટ પહોળી ખીણમાંથી પસાર થાય છે ત્યારે બસો-અઢીસો ફૂટની ઊંચાઈ થઈ જાય છે. અને ગતિ એકસો સાઠ કિ.મિ. પ્રતિ કલાકની થઈ જાય છે. બન્ને તરફની વિકરાળ-તોતિંગ બેખડો આ દશ્ય સર્જે છે. આ જ સામસામી બે બેખડો ઉપર પુલ બાંધીને ડિમ્બાબ્વે-ઝંબેજુને જોડવામાં આવ્યા છે.

ઝંબેજુ નદી ઉપર વિક્ટોરિયા પ્રપાતની નીચે 130 કિ.મિ. દૂર કરીબા ડેમ બાંધવામાં આવ્યો છે. ઝંબેજુ અને ડિમ્બાબ્વે બન્ને દેશોને વિભાજિત કરતી ઝંબેજુ નદી અહીં કરીબા ડેમથી બંધાઈ ગઈ છે. આ બંધ બાંધવામાં ચાર લાખ ટન સિમેન્ટ, પચાસહજાર ટન પેટ્રોલ-ડિઝલ, ટ્રેવીસ હજાર ટન સ્ટીલ, નવ હજાર ટન મશીનરી વગેરે વપરાયાં છે. અમેરિકાના હૂવર ડેમને મળતી આકૃતિવાળો આ ડેમ આજ બન્ને દેશોને વીજળી પૂરી પાડી રહ્યો છે. આ બંધમાં સંગ્રહયેલું જળ સિંચાઈના ઉપયોગમાં નથી લેવાતું, માત્ર વીજળી જ ઉત્પન્ન કરાય છે.

અમે વિક્ટોરિયા પ્રપાત પહોંચ્યા ત્યારે પ્રવાસીઓ, દુકાનદારો, ફેરિયાઓ, લારી-ખૂમચાવાળા વગેરેથી વાતાવરણ ધમધમતું હતું. મોટા ભાગે ગોરા પ્રવાસીઓ વધુમાં વધુ અહીં આવે છે. જેમ કાશ્મીરમાં આતંકવાદીઓના કારણે પ્રવાસ-ઉદ્યોગો ભાંગી પડ્યા છે, તેમ આજાદીની લડત વખતે અહીં કોઈ આવી શકતું નહિં, એટલે પ્રવાસને બહુ મોટો ફટકો પડેલો. હવે વાતાવરણ સામાન્ય છે.

સાહસિક પ્રવાસીઓ આદરના અધિકારી છે

સર્વ પ્રથમ અમે લિવિંગસ્ટનના પૂતળા પાસે ગયા. તેનું ઊંચું, વિશાળ, પ્રભાવશાળી પૂતળું જોઈને અહોભાવ થયો. 16-11-1855ના રોજ

પ્રથમ પગલાં પાડનાર આ પ્રવાસી માણસને વંદન કરવાં ઘટે. 134 વર્ષ પહેલાં જ્યારે અહીં સેતાન-ભૂતના ભયના કારણે કોઈ માણસ આવતો નહિ, ત્યારે આ સાહસી પ્રવાસી માર્ગ વિના ઝાડી-અંખરાં વગેરેમાંથી જેમતેમ રસ્તો કરતો-કરતો અહીં પહોંચ્યો હતો. ત્યારે અહીં ભયંકર જંગલી પ્રાણીઓ, અજગરો વગેરે અનેક ભયજનક તત્ત્વો હતાં. (જંગલી પ્રાણીઓ તો અત્યારે પણ છે, પણ થોડે દૂર) ભારતમાં કોઈ વિશ્વપ્રવાસીનું પૂતળું હોય તેવો મને જ્યાલ નથી. પણ હજારો ચમત્કારિક પુરુષો, સંતો, ભક્તો, બની બેઠેલા અવતારો વગેરેનાં પૂતળાં વગેરે તો ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. ત્યાં આરતી-પૂજા, દીવો-ધૂપ-નૈવદ્ય માન્યતા વગેરે આજે પણ ટેલેટોળાં બેગાં થઈને કરે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વીર પુરુષના ઘણા પાળિયાઓ છે. તે ઊજળી વાત કહેવાય. પણ તેમાંથી ઘણી જગ્યાએ બૌદ્ધિક પુરુષો દ્વારા પ્રેરણા લેવા મેળાવડા નથી થતા, પણ માનતા માનવાના નિમિત્તે ગામ કે આજુબાજુનો શ્રદ્ધાળું-અંધશ્રદ્ધાળું વર્ગ એકત્રિત થઈને દીવો-ધૂપ કરી નાળિયેર વગેરે ફોડતાં હોય છે. વીરપુરુષોનાં સ્મારક હોવાં જ જોઈએ, પણ તેનો ઉપયોગ અંધશ્રદ્ધાને પોષવા માટે નહિ પણ શૌર્યની પ્રેરણા લેવા માટે થવો જોઈએ. પ્રજાજીવન ઉપર માત્ર ધાર્મિક વાતાવરણ જ છવાયેલું ન રહેવું જોઈએ. પ્રજા સાચા ધર્મપુરુષોને પૂજે તે જરૂરી છે, પણ તેની સાથે પ્રવાસી-સાહસી વગેરેની પણ પૂજા(આદરભાવ) થવી જોઈએ, જેથી પ્રજા ચતુર્દિક વિકાસ કરી શકે. હ્યુ-એન-સાંગ, ઈતિચંગ, ફાખ્યાન જેવા કેટલાય ભારતપ્રવાસીઓએ ભારતમાં પ્રવાસ કરીને ઘણું જ્ઞાનજર્ન કર્યું છે. જ્યારે આભડછેટિયા ધર્મના કારણે ભારતમાંથી ખાસ કોઈ બહાર નીકળી ન શક્યું. જો ભારતના પ્રવાસીઓ વિશ્વભરમાં ફેલાયા હોત તો તેનો રાજકીય અને આર્થિક લાભ પણ દેશને થાત. પ્રવાસીઓ વિનાની પ્રજા કૂપમંડુક થઈ જતી હોય છે. એમ જ થયું.

લિવિંગસ્ટનના પૂતળા આગળ અમે ઊભા છીએ તે 1-5-1873એ મૂકવામાં આવેલું. હમણાં 1955માં લિવિંગસ્ટનની શતાબ્દી પણ ઊજવાઈ. આ તરફના આ પ્રથમ ગોરા પ્રવાસીએ પાઇળના ગોરાઓ માટે માર્ગ-પ્રશાસ્ત કર્યો. અને લગભગ એકસો વર્ષ સુધી ગોરાઓએ અહીં રાજ્ય કર્યું.

ધસમસતો પ્રપાત

વિકટોરિયા ફોલ્સ જોતા-જોતા અમે આગળ વધી રહ્યા છીએ. જળનાં બિન્દુઓ એટલાં બધાં ઊડે છે કે કપડાં પલળી જાય. રેઠનકોટ તથા છત્રી લઈને ઘણાં આવે છે. ભાડે પણ મળે છે. અમે તો હતા તેવા જ છીએ. એટલે પલળતા પલળતા આગળ વધી રહ્યા છીએ.

એક તરફ પાણીનો ભયંકર છંટકાવ થઈ રહ્યો છે તો બીજી તરફ પ્રપાતનો ઘુઘવાયા કરતો સતત અવાજ બોલેલું સાંભળવા દેતો નથી. સામે જ પ્રપાત પડી રહ્યો છે. વચ્ચે મોટી ખાઈ છે અને એ તરફ અમે ઊભા છીએ. જુદા જુદા પ્રપાતોને વધુ સારી રીતે જોવા માટે સરકારે રસ્તાઓ તથા વ્યૂ-પોઠીન્ટો બનાવ્યા છે. પ્રપાત જેવાં દશયો જોવા માટે સમૂહમાં, પરિવાર સાથે લોકો આવ્યાં છે. ગોરાંઓને મોટો પરિવાર નથી હોતો. પત્તિ-પત્ની બે જ બહુ થઈ ગયાં. સૌની પાસે કેમેરા હોય. સમૃતિ માટે કિલક તો થવું જ જોઈએ. પલળતાં-ભીજાતાં ફોટો પાડતાં-પડાવતાં દશયો પણ જોવા જેવાં થઈ જાય. ધમમસતો પ્રપાત, દર્શકને પણ થોડી કણો માટે ધસમસતો કરી મૂકે.

એક જગ્યાએ ચિન્મય મિશનના કોઈ સ્વામીએ એક સરસ અંગ્રેજ કાબ્ય લખીને જડાવેલું છે તે જોયું. તો એક જગ્યાએ વિશાળ ઈન્દ્ર-ધનુષ્ય થયેલું જોવા મળ્યું. સૂર્યના રથમાં જોડાયેલા સાત અશ્વો—સાત રંગો— જો પાણીની આરપાર નીકળે તો તે અ-પ્રત્યક્ષ અશ્વો, પ્રત્યક્ષ થઈ મેઘધનુષ્યના આકારે હણહણવા અને હસવા લાગે. અહીં સામે જ એ સાતે અશ્વો સોળે કળાએ ખીલીને હસી રહ્યા છે. ચારે તરફ પરમેશ્વર જ પરમેશ્વર પ્રતીતિ કરાવી રહ્યો છે.

વાજિંત્ર ‘મરિમ્બા’

ચારેક વર્ષ પહેલાં મારે દક્ષિણ અમેરિકાના પેરુ દેશમાં જવાનું થયેલું, ત્યાં આદિવાસી વૃદ્ધા એક જલતરંગ જેવું લાકડાનું વાજિંત્ર વગાડતી હતી: મોટા પિયાના જેવું, લાકડાનાં નાનાં-મોટાં પાટિયાં ‘સારેગમપધનિસા’ પ્રમાણે ગોઠવેલાં અને તેના ઉપર લાકડાના બે દંડુકડાથી ટકોરા મારીને સુંદર સંગીત કાઢતી હતી. મેં તે વાજિંત્રનું નામ પૂછ્યું તો ‘મરિમ્બા’ કહેવામાં આવ્યું હતું. તે જ પ્રકારનાં અહીં ઘણાં વાજિંત્રો જોવા મળ્યાં, નામ પૂછ્યાં તો કહે ‘મુરિબા.’ કેટલું બધું સામ્ય! હજારો-લાખ્યો વર્ષ પહેલાં દક્ષિણ અમેરિકા, આફ્રિકા, ભારત, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે બધા ભાગો એક વિશાળ ભૂભાગના રૂપે એક હતા, જેને ‘ગોડવાના’ કહેવાતો. પછી પૃથ્વી ઉપર ઉથલપાથલ થઈ. મન્વંતરો પ્રમાણે જળપ્રલય વગેરે થતા રહ્યા અને આ ભૂભાગો ખસતા રહ્યા. વચ્ચે સમુદ્ર આવતો ગયો. અને બે પ્રજાઓ વચ્ચેનું અંતર વધતું ગયું. પણ

જૂની ઘણી વાતો બન્ને તરફ સચવાઈ રહી. તે જ મુરિમા—મહિમા—આજે પણ બન્ને ભાગમાં છે. ભારતમાં સંગીતનો તીવ્ર વિકાસ થયો જેથી લાકડાની જગ્યાએ લોખંડ વગેરેની પાઈપો અને અન્ય વસ્તુઓ દ્વારા ‘જલતરંગ’ (સંસ્કૃત નામ)નું નવું સંસ્કરણ આવી ગયું.

એકમાંથી અનેકતા વિસ્તરે છે

આ ભાગને ‘ઉરુગવે’ કહેવાય છે (જિલ્લાનું નામ). દક્ષિણ અમેરિકાના એક દેશનું નામ પણ ઉરુગવે છે. કેટલું બધું સામ્ય છે! એવું લાગે છે કે એકમાંથી અનેકતા વિસ્તરી છે. પાછા પગલે જો જઈએ તો વિશ્વભરની મૂળ એકતાનાં દર્શન થઈ શકે.

ઘણાં વર્ષો પહેલાં વિકટોરિયા ફોલ્સ, ઝાંબિયાવાળા ભાગથી જોયેલો, એટલે બહુ લાંબા સમય સુધી જોતા રહેવાનું ન થયું. ખાસો ચઢાવ ચઢીને અમે પાછા રોડ ઉપર આવ્યા અને પેલા પુલના મૂળ આગળ થઈને ઊભા રહ્યા. આ બાજુ ઝિમબાબ્વે અને પેલે છેડે ઝાંબિયા વચ્ચે માત્ર આ પુલ જ રહ્યો. અહીં ઊભા-ઊભા અમે ઝાંબિયા જોઈ રહ્યા છીએ. બન્ને ધરતીમાં કશો જ ફરક નથી દેખાતો. જેમ ભારત-પાકિસ્તાનની સીમા ઉપર ઊભા રહીએ તો બન્ને તરફ સરખું જ લાગે. “સબભૂમિ ગોપાલકી.” પણ ગોપાલ (પરમેશ્વર)ના હાથમાંથી માણસની પાસે સત્તાનાં સૂત્રો આવે એટલે તે આવી-આવી કૃત્રિમ અસંખ્ય સીમાઓ દોરે. પછી લડે-ઝઘડે, હાહાકાર મચાવે. અને પેલી સીમારેખાને થોડી-ઘણી આધી-પાછી પણ કરે પણ ધરતી એની એ જ રહે. હજારો રાજકર્તાઓ બદલાતા રહે, પણ ધરતી એની એ જ રહે.

ઝાંબિયામાં લટાર મારી

શ્રી કે. જી.નું કહેવું છે કે ચાલો ઝાંબિયા જઈ આવીએ. મેં કષ્યું કે—પણ પાસપોર્ટ અને વિસા કયાં છે? તો આ ધર્મજના મૂળવતની પટેલપણામાં બોલ્યા કે આટલે નજીક આંટો મારવામાં વળી વિસાને શું ખાવા છે? મને કાયદો તોડવાનું ન ગમ્યું એટલે તેઓ પોલીસ ને અમલદારોને મળીને ગોડવી આવ્યા. અમારી ગાડી માટે દરવાજો ખોલ્યો. અમારો મેક્સિવેલ તો તૈયાર જ હોય. અમે તો સડસડાટ પહોંચ્યા પેલે છેડે—ઝાંબિયામાં. પૂર્વ કષ્યું તેમ કેટલાંક વર્ષો પહેલાં હું અહીં સામે જ લિવિંગસ્ટન શહેરમાં પંદરેક દિવસ રહેલો અને પ્રવચન કરેલાં ત્યારે ઘણીવાર આ પ્રપાત જોવા આવતો પણ ત્યારે કાં તો આ પુલ હતો નહિ અને કદાચ હતો તો બન્ને દેશોના સંબંધ સારા ન હોવાથી બંધ હતો. આંટો મારીને અમે પાછા ઝિમબાબ્વે આવી ગયા. લિવિંગસ્ટન શહેરની બે-ત્રણ વર્ષ ઉપર જ કેવી અવદશા થઈ અને આપણા ભાઈઓથી રળિયામણું આ નગર કેવી રીતે ઉજ્જવ થઈ ગયું તેની કરુણ કથા શ્રી કે.જી.એ સંભળાવી.

અવદશાની કરુણકથા

ઘણા સમયથી દેશી લોકોમાં એક ચણભણ થતી હતી કે ભારતીયો નાનાં બાળકોનાં અંગો, કિડની-હદદ્ય વગેરે વેચે છે. આવી અફ્વાઓ મેં દક્ષિણ અમેરિકામાં પણ સાંભળેલી અને તેના કારણે ગોરાઓ ખાસ કરીને અમેરિકનોની દક્ષિણયાત્રા દુષ્કર થઈ ગયેલી. આવી જ દશા અહીં પણ થયેલી. હવે એક દિવસ પોલીસે શંકાસ્પદ વ્યક્તિના ત્યાં દરોડો પાડ્યો અને તેના ફિઝિયોથી કાંઈક ન સમજી શકાય તેવી વસ્તુ નીકળી. સંભવ છે કે તે ભાઈ માંસાહારી હોવાથી કોઈ માંસનો ટુકડો વગેરે ફિઝિમાં મૂક્યો હોય. બસ જોતજોતામાં વાતનું વતેસર થઈ ગયું. અને સેંકડો લોકોનું ટોળું બધા જ ભારતીયો (મુસ્લિમો સહિત)નાં ઘરો-દુકાનો-મંદિરો-મસ્જિદો ઉપર તૂટી પડ્યું અને જોતજોતામાં બધું ધ્વસ્ત કરી નાખ્યું.

આપણો આપણું રક્ષણ કરતાં શીખીએ

આજ લિવિંગસ્ટનમાં વર્ષો પહેલાં મેં પંદરેક દિવસ પ્રવચન કરેલાં, તે મંદિરની પણ દુર્દશા કરી નાખી. મારા નિયમ પ્રમાણે હું લગભગ પ્રત્યેક સ્થળે ભારતીયોને કાયરતાથી મુક્ત થવા માટે એકાદ નાનુ-મોટું શાસ્ત્ર (કાયદેસરનું) રાખવા ભલામણ કરું છું. સદીઓથી નિઃશાસ્ત્ર થયેલી આ પ્રજાને થોડા લોકો પણ લૂંટી શકે છે તથા મારી શકે છે. તે સર્વ વિદિત છે. દેશ-વિદેશ બધે જ આ દશા છે. તેમાંથી મુક્ત થવા પોતાનું રક્ષણ કરવા છેવટે એકાદ સારી લાઠી પણ ધરમાં રાખવી જોઈએ તેવી ભલામણ કરતો રહું છું. એક સજ્જનને તેની અસર થયેલી અને તેમણે બેનાળી બંદૂક વસાવેલી. લૂંટફાટ-હાહાકાર મચાવતું ટોળું જ્યારે તેમના બંગલે પહોંચ્યું ત્યારે પેલા સજ્જને અગાસીમાંથી હવામાં બે ભડકા કર્યા અને ટોળું ભાગી ગયું. બંગલો અને માણસો બચી ગયાં. બીજાં પણ કેટલાંક તેમના ત્યાં શરણ લેવા આવેલાં તે બધાં બચી ગયાં. શાસ્ત્રની કિંમત વસૂલ થઈ ગઈ. હિન્દુ પ્રજા, ભવ્ય સંસ્કૃતિ, ભવ્ય ધર્મ અને ભવ્ય અધ્યાત્મની કાલ્યનિક વાતોમાં રાચતી રહે છે,

પણ ખરા સમયે નથી તો તે સંગઈત થઈ શકતી, નથી પૂરો સામનો કરી શકતી કે નથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકતી. હવે જરૂર છે કે તેને પોતાના રક્ષણને યોગ્ય બનાવવામાં આવે—જેમ શીખ પ્રજા બહાદુરીથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે તેમ.

હવે લિવિંગસ્ટન લગભગ ઉજ્જડ જેવું થઈ ગયું છે. બધા વ્યાપારીઓ-ઉદ્યોગપતિઓ પોતોપોતાનો વ્યાપાર-ઉદ્યોગ સમેટીને કે પછી નાનો કરીને અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા છે. અફવાઓ કેવી ભયંકર નોભત લાવી શકતી હોય છે, તે આટલેથી સમજી શકાય છે. પેલા ભાઈના ત્યાંથી શું નીકળ્યું હતું તે તો ભગવાન જાણો. પણ માનો કે કોઈ એકના ત્યાંથી કોઈ વસ્તુ નીકળી પણ હોય તો તેથી કાંઈ બધાને ધમરોળવાના ન હોય. તે બજિત ઉપર કાયદા પ્રમાણે કેસ ચાલે. પણ ઉશ્કેરાયેલું ટેળું કાયદાને ક્યાં માનતું હોય છે? પોલીસ પણ ખરા સમયે ક્યાં પહોંચતી હોય છે? પ્રત્યેક માણસે સમજી લેવાનું છે કે ખરા સમયે પોતાનું રક્ષણ પોતે જ કરવાનું હોય છે. તેટલી તૈયારી તો હોવી જ જોઈએ.

પારસી કોમનું પ્રદાન

અમે જે પુલ પાર કરીને ઝાંબિયા ગયા હતા તે પુલનું લોખંડ ભારતમાંથી ટાટા કંપનીએ મોકલ્યું હતું તે જાણીને ટાટાને સલામ કરવાની દૃઢા થઈ આવી. ભારતીય સ્વતંત્રતાના દાદા નવરોજણ હતા તો ભારતીય ઉદ્યોગોના દાદા પણ એક પારસી સઙ્ઘન ટાટા હતા. અત્યંત લઘુમતી કોમ હોવા છતાં આ કોમે ભારતને કેટકેટલું પ્રદાન કર્યું છે, તેનું ગૌરવભર્યું લાંબું લિસ્ટ છે. લઘુમતી પ્રજાનું આદર્શી રૂપ જોવું હોય તો તે જીવનું-જીગતનું પારસી કોમનું છે.

‘બુંગી જમ્પ’

ગોરાઓ વસતા હોય ત્યાં સાહસ આપોઆપ આવી જતું હોય છે. પુલથી નીચે 300 ફૂટે ઝાંબેજી નદીની સાંકડી થયેલી તીવ્ર ધારા વહે છે. તે તો આપણે જાણ્યું. હવે અહીંથી કૂદકો મારીને નદીમાં ઝંપલાવવાને બુંગી જમ્પ કહે છે.

1905માં આ વિકટોરિયા પુલ બાંધ્યો ત્યારે સર્વ પ્રથમ એક માણસે એકસો ફૂટની ઊંચાઈએથી કૂદકો માર્યો હતો. હવે તો લગભગ 364 ફૂટની ઊંચાઈએથી લોકો કૂદે છે. કૂદતી વખતે “બું...ગી...” એમ જોરથી બોલે છે, એટલે આ કૂદકાને બુંગીજમ્પ કહેવાય છે.

શ્રી કે. જી.ના એક દીકરાએ પણ અહીં સાહસ કરેલું, પણ તેના એક હાથને નુકસાન થયેલું. હાથે પાટો બાંધીને તે જ્યારે બીતો બીતો કે.જી. પાસે ગયો ત્યારે શ્રી કે.જી.એ કહ્યું કે “તારા બન્ને હાથ તૂટ્યા હોત તો હું વધારે રાજી થાત. સાહસમાં તો આવું થતું જ હોય છે, કશી ચિંતા નહિ, સાજો થઈને ફરી જમ્પ મારજો.” હું આ સાહસી પિતા તરફ જોઈ રહ્યો. આપણે ગુજરાતીઓ પણ હવે વ્યાપારની સાથે સાહસી થઈ રહ્યા છીએ તેનો આનંદ થયો.

*

10. હોટલ વિકટોરિયા: બુલવાયોથી પાછા હરારે

સાંજ પડી ચૂકી છે, અમે અમારા ઉતારે જઈએ તેના પહેલાં શ્રી લક્ષ્મણભાઈને ચા પીવાની તીવ્ર ઈચ્છા થઈ આવી છે, એટલે અહીંની પ્રસિદ્ધ ભબ્ય હોટલ વિકટોરિયા હોટલમાં ગયા. ગોરાઓના સમયમાં આ હોટલમાં કાળા તો શું ભારતીયોને પણ અંદર આવવા દેતા નહિં. માત્ર ગોરાઓ માટે જ આ હોટલ હતી. ચોકમાં સોએક ખુરશી-ટેબલ ગોઠવેલાં છે. સામે જ પ્રપાતનું ગાઢ ધુમ્મસ દેખાય છે. વાતાવરણ શાંત, રમણીય અને મનોહર છે. મોટા ભાગે ગોરાલોકો જ ટેબલ-ખુરશી ઉપર ગોઠવાયેલા છે. કશો અવાજ નહિં, કશી ગરબડ નહિં. માણસો ઘણાં પણ પૂરી શાંતિ, પૂરી શિસ્ત. બધો કર્મચારીગણ કાળાં ભાઈ-બહેનોનો છે. એ પણ તેટલો જ સ્વર્ચ, સત્ય, શાંત, ભદ્ર. અદ્યો એક કલાક બેસીને ચા-પાણી કરીને (મારે તો કશું લેવાનું ન હતું) અમે નીકળ્યા.

પચાસ વર્ષ ઉપર કોઈને ખ્યાલ પણ ન હતો કે એક દિવસ આ ભબ્ય હોટલ કાળાઓના અવિકારમાં જશે અને જેમને જોવા પણ નથી માગતા તે જ પ્રજા તેનો વહીવટ કરશે.

વિશ્વ સુધરી રહ્યું છે

વિશ્વ કેટલી ઝડપથી બદલાઈ રહ્યું છે? વિશ્વ સારું થઈ રહ્યું છે, સુધરી રહ્યું છે. અન્યાય અને અત્યાચારનો ભોગ બનેલા કરોડો લોકો ન્યાય પામી રહ્યા છે. સ્વમાન પામી રહ્યા છે. આ શું સારું નથી થતું? પહેલાં સત્યુગ હતો અને બધું સારું જ હતું અને અત્યારે કલિયુગ છે એટલે બધું ખરાબ જ ખરાબ છે, તે માન્યતા સાથે હું સંમત નથી. વિશ્વ સુધરી રહ્યું છે. સારું થઈ રહ્યું છે. ખાસ કરીને ધાર્મિક, સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રોમાં પહેલાંની તુલનામાં સારો એવો સુધારો થઈ રહ્યો છે. હા, રાજકીય ક્ષેત્રોમાં અરાજકતા અને અંધાધૂંધી વધી રહી છે. પણ તેવું તો પ્રાચીનકાળમાં પણ કયાં ન હતું?

અહીંની ઠંડી અને ગરમી

વિકટોરિયા ફોલ્સથી અમે હવે વિદ્યાય લઈ રહ્યા છીએ. સવારના પહોરમાં બાહારનું ઊંણાતામાન 12 સેલ્સિયસ છે. ઠંડી છે, પણ ભારતની માફક આંગળાં ચચરતાં નથી, કારણ કે ભારતમાં ઠંડી હિમાલયના બરફની આવે છે, જેથી હિમની અસર રહે છે. અહીં ક્યાંય હિમાલય નથી. હા, કિલિમાંજારો જેવા નાના પહાડો છે, જે હિમાલય આગળ તો ટેકરા જ કહેવાય. હિમાલય નથી એટલે તો ગંગા-જમુના, રાવી, સત્યલંજ, સિંધુ, બ્રહ્મપુત્ર જેવી હિમ પીગળવાથી થનારી નદીઓ પણ નથી. જે નદીઓ છે તે વરસાદના પાણીની છે. એટલે અહીં ઠંડી ખરી પણ હિમ નહિં, અહીં ગરમી પણ ખરી, પણ લૂ નહિં, કારણ કે નજીકમાં ક્યાંય રણ નથી. હા, દૂર-દૂર છેક ઉત્તરમાં વિશાળ સહરાનું રણ ખરું પણ તે તો સેંકડો માઈલ દૂર છે. એટલે અહીં કર્ષ કે રાજસ્થાનના રણ જેવું રણ ન હોવાથી ગરમીની સાથે લૂ નથી ચાલતી.

વિકટોરિયા નગરને સલામ કરીને અમે વિદ્યાય થયા, આ નગરમાં માત્ર ચાર જ હિન્દુ કુટુંબો રહે છે, તેમાં એક તો બોરસદના બ્રાબણ પંડ્યાણી છે. આ ચાર જ ઘરમાં એક બ્રહ્માકુમારી બહેન પણ મળી ગયાં. તેઓ રાજ્યોગ ધ્યાન-કેન્દ્ર ચલાવે છે. પ્રચારની દસ્તિએ તો આ બહેનો વિશ્વભરનાં અનેક નગરોમાં ફેલાયેલી જોવા મળે છે અને નિરાકાર શિવબાબાની ઉપાસના સમજાવી રહી છે. સંપ્રદાયનો ફેલાવો પ્રચારના જોરે થતો હોય છે, તાત્ત્વિકતાની સાથે ફેલાવાને બહુ ઓછો સંબંધ હોય છે. પ્રચાર... પ્રચાર અને બસ પ્રચાર... કરતા રહો, અનુયાયીઓ મળતા જ રહેશે. જેમ જાહેર બબરોના જોરે વ્યાપાર થતો હોય છે તેમ, સંપ્રદાયો પણ પ્રચારના દ્વારા ફેલાતા હોય છે.

એક સજ્જને કર્ષનું કે પહેલાં માત્ર પંદર-વીસ લાખની જ તુવેરદાળ વેચાતી, જ્યારથી જાહેરખબરો અને તે પણ અત્યંત આકર્ષક રીતે આપવા લાગ્યા ત્યારથી હવે બે કરોડ રૂપિયાની દાળ વેચાવા માંડી છે. બસ, જેવું તુવેરદાળનું તેવું જ સંપ્રદાયો, પંથો, પરિવારોનું પણ. હા, પ્રચારતંત્રમાં પણ કાંઈક આકર્ષકતા હોવી જરૂરી છે. જે લોકો તત્ત્વ અને સત્ય શોધવા મથતા હોય તેમણે આ પ્રચારતંત્રના પ્રભાવથી મુક્ત થવું જોઈએ. પ્રચારની તીવ્ર આંધીમાં સત્ય ન શોધાય. પણ સામાન્ય માણસ તો પ્રચારનો શિકાર થતો જ હોય છે. કારણ કે તે સત્ય શોધવા નથી નીકળ્યો, એટલે તો તે સામાન્ય છે. સામાન્યોનાં ટોળાં હોય. વિશેષોનાં ટોળાં ન હોય. એટલે ટોળાંબંધી અને સંપ્રદાયબંધી

મળતી ચીજ થઈ જાય છે.

ક્રેમ્પિંગ ક્ષેત્રનું નિરીક્ષણ

વિકટોરિયા ફોલ્સથી વિદાય થતાં અમારે મેક્સવેલને લેવા જવાનો છે. અમે હોટલમાં ઉત્તર્યા છીએ અને મેક્સવેલ ક્રેમ્પિંગ ક્ષેત્રમાં ઉત્તર્યા છે. ક્રેમ્પિંગ ક્ષેત્ર એટલે ઓબું ક્ષેત્ર જ્યાં પ્રવાસી પોતાનું વાહન પાર્ક કરે અને વાહનમાં જ, અથવા તંબુમાં અથવા રૂમોમાં ઉત્તરી શકે. હોટલની તુલનામાં આ જગ્યા ઘણી સસ્તી રહેતી હોય છે. અમારી ગાડી તો અમારી પાસે છે, એટલે મેક્સવેલને ક્રેમ્પિંગમાં રૂમ અપાવ્યો છે. ગઈ રાતે તેને સંદેશો મોકલી આપ્યો હતો કે તે સવારે તૈયાર થઈ રહે. એટલે અમે તૈયાર થઈને ક્રેમ્પિંગ ક્ષેત્રમાં તેને લેવા માટે પહોંચી ગયા. દરવાજા ઉપરના દરવાનને સમજાવીને અંદર ગયા. અંદરના પ્રવાસીઓ તથા તેમના સામાનની રક્ષા માટે ગમે તેવા અજાણ્યા માણસને અંદર પેસવા ન હે. અંદર જઈને જેયું તો ચારે તરફ ગાડીઓ જ ગાડીઓ છે. નાના-મોટા કેટલાય તંબુઓ છે. બધા ગોરા પ્રવાસીઓ છે. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે મેક્સવેલને સંદેશો મળ્યો નથી, એટલે તે તો ઘસઘસાટ ઊંઘી રહ્યો છે. શ્રી કે.જી.એ તેને માંડ જગડ્યો અને તે તૈયાર થવા લાગ્યો. મેક્સવેલને સંડાસ-બાથરૂમ-ચા-નાસ્તો વગેરે કરતાં વાર લાગી એટલે મને પૂરતો સમય મળી ગયો નિરીક્ષણ કરવાનો.

પ્રવાસીઓ લગભગ ઉઠી ચૂક્યા છે. તેમના પોતાના નાના-નાના તંબુઓ જે સાથે લઈ આવ્યા છે તે લગાવીને રાતે સૂતા હતા; તંબુ તદ્દન પાતળા, માંડ એકાદ કિલો વજન હોય તેવા. છ ફૂટ લાંબા, ત્રણ-ચાર ફૂટ પહોળા અને ત્રણ-ચાર ફૂટ માંડ ઊંચા. આવા તંબુઓને તંબુડીઓ પણ કહી શકાય. કોઈ કોઈમાં એક જ માણસ રહે છે તો કોઈમાં નર-નારી બન્ને રહે છે. તંબુડીઓ એવી છે કે વરસાદ પડે તો પણ કશું પલણે નહિ. અંદર પેસી જવ પછી ચેઠન લગાવી દો, બસ ઘસઘસાટ ઊંઘો. કેટલાક તંબુઓ ગાડીની છત ઉપર લગાવ્યા છે. જેથી જવ-જંતુ-સર્પ વગેરેનો ભય ન રહે.

કેટલીક ગાડીઓમાં જ એવી વ્યવસ્થા છે કે પાછળના ભાગમાં ત્રણોક ફૂટનું પ્લોટફોર્મ બહાર નીકળે. તેના ઉપર તંબુ લગાવી શકાય. વળી કેટલાંક તો ગાડીની સાથે ટ્રેઇલર બાંધીને આવ્યાં છે. ટ્રેઇલરમાં પથારી, રસોડું, સંડાસ-બાથરૂમ વગેરે બધું જ છે. પ્રવાસની સાથે ને સાથે તેને લગતી કેટલી બધી સગવડો વિકસી છે? સસ્તી રીતે પણ પ્રવાસ કરી શકાય છે. મેં વિશ્વભરમાં આવી રીતો જોઈ છે. કેટલાક ગોરાઓ પીઠ ઉપર જ પોતાનું વજન ઊંચાંકિને ચાલે છે, જેમાં નાની તંબુડી અને ચેનવાળી પથારી પણ ખરી.

પ્રવાસ—જ્ઞાનાર્જનની સાધના

આટલાં બધાં સ્થી-પુરુષો અહીં પ્રવાસીઓ તરીકે એકત્રિત થયાં છે પણ ક્યાંય ઘોંઘાટ નથી, અવાજ નથી, વિક્ષેપ નથી. સૌ સૌની મર્યાદામાં જવન જીવી રહ્યાં છે. આ લોકો માત્ર ફરવા નથી આવ્યાં પણ જોવા-જાણવા, સમજવા આવ્યાં છે. પ્રવાસથી જ્ઞાન અને અનુભવ વધે છે, એટલે જ્ઞાનાર્જનની આ સાધના જ કહી શકાય.

હું જ્યારે વિશ્વના કોઈ પણ ખૂણામાં પ્રવાસ કરતો હોઉં ત્યારે મારી એક આંખ તે તે સ્થળે અને બીજી આંખ દેશ ઉપર લાગેલી હોય છે. હું જ્યારે વિદેશની પરિસ્થિતિ સાથે દેશની તુલના કરું છું ત્યારે એમ બતાવવા માટે કે આપણે ક્યાં છીએ અને આપણે શું થવું જોઈએ. આ પ્રવાસીઓ પાસેથી આપણો શીખવાનું છે કે આ લોકો ઘોંઘાટ નથી કરતા, કચરો નથી પાડતા, પોતપોતાની મર્યાદામાં રહીને જવન જવે છે. મારા નિરીક્ષણ-ચિંતનમાં ભંગ પડ્યો, કારણ કે મેક્સવેલ તૈયાર થઈને આવી ગયો છે. તેણે સુકાન સંભાળી લીધું અને અમે ઉપડ્યા બુલવાયો તરફ.

ફરી પાછા બુલવાયોમાં

મેક્સવેલે બહુ ઝડપથી અમને ફરી પાછા બુલવાયો પહોંચાડી દીધા. શ્રી મનીષ કાળાને પેલું ખાલી ટિંકિન વગેરે આપવાનું હતું. શ્રી કાળા પરિવાર તો અમારી આતુરતાથી રાહ જોતો હતો. તેમની ભાવના તીવ્ર હતી. પહોંચતાં જ મને સમાચાર આપ્યા કે કેટલાય લોકોના ફોન આવ્યા છે, કે ગમે તેમ કરીને પણ સ્વામીજીનું બીજું પ્રવચન ગોઈવજો; એટલે અત્યારે બધાને ફોન કરીને રાતનો કાર્યક્રમ આપણા જૂના વશી હોલમાં ગોઈવી રહ્યો છું. વક્તાને જિજ્ઞાસુ અને તત્પરતાવાળા શ્રોતાઓ મળે. એટલે બુલુક્ષિતને મિષ્ટાન મળ્યા જેવો આનંદ થાય. રસોઈ તો તૈયાર જ હતી. સૌ જમ્યા, આરામ કર્યો. થોડા દિવસોથી મારો એક દાંત બહુ ઝાટકા નાખી રહ્યો છે, તેની ચર્ચા કરી. ઘણી

વાર તો પ્રવચન વખતે જ તેનો ઉપાડો વધી જાય છે. મારો વિચાર છે કે ભારત જઈને તેનો ઉપાય કરવો. કદાચ કથાવવો પડે, પણ શ્રી મનીષનો આગ્રહ છે કે અહીં જ તેમના પરિચિત ગોરા ડેન્ટિસ્ટને બતાવવો. આજે તો રજા હતી એટલે આવતીકાલે ગમે તેમ કરીને પહેલો કેસ મારો લઈ લેવો, કારણ કે મારે તરત જ હરારે જવાનું હતું. આવું બધું ગોઠવી દીધું.

રાત્રે પ્રવચન થયું. સારા શ્રોતાઓ હાજર હતા અને સૌને મજા આવી. એક નવી દસ્તિ, નવો અભિગમ અને નવી ચર્ચાનો સૌને અનુભવ હતો. સારું થયું કે મારા દુખતા દાંતે આરામ કર્યો. જેકે પ્રવચન પૂરું થતાં જ ફરીથી તે જાગી ઉઠ્યો. પણ હવે કશો વાંધો નથી. કદાચ એવું પણ બન્યું હોય કે પ્રવચનની તન્મયતામાં મન દુખાવા તરફ ગયું જ ન હોય, અને હવે નવરું મન દુખાવાને પકડી બેઠું હોય. જુની કહેવત યાદ આવી ગઈ: ‘દાઢ, વાઢ, ખીલી અને ખટકો, એથી ભલો ઝટકો.’ અર્થાત્ દાઢ દુખવી, પેટમાં ચૂક આવવી, આંગળી પાકવી અને આંખમાં ખટકો થવો—આ બધાં એટલાં પીડાદાયક છે કે તેનાથી તો તલવારનો ઝટકો સારો.

શરીર એક વાસ્તવિકતા છે અને દુઃખો પણ વાસ્તવિક છે. મિથ્યા કહેવાથી કશું મિથ્યા થઈ જતું નથી. અવાસ્તવિક દર્શન, અનુયાયીઓને ભ્રમ અને કલ્પનામાં જીવન જીવતા કરી દે છે. આવી પ્રજા પ્રશ્નોને નથી તો પૂરેપૂરા સમજ શકતી કે નથી તેનો ઉકેલ કરી શકતી. કલ્પના-પ્રધાન પ્રજા કાલ્પનિકતામાં પ્રવાહ પ્રમાણે તણાતી રહેતી હોય છે.

બીજા દિવસે સવારે નવ વાગ્યે અમે ડોક્ટરના દવાખાને પહોંચ્યો ગયા. વિભાજિત યુગોસ્લાવિયાથી ભાગેલા નિરાશિતોમાંના આ એક છે. પતિ-પત્ની બન્ને ડોક્ટર છે. મનીષના મિત્ર છે. એટલે તરત જ મારો કેસ લઈ લીધો. તપાસીને એકસ-રે લઈને કહી દીધું કે દાઢના મૂળમાં સેપિક થયું છે. દવા લખી આપી, મેં ફી ચૂકવવાનો આગ્રહ કર્યો તો બન્નેએ અત્યંત શ્રદ્ધાથી ના કહી. જાણો કે હું તેમનો જ પ્રિસ્ટ ન હોઉં!

સંપ્રદાયવાદની કણ્ણરતાથી થતી હાનિ

વિશ્વમાં સારા-ભલા માણસો ઘણા છે, પણ તેની નોંધ લેવાતી નથી. નોંધ તો નબળા-દ્રેષ્ણી-ગુંડાઓની જ વધારે લેવાય છે, ધોળા વખની નોંધ નથી લેવાતી પણ તેમાં પડેલા કાળા ડાઘની નોંધ સૌ કોઈ લે છે. ચુસ્ત સંપ્રદાયવાદ, વિશેષ ઉદારતા નથી રાખી શકતો. તેને પોતાનાં જ માણસો પ્રેમયોગ્ય દેખાય છે. બીજાં માણસો પ્રત્યે ઘૃણા જ ઘૃણા ભરી હોય છે. વિશ્વમાં સૌથી ખરાબ અને કુસંસ્કારી તત્ત્વ કોઈ હોય તો તે ચુસ્ત સંપ્રદાયિકતા છે. વિશ્વ સૌથી વધુ આ ચુસ્ત સંપ્રદાયિકતાથી જેટલું દુઃખી થયું છે, થઈ રહ્યું છે અને થવાનું છે તે બીજી કોઈ વાતથી નથી થયું. જો વિશ્વને કુસંસ્કારોથી મુક્ત કરવું હોય તો કણ્ણર સંપ્રદાયવાદથી મુક્ત કરવું જોઈએ. દારુ કે ઝુગ વિશ્વને એટલી હાનિ નથી કરતાં જેટલી હાનિ સંપ્રદાયવાદની કણ્ણરતા કરે છે. ડોક્ટર ટોડોરોવીચ પ્રિસ્ટી છે, પણ સંપ્રદાયિક કણ્ણરતાથી મુક્ત છે. સંપ્રદાયિક કણ્ણરતાના કડવા અનુભવો યુગોસ્લાવિયાના ત્રણ-ચાર ટુકડા થયા પછી પણ શમ્યા નથી. જેમ ભારત-પાકિસ્તાનના ટુકડા થયા પછી પણ સંપ્રદાયિક કણ્ણરતાનો દાવાનળ શાન્ત થયો નથી.

પ્રજાને ઉત્તમ સંસ્કારથી વિભૂષિત કરવી હોય તો માનવતાવાદ એ જ એક માત્ર માર્ગ છે. માનવતાવાદી પ્રત્યેક વ્યક્તિ, વર્ગ, પ્રજા કે રાષ્ટ્રને સલામ. ડો. ટોડોરોવીચ જેવા ડોક્ટરો અને મનીષ કાળા જેવા સજ્જનોથી વિશ્વ રૂપાળું છે, આશાસ્પદ છે. શ્રી મનીષ મારા માટે દાંતની દવા, સમાચારપત્રો તથા નકશાઓ લઈ આવ્યા. તેમણે કહ્યું કે આંદ્રીકાની જોવા-જેવી કેટલીક વિડિયો કેસેટો તમને મોકલાવીશ. અમે તો વિદાય થયા પણ મનીષની ભીની આંખોએ અમારી આંખોને પણ ભીની કરી નાખી.

દૂથબ્રશથી થતી હાનિ

દાંતની વાત છે એટલે થોડી બાજુની વાત પણ કહી દઉં. મારો નિશ્ચિત અભિપ્રાય છે કે બ્રશ ઘસવાથી દાંતને હાનિ થાય છે. તેમાં પણ કઠણ બ્રશ તો દાંત માટે કરવતનું જ કામ કરે છે. ભારતમાં જોઈએ તેવાં સુંવાળાં-પોચાં બ્રશો મળતાં નથી, એટલે મોટા ભાગે લોકો કઠણ બ્રશો વાપરે છે. વધુ ફીણ અને સ્વાદવાળાં દાંતનાં કીમો બ્રશને વધુ ને વધુ ઘસવાની પ્રેરણા આપે છે, લાંબા ગાળો પેઢાં ઘસાઈને દાંતનાં મૂળ ઉઘાડાં થવા લાગે છે. વળી બ્રશ ઉપરથી નીચે કરવાની જગ્યાએ લોકો આડું ઘસતા હોય છે. કારણ કે તેમ કરવામાં અનુકૂળતા રહે છે, તેથી પણ નુકસાન જ થાય છે. દેશ આવ્યા પછી વૈદ્યનાથ અને ડાબરનું લાલ દંતમંજન મેં ઘસવા માંડ્યું. બ્રશ ફેંકી દીધું, મેં અનુભવ્યું કે થોડા જ દિવસોમાં આરામ થઈ ગયો. હવે દાંત કથાવવાની જરૂર જણાતી નથી. સારું આયુર્વેદિક દંતમંજન, બચપણથી જ ઘસવાની

પ્રથા શરૂ કરાય તો દાંતના ઘણા પ્રશ્નોથી છુટકારો મળી જાય.

ફરી પાછા આવ્યા હતા એ જ રસ્તે અમે બુલવાયોથી હરારે જવા નીકળી પડ્યા. હવેઝુને બાજુમાં રાખીને બન્ને તરફનાં ગોરાઓનાં વિશાળ ખેતરો જોતા-જોતા સરકાર અમે દોડી રહ્યા છીએ. શ્રી કે.જી. રાજકીય જીવ છે, એટલે ચર્ચા કરે છે ખેતરોની.

ફીડમ ફાઈટરોનો પ્રશ્ન

આજાદી મળ્યા પહેલાં બધાનું ધ્યાન માત્ર આજાદી તરફ હતું. કુરબાની, બલિદાનો આપતાં લોકો પાછાં પડતાં ન હતાં, પણ આજાદી મળ્યા પછી હવે સૌનું ધ્યાન પોતાના લાભ-હિત તરફ વળી ગયું છે. સૌથી મોટો પ્રશ્ન ફીડમ ફાઈટરોનો હતો. હજારો નર-નારીઓ આ કામે લાગ્યાં હતાં. આજાદી મળ્યા પછી હવે શું કરવું? પહેલાં તો તેમનાં શાસ્ત્રો પાછાં લેવાનાં હતાં. ઘણા પ્રયત્નો પછી પણ હજુ પૂરેપૂરાં શાસ્ત્રો પાછાં લેવાયાં નથી. શાસ્ત્રધારીઓ ગમે ત્યારે લૂંટફાટ-મર્ડર કરી બેસે છે. આ સ્વાતંત્ર્યસેનાનીઓને સરકારે સારું એવું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું છે. સરકારની તિજોરીમાંથી બહુ મોટી રકમ આવા વર્ષાસનમાં જાય છે.

ગૃહયુદ્ધનો પ્રશ્ન

બીજો પ્રશ્ન ગૃહયુદ્ધનો આવી પડ્યો. લડાયક કોમ એન્ડેબેલેએ સશક્ત હુમલાઓમાં મોટો ભાગ ભજવો હતો, આજાદી પછી સોના અને એન્ડેબેલે વચ્ચે ગૃહયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. અંદરખાનેથી રિશિયા એન્ડેબેલે તરફ અને ચીન-ઉ.કોરિયા સોના તરફ હતાં. ઘણી હિંસા થઈ. ત્રીસેક હજાર માણસો મરાયાં (મોટા ભાગે એન્ડેબેલેવાળાં) અને પછી શાન્તિ-સમજૂતી થઈ ગઈ. હવે શાન્તિ છે.

રોજી-રોટીનો પ્રશ્ન

ત્રીજો પ્રશ્ન હતો, સામાન્ય લોકોનો—રોજી-રોટીનો. ગોરાઓના સમયમાં અહીં બે વિશ્વ હતાં. ગોરાઓનું અને કાળાઓનું. ગોરાઓ, વિશ્વની સમૃદ્ધ પ્રજા તરીકે જીવન જીવતા હતા, જ્યારે કાળાઓ તદ્દન નીચેનું ગરીબાઈભર્યું જીવન જીવતા હતા. ત્યારે ગોરાઓનું રોડેશિયા હતું, હવે કાળાઓનું જિમ્બાબ્વે છે. હવે કાળાઓની અપેક્ષાઓ ઘણી વધી જાય તે સ્વાભાવિક છે.

સ્વતંત્રતાની લડત વખતે જે વચ્ચેનો અને આશાઓ અપાયેલી તે પૂરી કરાવવાની ઉત્તરાણ કાળી પ્રજાને થાય તે પણ સ્વાભાવિક છે. પણ તે પૂરી કરવી કેવી રીતે? દાખલા તરીકે સૌને ભરપૂર રોજી-રોટી-મન્કાન વગેરે મળશે. પણ તે આપવાં કેવી રીતે? ગોરાઓના સમયમાં (ખાસ કરીને સિમથના સમયમાં) જે ધંધા-ઉદ્યોગો સ્થપાયા અને વિકસ્યા તે હવે અટકી પડ્યા છે. એટલે નવી રોજીઓ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે. ઘણા કાળા ભાઈઓ તો કહે છે કે સિમથના સમયમાં અમને જે રોજ મળતી તે હવે નથી મળતી. ગોરાઓ, ભારતીયો વગેરે દેશ છોડીને ભાગી રહ્યા છે. કારણ કે સુરક્ષા નથી. સુરક્ષા વિના વિકાસ શક્ય જ ન બને. વિકાસ વિના રોજીઓ ન હોઈ શકે. રોજીઓ ન હોય તો પ્રજામાં અરાજકતા, લૂંટફાટ, હત્યાઓ વગેરે વધી જાય તે સ્વાભાવિક છે. ગોરાઓના સમયમાં પોલીસ વગેરે ખાતાંઓમાં જે ચુસ્તતા હતી તે હવે ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે. એટલે અપરાધીઓ પકડાતા નથી. પકડાય છે તો જોઈએ તેવો કેસ સાબિત કરી શકતો નથી પરિણામે અપરાધીઓ છૂટી જાય છે. તેમનો હોંસલો વધી જાય છે. તેઓ ફરીથી બિન્દાસ્ત થઈને અપરાધો કરે છે. આ કારણસર સરકાર બહુ ચિંતિત છે.

સરકાર પાસે હવે એક જ ઉપાય બાયો છે. અને તે છે, ગોરાઓની જમીન પડાવી લઈને કાળાઓમાં વહેંચી દેવી. સામ્યવાદીઓએ, વિશ્વભરમાં લગભગ આ જ ઉપાયો કર્યો છે. પણ આવું કરવા જતાં ત્રણ અડચણો છે: એક તો જમીનનું વળતર ચૂકવવું પડે, 2. જો તેમ ન કરી શકાય તો ગોરાઓનો વિરોધ અને વિશ્વભરમાં માનવહક્કવાદીઓના ખોટા પડધા પડે. અને 3. કાળાઓ, ગોરાઓ જેટલું ઉત્પાદન ન કરી શકે તો દેશને બહુ મોટો આર્થિક ફટકો પડે. પ્રમુખ શ્રી મુગાવેએ વગર વળતરે જમીન લઈ લેવાનો નિર્ણય કર્યો છે. તેમનું કહેવું છે કે જમીન, ગોરાઓને ગોરી સરકારે આપી હતી, તેની પાસે (અંગેજો પાસે) વળતર માગવાનું, અમારી પાસે નહિં. પણ આવો નિર્ણય વિશ્વની ગોરી પ્રજા સ્વીકારવા તૈયાર નથી. વિશ્વ બેન્ક અને અમેરિકા વગેરેની સહાયતા વિના ચાલી શકે તેમ નથી, અને તે બધાં આવું પગલું ઉઠાવતાં રોકે છે. ખેઠેખર તો એશિયા, આઝ્કિકા, દ. અમેરિકાનાં અવિકસિત રાષ્ટ્રો, આર્થિક રીતે ગુલામ છે જ. વિશ્વ બેન્ક વગેરે તેમને કઠોર નિર્ણયો લેતાં રોકે છે. આ બધાં એમ પણ કરી શકતાં નથી કે “હવે અમારે વિદેશી સહાયતાની જરા પણ જરૂર નથી.” વિદેશી સહાયતા વિના એક સપ્તાહ પણ ચાલી શકે તેમ નથી. બીજી તરફ સામ્યવાદી દેશો આવી સહાયતા આપી શકે તેવી સ્થિતિમાં

નથી. કંઈક આપે તો તેમની શરતો, પેલા કરતાં પણ ઘણી આકરી હોય છે.

આગાદી પણીની પ્રજાની અપેક્ષાઓ કેવી રીતે પૂરી થાય ?

ખરી વાત તો એ છે કે સામ્યવાદીઓ પાસે સમૃદ્ધ અર્થતંત્ર જ નથી. તેઓ પોતે જ ગારીબ છે. હવે તો રણિયા-ચીન જેવાં મહારાષ્ટ્રો પણ આવી પણ્ણભી લોનો અને ટેકનોલોજી માટે લાલાયિત રહે છે. આવી સ્થિતિમાં ગોરાઓની જમીન વિના વળતરે પડાવીને કાળાઓને આપવી તે કામ સરળ નથી રહ્યું. પ્રજાની ધીરજનો પણ અંત આવી રહ્યો છે. આ જમીન સિવાય બીજો કોઈ ખાસ વિકલ્પ પણ રહ્યો નથી. આજે પણ ઐશી ટકા ફળદુપ—ઉત્તમ જમીન—ગોરાઓ પાસે છે. જ્યારે કાળાઓ પાસે માત્ર વીસેક ટકા જ હશે; જોકે એ વાત પણ નિશ્ચિત છે કે જો આ જમીન કાળાઓને આપવામાં આવશે તો તેનું ઉત્પાદન ઘણું ઘટી જશે. હજુ આ ઊગતી પ્રજા છે અને ગોરાઓ જેવી કેળવાયેલી-સક્ષમ ન હોવાથી તે કેટલાંક વર્ષો સુધી ગોરાઓ જેવું ઉત્પાદન કરી શકવાની નથી. પણ જે થાય તે... ખરો પ્રશ્ન છે આગાદી મળ્યા પણી પ્રજાની અપેક્ષાઓ પૂરી કરવાની. શ્રી કે.જી. અને અમે ચર્ચા કરતા-કરતા હરારેની ભાગોળે પહોંચી ગયા.

*

11. થોડુંક ચિંતન

શ્રી કે.જી. પોતાના ડ્રાઇવરને બહુ જ સાચવે છે. પોતે હોટલમાં ઉત્તર્યા હોય તો તેને પણ રૂમ લઈ આપે. તેનું ખાવાનું વગેરે પણ સારી રીતે ગોડવી આપે. રજાઓ પણ આપે. ડ્રાઇવર મેક્સવેલ દશ કિ.મી. દૂર પરામાંથી નોકરીએ આવે એટલે ઘણી વાર ટેક્સી કરીને આવજા કરે. નોકરો પ્રત્યે આટલી લાગણી બહુ ઓછા લોકોની જોવા મળતી હોય છે. શ્રી કે.જી.એ કદ્યું કે મેક્સવેલ, તું અહીં તારા ઘરે જ ઉત્તરી જા. અમે જાતે ગાડી ચલાવીને લઈ જઈશું. વચ્ચે આવતા પરામાં મેક્સવેલ ગાડી લઈ ચાલ્યો. આખું પરું ષિસ્ટી-ધર્મવલંબીઓનું છે. અને ભારતની માફક અહીં પણ ઉત્સવો ઊજવાઈ રહ્યા છે. ટેર-ટેર માંડવા, મંડપો બંધાયેલા છે. ષિસ્ટીઉત્સવો તેમની અને આંદ્રીકન રીત પ્રમાણે બેળસેળ કરીને ઊજવાઈ રહ્યા છે. ગોરી પ્રજા ચર્ચ અને ધર્મનાં કર્મકાંડોથી દૂર ખસી રહી છે, ત્યારે હવે ખરો ધર્મ આ બિનગોરાઓ પાળી રહ્યા હોય તેવું લાગે છે.

ભારતમાં પણ ઉત્સવો, પગપાળા યાત્રાસંઘો વગેરેમાં અશિક્ષિત અને પછાત ગણાતી પ્રજા વધુ ભાગ લેતી દેખાય છે. જેમને ધર્મ તરફથી અન્યાય સિવાય કશું મળ્યું નથી તેઓ પણ ધામધૂમથી, ઉત્સાહથી કર્મકાંડો અને ઉત્સવો ઊજવે છે. દરિદ્રતા, નિરક્ષરતા અને ધાર્મિક કર્મકાંડો, માન્યતાઓ વગેરેને ખાસ સંબંધ હોય તેવું લાગે છે. મેક્સવેલનું સામાન્ય ઘર છે, તેનાં વચ્ચો ‘એટિકેટ’ પ્રમાણે ન કહેવાય. આમે ડ્રાઇવરની કક્ષા સામાન્ય જ કહેવાય. પણ ઘણા લોકો પોતાની કક્ષા કરતાં ઘણો ઊંચો દેખાવ રાખતા હોય છે. આવો દેખાવ રાખવામાં જ તેમની આવકનો મોટો ભાગ વપરાઈ જતો હોય છે, અને તેમ છતાં તેવા દેખાવની પોકળતા છતી થઈ જ જતી હોય છે. મેક્સવેલે ઘરમાં આવવા આગ્રહ ન કર્યો. અમને પણ બહારથી જ વિદાય આપવાનું યોગ્ય લાગ્યું. મેક્સવેલની પત્ની નોકરીએ ગઈ છે. તેની જુવાન દીકરી અને જુવાન કામવાળી અમારું સ્વાગત કરે છે. આજુબાજુનાં ઘરવાળાંઓ જરાય કુતૂહલ વિના અમારી તરફ જોયું ન જોયું કરે છે. ષિસ્ટી ધર્મે તેમને શિક્ષણ અને શિસ્ત આપ્યાં છે, તે જોઈ શકાય છે. અમને, ખાસ કરીને મને જોઈને કોઈ કશું કુતૂહલ નથી બતાવતું કે નથી કોઈ કશા ચેનચાળા કરતું. સૌ પોતે-પોતાના કામમાં મશાગૂલ છે. હા, ગરીબી તો દેખાય છે જ.

લિભાબ્વેની આજાદીની કેસેટ

મારા આગ્રહથી શ્રી કે.જી. લિભાબ્વેની આજાદીની કેસેટ લઈ આવ્યા—‘રોડ ટુ લિભાબ્વે’. અમે બે દિવસ એ કેસેટ જોઈ. રોડ નામનો ગોરો માણસ એકલો કેવી રીતે આ દેશમાં આવ્યો, કેવી રીતે તેણે લશકર સંગઈત કર્યું, કેવી રીતે કાળા સરદારોને હરાવ્યા અને કેવી રીતે આખા દેશને (દક્ષિણ રોડેશિયા - લિભાબ્વે અને ઉત્તર રોડેશિયા - ઝાંબિયા) કબજે કર્યો તે બતાવ્યું છે. આવો એકલદોકલ માણસ પણ આવું મહા-પરાકમ કરીને હિતિહાસનું નિર્માણ કરી શકે છે, તે વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. “અમને ગુલામ બનાવ્યા - અમને ગુલામ બનાવ્યા.” એવી બૂમો પાડ્યા કરવાનો કશો અર્થ નથી. પ્રશ્ન એ છે કે “તમે ગુલામ થયા કેમ?” તેનાં કારણો શોધો અને તેને દૂર કરો. તો જ તમે ફરીથી ગુલામ થતી અટકી શકો.

કમે કમે રોડેશિયા, બ્રિટિશ કોલોની બની અને વિશ્વભરની બ્રિટિશ કોલોનીઓની માફક અહીં પણ બ્રિટિશ તાજની સત્તા ચાલતી રહી. રંગભેદ અને બીજા સમાનવીય કાયદાઓ બાબત રોડેશિયાની સરકાર, અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે મતભેદ થયો, અંતે પ્રધાનમંત્રી સિમથે પોતાના દેશ રોડેશિયાને બ્રિટિશ કોલોનીમાંથી આજાદ જહેર કરી દીધો. નવા આજાદ રોડેશિયાને કોઈએ માન્યતા ન આપી તોપણ સિમથ દેશને ચલાવતો રહેતો. એટલું જ નહિં, સિમથ-કાળ એ તેનો સુવર્ણ યુગ કહેવાય છે.

આ સમયમાં રોડેશિયાને ખેતીપ્રધાનતાની સાથે ઉદ્યોગપ્રધાનતા તરફ વાળવામાં આવ્યો. સિમથે ઘણો વિકાસ કરાવ્યો. જાણો યુરોપનો જ કોઈ દેશ હોય તેવો દેશ બનાવ્યો. પણ પૂર્વે કદ્યું તેમ આ બધું ગોરાઓ માટે, કાળાઓ તો હતા ત્યાં ને ત્યાં જ રહી ગયા. ચર્ચની સેવાપ્રવૃત્તિથી તેઓ શિક્ષિત થયા અને વધુ ને વધુ જાગ્રત થતા ગયા. સામ્યવાદીઓનો સંગ થયો અને બધાને ગોરીલા બનાવ્યા. બાજુનાં રાષ્ટ્રોમાં કેમ્પો-છાવણીઓ નખાઈ. શિક્ષણ અપાયું અને પછી આખા દેશમાં ધડાકા, ખૂના-મરકીની આંધી આવી. સિમથ સરકારે પ્રચંડ સામનો કર્યો, પણ આજાદી માટે લડતા ગોરીલાઓને કોઈ જીતી શક્યું હોય તેવું ભાગ્યે જ બન્યું છે. કહેવાય છે કે ગોરીલાઓએ હરારેનો મોટો પેટ્રોલ ડિપો સણગાવ્યો. તેને ઓલવવા છેક દક્ષિણ આંદ્રીકથી બંબા આવ્યા, પણ દિવસો સુધી ગગનચુંબી ભડકા થતા જ રહ્યા.

સ્રિમથના મિત્રોએ તેને સમજાવ્યો કે હવે બાજુ આપણા હાથમાં નથી રહી. અંતે સ્રિમથે કાળાઓને રાજસત્તા સૌંપી દેવાની જાહેરાત કરી, પણ કાળાઓનું કહેવું થયું કે અમે સ્રિમથ પાસેથી રાજસત્તા ગ્રહણ કરીશું નહિ. અમે તો બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી જ રાજસત્તા ગ્રહણ કરીશું. અંતે રોડેશિયા ઉપર ફરીથી બ્રિટિશ યુનિયન જેક લહેરાયો અને બ્રિટિશ રાજકુમારે આવીને ભવ્ય સમારોહમાં કાળા નેતાઓને રાજસત્તા સૌંપી દીધી યુનિયન જેક ઉત્તર્યો અને કિમ્બાબ્વેનો બહુરૂંગી ઝંડો લહેરાયો. સ્રિમથ કિમ્બાબ્વેમાં જ રહ્યો હજુ પણ છે. પોતાનું જેતર સંભાળે છે. આજે પણ ઘણા લોકો તેનાં વખાણ કરે છે. પણ આજાદી એટલે આજાદી. સારામાં સારો રાજકર્તા પણ જો વિદેશી હોય તો પ્રજાના સ્વમાનને આંચ આવે જ. આખી કેસેટમાં આદિવાસી યુદ્ધોનાં દશ્યો. કિમ્બાબ્વેમાં થયેલી પાર્ટીઓ ઝાન્દું ઝાપું ઝાનલા અને RF. છેલ્લી પાર્ટી ગોરાઓની, બાકીની કાળાઓની સ્થપાત્રી રહી અને પરસ્પરમાં ભળતી પણ રહી. અત્યારે ઝાન્દું-ઝાપું એક થઈ ગઈ છે. જેકે ઝાન્દું-સોનાઓની, અને ઝાપું-એન્ડબેલેની પાર્ટીઓ, આજાદી પછી અંદરોઅંદર ખૂબ લડી. ત્રીસેક હજાર માણસો (મોટો ભાગ એન્ડબેલેનો) મરાયા. અને છેવટે એક થઈ ગયા. સામ્યવાદીઓ બન્ને પક્ષે થઈ ગયા હતા. ખાસ કરીને ઉત્તર કોરિયાએ બહુ જ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. તેણે છહી બિંગેડની રચના કરી અને કોરિયન શિક્ષકોએ સૌને ગોરીલા યુદ્ધનું શિક્ષણ આપ્યું. હવે તો એકતા છે અને શાન્તિ પણ છે.

આર્થિક આજાદી માટે મથામણ

કેસેટમાં મુટાપા નામના 1450માં થયેલા રાજાના સમયનું રોડેશિયા, તે પછી વાસ્કો-દ-ગામા મોઝાબિકના સમુક્રકિનારે આવ્યો. બીજા પોર્ટૂગિઝો કિમ્બાબ્વે આવ્યા, મિશનરીઓ આવી, પ્રથમ પોર્ટૂગિઝ એન્ટોનીઓ ફર્નાન્ડીઝ 1513માં અહીં આવ્યો અને 1854માં સ્કોટિશ મિશનરીના રોબર્ટ મોઝાટ આવ્યા, તેની પાછળ-પાછળ, તરત જ 1854માં ડે. લિવિંગસ્ટન આવ્યા (જેમણે વિકટોરિયા ફોલ્સને પ્રસિદ્ધ કર્યો): આ બધાં દશ્યો સાથે પ્રમુખ રોબર્ટ મુગાવેનો સૈનિક કાળ—ગોરીલાઓનાં આકમણો, પ્રજાની એકતા, જંગી જાહેરસત્તાઓ અને અસંખ્ય આજાદીલડવૈયાઓને અપાતી ફાંસીઓ વગેરે જોઈને એમ લાગે કે આપણને તો બહુ સસ્તી આજાદી મળી ગઈ છે. રાજકીય આજાદી પછી હવે આર્થિક આજાદી મેળવવા આ લોકો મથી રહ્યા છે. પેલી લડાઈ ગોરાઓ સાથે હતી. હવેની લડાઈ પોતાની જ સાથે લડવાની છે. આર્થિક રીતે દેશને સંધર બનાવવો એ કોઈના પણ માટે લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું કઠિન કામ છે.

મને લાગે છે કે પ્રજામાં કોઈને પણ અળખામણો કરવો હોય તો તેને રાજસત્તા સૌંપી દેવી: તે પ્રજાની અપેક્ષાઓ પૂરી કરી શકશે નહિ, એટલે એક સમયનો પ્રજાનો હીરો હોય તોપણ ધીરેધીરે તે પ્રજાનો અળખામણો થવા લાગશે. ઘણા લોકોને હવે ગોરાઓ પ્રત્યે ભાવ થવા લાગ્યો છે. જેમ ભારતમાં પણ વર્તમાન નેતાઓથી ઊભી ગયેલી પ્રજા અંગ્રેજોનાં વખાણ કરે છે તેમ વિપક્ષમાં રહેલા નેતાઓ જવાબદારી વિનાનાં પ્રવચનો કરે, લોકોને ઉશ્કેરે, મોટી-મોટી અપેક્ષાઓ આપે અને પછી જ્યારે પોતે જ ગાદીએ આવે ત્યારે તેમાંનું કશ્યું ન કરી શકે ત્યારે તેમની ભૂંડી દશા થવા લાગે છે. જ્યાં સુધી નેતાઓ પક્ષમાં કે વિપક્ષમાં ગમે ત્યાં હોય, પણ જવાબદારીભર્યું વર્તન નહિ કરે ત્યાં સુધી રાજસત્તા-લોકશાહી-કલ્યાણકારી નહિ બની શકે. શ્રી કે.જી.નું કહેવું છે કે ધીરે ધીરે હવે અહીં ગોરાઓ તથા કાળાઓ પણ અધિનાંદાહ તરફ વળ્યા છે. ભૂમિદાહ (મડાંને દાટવાની પ્રથા)નાં અનેક ઉધાર પાસાં સમજાવા લાગ્યાં છે, અને અધિનાંદાહનાં અનેક જમાપાસાં સમજાવા લાગ્યાં છે. કદાચ આવનારાં વર્ષોમાં આ પ્રથા વધુ ને વધુ પ્રચલિત થઈ જશે.

કે.જી.ની ફેક્ટરી

શ્રી કે.જી.ના આગ્રહથી અમે તેમની ફેક્ટરી જોવા ગયા. શ્રી કે.જી.ને ત્રણ પુત્રો છે. ત્રણો કુશણ વ્યાપારી છે. શ્રી કે.જી.નું કહેવું છે કે દીકરો પરણાવું તેના પહેલાં તેને અલગ રહેવાનું મકાન તૈયાર કરી આપવાનું, જેથી પરણીને આવે કે તરત જ તેના મકાનમાં રહેવા જાય. ત્રણેના ત્રણ બંગલા પાસે પાસે જ કરી આપેલા છે, પણ જમવા માટે ઘણી વાર સાંજે એકસાથે ભેગા થાય. પૌત્ર-પૌત્રીઓ દાદાને વળગી પડે. દાદા વહાલ કરે, સાથે જમે, મુક્ત ચર્ચા પણ કરે. જમવાના ટેબલને તેઓ ‘હાઈડ પાર્ક’ માને છે. હળવાશથી સૌ પોતપોતાના મુક્ત વિચારો રજૂ કરે અને જમતા જાય. શ્રી કે.જી. જે દીકરાની સાથે રહે છે, તે યોગેશ અને લીનાબહેન એટલાં ભલાં અને ઉદાર છે કે સૌની આગતાસ્વાગતા કરવામાં બન્ને તૈયાર જ રહેતાં હોય છે. શ્રી કે.જી. કાંઈક ઉગ્ર સ્વભાવના મનાય છે, પણ તેમનાં પુત્રવધૂ લીનાબહેન તેટલાં જ ધીરગંભીર છે. વિધુર થયેલા સસરાના સ્વભાવને તેઓ ઓળખી-પરખી ગયાં છે, એટલે સૌ પ્રેમથી રહે છે, જમે છે. હા, જમતાં-

જમતાં કે અન્ય સ્થળે જો કોઈ કિમ્બાબ્વેનું ઘસાતું બોલે કે શાસકપક્ષની ભૂતો બતાવે તો તેનું આવી જ બન્યું સમજો. પણ હોશિયાર પુત્રો તરત જ વાતને વાળી લે, એટલે શાન્તિ.

ફેકટરી કમ્બ્યુટરાઈડ છે. સૌ પોતપોતાની જગ્યાએ કામ કરે છે. તેમની સ્થિનિંગ ફેકટરીમાં બે દેશનાં મશીનો છે. સ્થિત્યાર્થેનાં ‘રીટર’ અને ભારતનાં ‘લક્ષ્મી’. બન્નેની કવોલિટી વિશે પૂછ્યું તો કહે કે લગભગ સરખી જ છે. હા, ભારતનાં મશીનો સસ્તાં પડે છે. સાંભળીને મને આનંદ થયો. જો ભારતની ખોટી નીતિઓ સુધારવામાં આવે, જો અમલદાર-શાહીના રાક્ષસને નાથવામાં આવે અને જો યુનિયનો સાથે લેબર લોને સુધારવામાં આવે તો ભારત કેટલું બધું કરી શકે તેમ છે? કેટલી નિકાસ કરી શકે તેમ છે? પણ આ ત્રણ રોગોથી રોગી ભારત છુટકારો મેળવે તો જ આ થઈ શકે. શ્રી કે.જી.એ મને સમજાયું કે કોઈમંતુર (તામિળનાડુ)નો નાયડુ નામનો ફેરિયો ફરી ફરીને દોરા વેચતો, તેણે આ ઉત્તમ મશીનો બજાવીને દેશવિદેશમાં નિકાસ કર્યા છે. આવી હજારો પ્રતિભાઓને રાષ્ટ્ર તરફથી કોઈ કશી જ સહાયતા ન થાય, તે પોતે જ પોતાના બળે ઊભો થાય, અને જામે.

અમે બીજી પણ કેટલીક ફેકટરીઓ જોઈ, હરારેનું આ વિશાળ ઉદ્યોગ કેન્દ્ર છે, જેમાં સૌંકડો ફેકટરીઓ કામ કરી રહી છે.

કાળા-ગોરાના ભેદની કેસેટ

શ્રી કે.જી. આજે એક બીજી કેસેટ લઈ આવ્યા. જેમાં ગોરા અને કાળાઓ વચ્ચેના જીવનસ્તરનો ભેદ બતાવાયો છે. એકનો બંગલો, બગીચો, માળી, બીજાનું ઝૂંપડું. એકને મોટરગાડીઓ, બીજાને પગે ચાલવાનું. એકને પીવાનું પાણી, બીજાં પીણાં, ખુરશી-ટેબલ, પંખા, ડિજ વગેરે, બીજાને ગંધાતું પાણી, ફર્નિચરની જગ્યાએ ફાટેલો કોથળો, વગેરે. એકને સારાં-સારાં અનેક જોડી કપડાં, સારી દવાઓ સારું શિક્ષણ વગેરે બધું જ, બીજાને ઊતરેલાં-ફાટેલાં કપડાં, ટાઢે થરથરતાં, દવાઓનું નામ નહિ, શિક્ષણ ન મળે વગેરે. બધું જ વિપરીત. એકની પાસે પચાસ હજાર હેક્ટર જમીન, ઘોડા, ગાડીઓ, ટ્રેકટરો, નાહવાના પુલ, રમવાનાં મેદાનો વગેરે, તો બીજાને એ જ જેતરોમાં ચીથરેહાલ દશામાં મજૂરી કરીને હલકામાં હલકું ખાણું ખાઈને રાત પસાર કરવાની અને વળી પાછું બીજા દિવસે મજૂરીએ જવાનું. બન્ને વર્ગો વચ્ચેનું જીવન એટલું બધું બિન્ન લાગે છે કે મોઢામાંથી સુસવાયા નીકળી જાય. કહેવાની જરૂર નથી કે આવી કેસેટો સાભ્યવાદીઓ ઉતારે છે અને ઝૂંપડે-ઝૂંપડે પ્રચાર કરે છે. આનાથી પ્રજા ઉશ્કેરાય છે, ઘૃણા ફેલાય છે, અરાજકતા વ્યાપે છે, ખૂનામરકી અને લૂંટ થાય છે. આવું કરીને પણ ગરીબોનો પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી. તે તો ગરીબનાં ગરીબ જ રહે છે. ભારતમાં નકસલવાદ આવી જ રીતે પાંગર્યો છે.

તેમનો જીવનસ્તર

ગોરાઓનો જીવનસ્તર ખરેખર ઘણો ઊંચો છે, તેમાં જરાય શંકા નથી, પણ તે કેવી રીતે જીવનસ્તર ઊંચો કરી શક્યા તેની સમજણ આપવી જોઈએ. કાળાઓનો જીવનસ્તર ઘણો નીચો છે, પણ તે કેમ નીચા સ્તરે રહી ગયા તેની પણ માહિતી આપવી જોઈએ. વિદેશી ગોરાઓ (અને આપણા ભાઈઓ પણ) અહીં હાથે-પગે જ આવેલા. અજાણી ધરતી ઉપર એમણે સાહસ, પરાકમ, કુશળતા, આયોજન વગેરે કર્યું તેના પરિણામે તેઓ આ રિથ્યતિએ પહોંચ્યા છે.

આ જ દેશમાં કાળાઓ તો હજારો વર્ષથી હતા, તે આવું જ બધું કરીને પોતાને ઊંચા લાવી શક્યા હોત. પણ તેઓ તેમાંનું કશું કરી શક્યા નહિ. ભારતમાં પણ આ જ દશા કહી શકાય. હવે જે ઊંચા આવ્યા છે, તેમને નીચા પછાડીને નીચા માણસોની બરાબરી તો કરી શકાય, પણ તેના કરતાં તો નીચા માણસોને ઊંચા લાવીને ઊંચાઈમાં બરાબરી કરાવવાથી દેશ અને પ્રજા વધુ સમૃદ્ધ બને. સાભ્યવાદીઓ, બધાને નીચી કક્ષાએ સમાનતા આપવા માગે છે, એટલે કદાચ મૂડીવાણો તો નાશ કરી શકે છે (હવે તે પણ નથી થતો) પણ રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ નથી કરી શકતા. આથી હવે વિશ્વભરમાંથી સાભ્યવાદનાં વળતાં પાણી શરૂ થઈ ગયાં છે. લોકોની આંખો ઊંઘડી છે. હવે પહેલાં જેવું આકર્ષણ સાભ્યવાદના પ્રત્યે નથી રહ્યું.

નવો પ્રયોગ કરવો જોઈએ

મારી દસ્તિએ પૂરી પ્રજાના જીવનસ્તરને એકસરખો કરવો શક્ય નથી. કારણ કે બધાની બૌદ્ધિક અને બીજી ક્ષમતાઓ એકસરખી નથી. સૌને સમાન તકો મળવી જોઈએ. તકોથી વંચિત રાખવા તે સામાજિક, ધાર્મિક, રાજકીય અપરાધ છે. પણ તકો સરખી મળી હોવા છતાં જે વિકાસ ન કરી શકે તેને ઊંચકી-ઊંચકીને આગળ ધકેલવો તે હાનિકર છે. પ્રજાના દબાણ આગળ કદાચ ગોરાઓની જમીન પડાવીને

કાળાઓને આપી દેવાશો તો તેથી કાળાભાઈઓને થોડો સમય રાહત થશે. પણ જે ઉત્પાદન ગોરાઓ કરી રહ્યા છે, તે ઉત્પાદનમાં બહુ મોટી ઓટ આવશે. ઉત્પાદન ઘટવાની અસર રાષ્ટ્રના અર્થતંત્ર ઉપર થવાની જ છે. ભારતમાં પણ આવો પ્રયોગ થોડીક માત્રામાં કરાયો જ છે, તે આપણે જાણીએ છીએ, પણ તે બહુ સફળ નથી રહ્યો, તે પણ હક્કિકત છે. ત્યારે કરવું શું?

જે જમીન વિનાનો વિશાળ વર્ગ છે, તેને કાયમ-કાયમના માટે જમીનવિહોણો રાખવો? અને જેની પાસે હજારો હેકટર જમીન છે, તેમને કાયમ-કાયમના માટે તે જમીનના માલિક બનાવી રાખવા? આ પણ યોગ્ય નથી. જમીનની ટોચમર્યાદા હોવી જ જોઈએ. દૂર-દૂર ગામોમાં વસનારી પ્રજા પાસે જમીન સિવાય બીજી કોઈ ખાસ રોજ નથી. રોજ વિનાની આ પ્રજા નગરો તરફ દોડવાની જ છે. નગરોની રોજ બ્યાપાર-ઉદ્યોગોથી થતી હોય છે. અરાજકતાના કારણે આ બન્ને (વ્યાપાર-ઉદ્યોગ)નો વિકાસ અટકી ગયો છે. એટલે નગરોની રોજનું પ્રમાણ પણ ઘટી ગયું છે. આવી સ્થિતિમાંથી યોગ્ય રસ્તો કાઢવો ઘણું કર્તિન છે. આવું થઈ શકે. જે સાચા અર્થમાં બેડૂત હોય અને ખેતી કરી શકતા હોય તેવા કાળાભાઈઓને પ્રયોગના ધોરણે થોડી-થોડી જમીન અપાય. ગોરાઓ જેટલું જ તેઓ ઉત્પાદન લઈ બતાવે તેમ-તેમ તેમને વધુ ને વધુ જમીન ફણવતા જવાનું. આને લાંબી પ્રક્રિયા બનાવવી જોઈએ. એક જ ઝટકે, બધી જમીન લઈ લેવી અને તરત જ વહેંચી દેવી, એમ કરવાથી મોટી અંધાધૂંધી મચશે અને ઉત્પાદન ઉપર ગંભીર અસર થશે. પણ રાજકારણમાં બધા નિર્ણયો કાંઈ ડહાપણથી નથી લેવાતા, દબાણથી પણ લેવાય છે.

આજાદી પછી રોજી-રોટીની અપેક્ષા રાખનાર પ્રજા હવે અધીરી થઈ છે. ગોરાઓનું આર્થિક સામ્રાજ્ય તે જોઈ શકતી નથી, એટલે કોઈ કોઈ વાર ખૂનામરકી પણ થઈ જાય છે. સામ્યવાદીઓનો ઉપદેશ, બળતામાં ધી રેડવાનું કામ કરે છે. સરકારને બન્ને તરફનાં દબાણોમાં પીસાવું પડે છે. લગભગ બધી જ (સ્વતંત્ર થયેલાં રાષ્ટ્રોમાં) આ સ્થિતિ છે. જ્યારે ત્યારે ગોરાઓની જમીન વગર વળતરે પડાવી લેવાનો નિર્ણય લેવો જ પડશે એવું લાગે છે. આ નિર્ણય ઈજિપ્ટે સુઅેજ નહેરનું રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું તેના જેવો ન થઈ જાય એટલું જ જોવાનું રહ્યું, આ અશાન્ત પરિસ્થિતિના કારણે અહીંથી ગોરાઓનો એક વર્ગ દક્ષિણ આફિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયા તરફ પલાયન થઈ ગયો છે. ઈ.સ. 1965માં ઈયાન સિમથે, રોડેશિયાને બ્રિટીશ કોલોનીમાંથી મુક્ત કરી પોતાને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનો દરજાને આપ્યો. કોઈએ માન્યતા ન આપી એટલે આ દેશ અલગ પડ્યો, તોપણ દક્ષિણ આફિકાના સાથી વિકાસ સારો કર્યો. 1966થી કાળાલોકોએ આજાદીની લડત શરૂ કરી અને 1980માં કાળાલોકોના હાથમાં સ્વતંત્ર સત્તા આવી. આ દેશમાં અગ્રી લાખ ગોરાઓ વસતા હતા, તે હવે માંડ સિતેર હજાર રહી ગયા છે. ગોરાઓને પકડતાં પણ આવડે છે અને છોડી દઈને ખસી જતાં પણ આવડે છે. હવે તેઓ ખસી રહ્યા છે.

વ્યક્તિપૂજાથી દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન

ફરી પાછાં પાંચ દિવસ માટે ઓમકાર મંદિરમાં મારાં પ્રવચન શરૂ થઈ ગયાં. લોકોને સારો રસ પડ્યો છે. મારો પ્રયત્ન સમીકરણ સાથેના એકેશ્વરવાદની સ્થાપનાનો છે. બહુદેવવાદ, અવતારવાદ અને બહુ ઈશ્વરવાદ આ બધા વાદોનું એક જ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં સમીકરણ કરીને બધામાં એક જ પરમાત્માની અનુભૂતિ કરાવવી જેથી વિવાદ કે કલહો ન થાય. બીજી તરફ અનેક સંપ્રદાયો, પંથો, પરિવારો વગેરેના કારણે થતાં વિભાજનો અને વૈમનસ્યોને રોકવાં. સંપ્રદાયયુક્ત ધાર્મિકતાનો પ્રચાર કરવો, જેથી વ્યક્તિ ધાર્મિક તો બને પણ સાંપ્રદાયિક ન બને. ધાર્મિક વ્યક્તિ એ ઉત્તમ વ્યક્તિ છે, પણ સાંપ્રદાયિકતાથી મુક્ત હોય તો. ધર્મ અને સંપ્રદાયના બેદોને સમજાવવા તથા ખાસ કરીને વ્યક્તિપૂજાથી પ્રજાને દૂર રાખવી. હિન્દુ પ્રજા છેલ્યાં કેટલાંય વર્ષોથી ઈશ્વરપૂજા, અવતારપૂજા કે દેવપૂજાથી દૂર ખસતી-ખસતી બહુ ઝડપથી વ્યક્તિપૂજક બની રહી છે. આ એક મોટી અવદશા છે. ગુરુ કરાવવાની પ્રથાએ વ્યક્તિપૂજાને વધુ ને વધુ મહત્ત્વ આપ્યું છે, એટલે ગુરુપૂનમ હોવા છતાં મેં કોઈ જ ઉત્સવ ન ઊજવ્યો.

ઘણા લોકોને મારી વાત ગળે ઊતરે છે, પણ મને ખબર છે કે મારા ગયા પછી ગુરુવાદીઓ, વ્યક્તિપૂજકો વગેરે આવવાના અને મારા કર્યા-કારવ્યા ઉપર પોતું ફેરવી દેવાના. પ્રજા હતી ત્યાં ને ત્યાં આવી જવાની. મુખ્ય કારણ ધર્મની બ્લૂ પ્રિન્ટ છે. બ્લૂ પ્રિન્ટ જ આવી હોય ત્યાં તમે ઉપરથી ગમે તેટલા સુધારા કરવા મથો, પણ તે શક્ય ન થઈ શકે. જરૂર છે, પાયામાંથી જ બ્લૂ પ્રિન્ટ સુધારવાની. આપણી પાસે સત્સંગ-ધર્મચર્ચા ઘણી છે, પણ સ્યાદતા ઓછી છે, લગભગ નથી. એક દિવસ લક્ષ્મણભાઈએ હસાવી મૂક્યા. તેમણે જ કંધું કે “શ્રીમરમાં થયેલી રામાયણ સત્તાહમાં હું ગયેલો.” અમે સૌ તેમના દિવ્ય અનુભવો સાંભળવા ઉત્કંઠિત થઈ ગયા. તેમણે નિખાલસત્તાથી

કંદું કે કથા તો મેં માત્ર અડધો કલાક જ સાંભળી હતી. બાકીનો બધો સમય હું ડેક ઉપર પસાર કરતો” શ્રી કે.જી.ના મિત્ર હોવાથી અને બન્નેની ઉંમર સરખી (76 વર્ષ) હોવાથી શ્રી કે.જી. તેમને તુંકારાથી બોલાવે છે. તેમણે કંદું, “તો પછી તું શું કામ ગયેલો?” બહુ ધીરજ અને શાન્તિથી શ્રી લક્ષ્મણે જવાબ આપ્યો. “એક સાથે આટલા બધા દેશો જોવા મળે, આટલું સરસ રહેવા-જમવાનું મળે અને વળી પાછી કથા પણ સાંભળવાની મળે. એટલે હું તો ગયો હતો..” સૌ સૌની દસ્તિ અલગ અલગ રીતે કામ કરતી હોય છે.

આટલા દિવસના રહેવાસમાં મારું ખાસ ધ્યાન ગયું કે કાળા નોકરો, કામવાળીઓ, ચોકીદારો વગેરે જરા પણ અવાજ કર્યા વિના બહુ જ મર્યાદામાં રહીને ચુપચાપ કામ કરે છે. કશો જ ઘોંઘાટ નહિં, કશી જ ગપ-સપ નહિં. પૂરી શિસ્ત અને પૂરો આદરભાવ. ગોરાઓનું આ ઘડતર છે.

બીજું, ભલે કાળાભાઈઓ ખ્રિસ્તી થયા હોય. તેમના જીવન ઉપર ચર્ચનો સારો એવો પ્રભાવ છે જ તોપણ લગભગ બધા જ શિક્ષિતો પણ પૂર્વજોને બહુ માને છે. જીવનમાં સુખી-દુઃખી થવામાં આ પૂર્વજો જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે તેવું તેઓ માને છે અને પૂર્વજોની ખાસ પ્રકારની પૂજા વગેરે આદિવાસી પદ્ધતિથી કરે છે. ભૂતપ્રેત વિશે પણ તેઓ વધુ માને છે. પ્રાચીનકાળમાં વિશ્વભરમાં આવું જ કાંઈક હતું. બહુ મોડો મોડો શુદ્ધ ઈશ્વરવાદ આવ્યો લાગે છે. સામાન્ય રીતે મોટા ભાગના દુઃખી લોકોને ઈશ્વર કરતાં, દુઃખ દૂર કરનાર કોઈ પૂર્વજ, સિદ્ધ, ઓલિયા, પીર, ભૂત-પ્રેત વગેરેમાં વધુ શ્રદ્ધા હોય છે. એકેશ્વરવાદીઓએ પણ વિશાળ સામાન્ય લોકોની આ રુચિ-પ્રવૃત્તિને સહન કરવી જ પડતી હોય છે.

આજે 13-7-98ની રાત્રે લોકોના આગ્રહથી પ્રવચન લાંબું ચલાયું. મંદિર તરફથી રિવાજ પ્રમાણે મને કવરમાં ભેટ ધરવામાં આવી. મારા નિયમ પ્રમાણે મેં એ કવર મંદિરને જ પાછું આપ્યું. વક્તા-શ્રોતા બન્ને ભાવવિભોર હતા. દશ્ય અદ્ભુત હતું. મને એમ થવા લાગ્યું કે પરિણામ આવે કે ન આવે, મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે કાંઈક તો કંઈ જ છે.

“કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફ્લેશુ કદાચન”—ગીતા.

*

12. હરારેની વિદ્યા

દક્ષિણ આંધ્રિકા મારા માટે તદ્વન નવો જ દેશ છે. કોઈ માણસ પરિચિત નથી. પંડિત જોખાકરજી દશ વર્ષથી પત્રવ્યવહાર ચલાવીને મને બોલાવી રહ્યા છે. પણ અમે એકબીજાને જોઈને પણ ઓળખતા નથી.

વિદેશભ્રમણમાં મારા માટે બે કઠિનાઈઓ મુખ્ય રહે છે: એક તો ઉતારાની વ્યવસ્થા અને બીજી જમવાની વ્યવસ્થા. ઉતારામાં મને માત્ર સિંગલ પથારી અને બાથરુમ હોય એટલે બસ. એ.સી., એરકૂલર તો ઠીક પંખાનો પણ ઉપયોગ હું ભાગ્યે જ કરું છું. (એ.સી. કે એરકૂલર તો આશ્રમમાં છે જ નહિ.) તીવ્ર ગરમીમાં પણ પરસેવે રેબજેબ થઈને સૂઈ જવાની મને ટેવ છે. અત્યારે અહીં તો શિયાળો ચાલે છે, એટલે ગરમીનો તો પ્રશ્ન જ નથી. હા, ઠંડીનો પ્રશ્ન ખરો. જેવી ગરમી સહી લેવાની ટેવ છે, તેવી જ ઠંડી પણ જરૂર પડે સહન કરી લેવાય તેવી શરીરને ટેવ પાડેલી છે. એટલે ઉતારામાં કોઈ ભવ્યતા કે કોઈ ભૌતિક સગવડોની જરા પણ અપેક્ષા નથી રહેતી, પણ ખરી અપેક્ષા રહે છે ભાવનાની. જેના ત્યાં ઉત્તર્યા હોઈએ તે ઘરનાં માણસોના ચહેરા ઉપર જો ભાવના ન દેખાય અથવા દેખાય તો બનાવટી દેખાય તો તેવા સ્થાનમાં રહેવું બહુ ત્રાસદાયી થઈ રહે.

મારો અનેક વારનો અનુભવ છે કે ઓળખીતાના ઓળખીતાને ત્યાં (જે આપણે માટે અજાણ્યો હોય) મહેમાન ન થવું. થવું જ પડે તો એકાદ દિવસ પૂરતા થવું, લાંબો સમય ન રહેવું, કારણ કે જે ભાવ ઓળખીતાને હોય છે તે ઓળખીતાના ઓળખીતાને નથી હોતો. છેલ્લા ચાર-પાંચ દિવસ ક્યાં ઉત્તરવું તેની ચર્ચા શ્રી કે.જી., પં. જોખાકરજી સાથે કરતા રહ્યા છે. શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરમાં એક રૂમ અતિથિઓ માટે છે. તેમાં વ્યવસ્થા થાય તો ઉત્તમ, તેવો મારો આગ્રહ છે. પણ કોઈ સારા મકાનમાં પૂરી સગવડવાળા વાતાવરણમાં ઉતારો થાય તેવો કે.જી.નો આગ્રહ હોવાના કારણો એક ડોક્ટરના બંગલામાં ઉતારો કરવાનું ગોઈવાયું છે. મને આ નથી ગમ્યું. પણ શ્રી કે.જી. અને પં. જોખાકરજીની વ્યવસ્થાને સ્વીકારી લેવાનું જ મારા માટે બાકી બચ્યું હતું.

મારો અનુભવ છે કે સાધુ-સંતોષે બને ત્યાં સુધી તટસ્થ સ્થાનમાં ઉત્તરવું જોઈએ, જેથી તેની પાસે સૌ કોઈ મળવા આવી શકે અને તે કોઈના અહેસાન વિના પોતાની રીતે વિચારો મૂકી શકે. અમે જ્યારે કોઈ ખાસ ગૃહસ્થને ત્યાં ઉતારો કરીએ છીએ ત્યારે એક તો તેના વિરોધી મનાતા માણસો મળવા નથી આવી શકતા, જો તે બહુ મોટો શ્રીમંત માણસ હોય તો ગરીબ કે મધ્યમ વર્ગનાં માણસો આવતાં સંકોચ કરે છે. કદાચ આવે છે તો તેમનું માન સચ્ચવાતું નથી. શ્રીમંતાઈભર્યુ વાતાવરણ એક કવચ બની જાય છે. ધીરે ધીરે સંત-સાધુ પણ આવા વાતાવરણને સ્વીકારી લે છે અને પછી તે સામાન્યપણું ખોઈ બેસે છે. તેને શ્રીમંતોના સાધુ થવામાં પોતાનું ગૌરવ અનુભવાય છે. પછી પેલો શ્રીમંત માણસ ભલેને દાણચોર જ કેમ ન હોય!

એક વાર એક બહુ મોટા સંત બીમાર થયેલા, તેઓ તેમના ભક્તના ત્યાં મંડળી સાથે ઉત્તરેલા, હું તેમની તબિયત જોવા ગયો. રાજમહેલ જેવો મહેલ જોઈને હું છુક થઈ ગયેલો. આવા ભવ્ય મહેલમાં રહેનારો આટલો બધો ધાર્મિક માણસ હોય તે જાણીને મને આનંદ થયેલો. પણ વળતાં સાથેના માણસોએ પરિચય આપ્યો કે આ મુંબઈનો એક નંબરનો દાણચોર છે. મને નવાઈ ન લાગી, કારણ કે અપરાધી લોકો ભાગ્યે જ નાસ્તિક હોય છે. તેઓ વધુ ધાર્મિક હોય છે. વધુ ઉદાર પણ હોય છે. યશ-કીર્તિ વધે તેવી ઉદારતા તેઓ બતાવવા તત્પર રહેતા હોય છે, કારણ કે તેમનામાં એક અપરાધી મનોભાવ રહ્યા કરતો હોય છે, જે તેમને આવી પ્રવૃત્તિઓ તરફ ઝૂકેલા રાજે છે. અપકૃત્યને સુકૃત્યથી ઢાંકી શક્કાય છે—એ નિયમ પણ કાંઈક ભાગ ભજવતો રહે છે. મેં પેલી મંડળીના એક વિશિષ્ટ સાધુને ખાનગીમાં કહેલું પણ ખરું કે આ ભાઈ દાણચોર તરીકે જગજાહેર છે, તેમના ત્યાં શા માટે ઉતારો કર્યો છે? તો કહે કે “આપણા ઉતારાથી તે કોઈ ન કોઈ દિવસ સુધરશે તેવી આશાએ.” ખબર નહિ કે કોણ સુધ્યું અને કોણ બગડ્યું? પણ લોકો પોતાના પક્ષને પ્રોત્સાહિત કરતી દલીલો શોધી કાઢતા હોય છે.

ઉતારાની બીજી ખાસ બાબત એ પણ રહે છે કે તે કોઈ સંપ્રદાયના ચુસ્ત અનુયાયી ન હોય. મારો અનેક વારનો અનુભવ છે કે ચુસ્ત સંપ્રદાયિકો બીજા સાધુ-સંતો-ભક્તો સાથે ઉદારતા તો દૂર રહી, સમાનતા પણ રાખી શકતા નથી હોતા. સંપ્રદાયની સંકીર્ણતા એવી ઠાંસી-ઠાંસીને તેમના મગજમાં ભરી હોય છે કે તે બીજાને સ્વીકારી જ નથી શકતા, અરે, યોગ્ય રીતે સત્કારી પણ નથી શકતા. મેં વારંવાર

આ બધી સ્પષ્ટતા કરી છતાં શ્રી કે.જી. વગેરેના આગ્રહથી મારો ઉતારો લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરમાં ન રાખતાં તો વિનુભાઈ ગોવિંદને ત્યાં રખાયો. જોકે તો વિનુભાઈ, અત્યંત ભલા, સજ્જન, નિરભિમાની, નિર્મળ અને સેવાપરાયણ સજ્જન અનુભવાયા તેનો આનંદ રહ્યો. મારી બીજી મુખ્ય જરૂરિયાત ભોજનની રહે છે. મારું પ્રિય ભોજન ફોટરાંવાળી મગની દાળ અને રોટલી કે રોટલો કાયમનું રહ્યું છે. આ બે વસ્તુઓ હોય તો શાક કે અન્ય કોઈ વસ્તુની પણ જરૂર ન રહે. પણ આ બન્ને વ્યવસ્થિત થયેલાં હોવાં જોઈએ. હું મસાલા ખાઉં છું. મસાલાને હું ઔષધ માનું છું. હળદર, ધાળા, જરૂં, મેથી, રાઈ, મરચાં વગેરે બધા મસાલા ઔષધ છે. જો તેને પ્રમાણસર લેવામાં આવે તો એક તરફ ભોજન સ્વાદિષ્ટ બને છે અને બીજી તરફ આરોગ્ય પણ સારું રહે છે. મેં સાધકાવસ્થામાં ઘણો સમય મસાલા વિનાનું ભોજન લીધું હતું અને મારું આરોગ્ય બગાડયું હતું. અનુભવ કરીને ભાન થયું કે મસાલા છોડવાથી વિકારો ઓછા થતા નથી, હા, શરીર દુર્બળ તથા નિસ્તેજ બને છે. (જે લોકો જન્મથી જ અથવા પરંપરાથી મસાલા નથી ખાતા તે અપવાદ છે.) પછી તો મેં મસાલા ખાવા શરૂ કર્યા. જાતે રસોઈ બનાવીને એવી દાળ બનાવવા માંડી કે લોકો વાટકી-વાટકી દાળ પી જાય. લીલાં-સૂકાં મરચાં પણ ખાતો થયો અને મેં અનુભવ્યું કે આતો ઔષધનું કામ કરે છે. આપણો વગરજોતા—ગેરમાર્ગ દોરનારા નિયમો લઈએ છીએ અને પછી દુઃખી થઈએ છીએ. આ યોગ્ય નથી. ઘણી વાનગીઓનો પણ મને જરાય શોખ નથી. બસ દાળ-રોટી—બહુ થઈ ગયું. પણ દાળ વ્યવસ્થિત થયેલી હોવી જોઈએ અને રોટી બરાબર ધીમા તાપે શેકાયેલી હોવી જોઈએ. બસ, પછી ભયો ભયો. પણ ઘણી વાનગીઓ કરી હોય, બબ્બે થાળીઓમાં પણ ન માય તેટલી વસ્તુઓ કરી હોય તો તે હાનિકર થઈ શકે છે.

મારી જાત મારે આટલી સ્પષ્ટતા એટલા માટે કરવી પડી કે આ સિવાય મારી કશી જરૂરિયાત નથી. મારે કોઈ પૈસો ઉઘરાવવો નથી હોતો, કોઈને ચેલા-ચેલી બનાવવાં નથી હોતાં કે નથી મારા ફોટાઓ પૂજાવવા હોતા. સમૃદ્ધ દક્ષિણ આંધ્રિકામાં પાંચેક દિવસ રોકાવાનું થયું પણ મેં ત્યાંનું નાણું—રેન—કેવું છે તે પણ નજરે જોયું ન હતું. મારી સૌથી મોટી કમજોરી એ છે કે હું કાચું જમી શકતો નથી. મારાં આંતરડાં તેને સ્વીકારતાં નથી અને એક-બે દિવસમાં જ મરડા જેવું થવા લાગે છે. એટલે બને ત્યાં સુધી એક જ ઘરે એક જ હાથની રસોઈ જમવાની વ્યવસ્થા ગોડવાય છે. એથી આજ ભૂલ થઈ હોય તો કાલે સુધારી શકાય. મારે આનંદ સાથે કહેવું જોઈએ કે હરારેમાં શ્રી કે.જી.ના ત્યાં તથા બુલવાયો વગેરે અન્ય સ્થળોએ કશી ફરિયાદ વિનાનું બરાબર પક્વ ભોજન જમ્યા હતા, જે ખૂબ સ્વાસ્થ્યવર્ધક રહ્યું હતું. પણ હવે તદ્દન અજાણી જગ્યાએ જતા હતા એટલે થોડી ચિંતા હતી.

આ બે ગડમથલો સાથે અમે ચાર જણા હરારેથી જોહાનિસબર્ગ જવા રવાના થયા. શ્રી કે.જી. તથા શ્રી લક્ષ્મણભાઈને મારી ચિંતા છે, એટલે સાથે આવે છે. શ્રી લક્ષ્મણભાઈનું તો જોહાનિસબર્ગમાં સાસરું જ આવેલું છે. હવાઈમથકે હિન્દુ સમાજના પ્રમુખ વગેરે વિદ્યા માટે આવ્યા છે. સૌની પ્રેમભરી વિદ્યા લઈને અમે સુરક્ષા-જાંય કરાવી પ્રતીક્ષાકક્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. જિમ્બાબ્વેની સુખદ યાત્રાનાં સંસ્મરણો વાગોળતો-વાગોળતો હું વિમાનની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો, ત્યાં મને એક દુઃખ સ્મરણ પણ આવ્યું—વિમાન મોડું હતું એટલે સ્મરણ લાંબું ચાલ્યું.

સ્વ. કૃષ્ણાનંદજી

આંધ્રકાના દેશોમાં ગોરાઓ—ખાસ કરીને અંગ્રેજો—આવ્યા પછી રેલવે તથા સરકારી નોકરીઓની જરૂરિયાતો તથા વ્યાપાર વગેરેની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા ભારતમાંથી લોકો આવવા માંડ્યા. પ્રથમ પેઢીએ ભયંકર ગુલામી તથા ભારે અગવડવાનું જીવન જીવીને પોતાના પગ જેમ તેમ અહીં ટેકવ્યા. તે સમયના અહીંના જીવનની તુલના કરતાં આજે કમકમાં આવે. આવી સ્થિતિમાં પણ આવવા અને રહેવા માટે લોકો પડાપડી કરતા તેથી સહેજે અનુમાન કરી શકાય કે ભારતમાં ત્યારે જીવનધોરણ કેટલું નીચું હશે! પછી બીજી-ત્રીજી પેઢી સુખી થવા લાગી. પણ આ બધાની સાથે એક મોટો પ્રશ્ન હતો કે ધર્મ તથા સંસ્કૃતિનું જતન કેમ કરવું? શરૂઆતમાં પુરુષોનું પ્રમાણ ઘણું તથા સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોવાથી જે અવ્યવસ્થા થવા લાગી હતી તેનો ઈશારો મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ, પોતાના લખાણમાં આપ્યો છે. સ્ત્રી-પુરુષોના સંબંધોને માત્ર ઉપદેશ કે ઊંચા આદર્શોથી નહિ પણ ઉત્તમ વ્યવસ્થાથી જ રેખાબદ્ધ રાખી શકતા હોય છે. જ્યાં સ્ત્રી વિનાના પુરુષો કે પુરુષો વિનાની સ્ત્રીઓ મોટા પ્રમાણમાં રહેતી હશે ત્યાં રેખાઓ તૂટવાની જ, તેને રોકી નહિ શકાય. આવી સ્થિતિમાં ભારતથી અવારનવાર અનેક કથાકારો વગેરે આવવા લાગ્યા, પણ તેમાંથી મોટા ભાગના ફંડફાળો કરીને -સીઝનનાં ખળાં લઈને-પાછા દેશ ચાલ્યા

જતા. પ્રજાને સ્થાયી ધર્મલાભ જેવું ખાસ કાંઈ મળતું નહિં.

તે સમયે રાજસ્થાનવાસી સ્વામી કૃષ્ણાનંદજી અહીં આવ્યા કોરા ધર્મવાદી નહિં, પણ કાંઈક રાષ્ટ્રવાદી, ગાંધીવાદી એવા આ સ્વામીજીએ મોરિશિયસમાં પોતાનું કેન્દ્ર બનાવીને પૂરા આંદ્રિકામાં અહાલેક જગાવી. તદ્દન નિર્લોભી, કોઈ ફંડફાળો નહિં, કોઈ સંપ્રદાય નહિં, કોઈ કુંડાળું નહિં. ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર, તુલસી-રામાયણ અને હનુમાન-ચાલીસાનો પાઠ, આશ્રમ ભજનાવલીનાં ભજનો અને પ્રતિ-સપ્તાહ વારાફરતી જુદાં-જુદાં ઘરોમાં પ્રાર્થના-ભજન-પાઠ-કીર્તન-સત્સંગ વગેરે દ્વારા તેમણે પૂરી હિન્દુ પ્રજાને ધર્મ અને સંસ્કૃતિની દર્શિએ સાચવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે પ્રતિવર્ષ ભજન-સમારંભ ગોઠવ્યા. એમાં દૂર-દૂરથી લોકો આવતાં, ત્રણેક દિવસ સાથે રહીને જરસ ભજન-ભોજન કરે અને આ બધા દ્વારા એકતાની સાથે દેશી શિક્ષણ વગેરેની પણ વ્યવસ્થા થાય. આવા બેત્રણ ભજન સમારંભોમાં મારે પણ જવાનું થયેલું, અને હું બહુ પ્રભાવિત થયેલો. ઘણી વાર સ્વામીજીને મળવાનું પણ થયેલું. આ માનવતાવાદી અને રાષ્ટ્રવાદી સંત પ્રતિવર્ષ ગરીબો માટે લાખ્યો રૂપિયા વપરાવતા. બહુ મોટી ઉમરે તેઓ દેવ થયા. બીજી તરફ સંપ્રદાયો તથા પરિવારવાળાઓની આ દેશોમાં રેલ આવી. પહેલાં જે ઘરોમાં સ્વામી કૃષ્ણાનંદજીનાં ચિત્રો સંપ્રદાયમુક્ત ધાર્મિકતા, માનવતા અને રાષ્ટ્રવાદની પ્રેરણા આપતાં હતાં, તે ખસી ગયાં અને કોઈ સંપ્રદાય કે નાનાં-મોટાં કુંડાળાં ચલાવનાર સંકુચિત માનસવાળા ડમી મહાપુરુષોનાં ચિત્રો આવી ગયાં. આજે પ્રજા વિભાજિત અને સંકુચિત થઈ ગઈ છે. સંન્યાસીને સંપ્રદાય ન હોય, ધર્મ હોય, અધ્યાત્મ હોય. પણ હવે તો સંપ્રદાયોની રેલંછેલ થવા લાગી છે. આ દશા જોઈને દુઃખ થાય છે કે પ્રજા સાચા માણસોની કદર કરી શકતી નથી. જે માણસે જીવનભર જરાય દંબ-આંદબર કર્યા વિના, પીંઠા વિનાના મોરની માફક એકલવીર થઈને ફરી ફરી ને ધર્મ અને સંસ્કૃતિ માટે પ્રયત્નો કર્યા, તેને આટલી જલદી લોકો ભૂલી ગયા!! હીરો ફેંકીને પથરા પર પસંદગી ઉતારી!!! એવું લાગે છે કે પ્રજાની દુર્દાદમાં પ્રજા પોતે જ મહત્વનું કારણ બનતી હોય છે. જો તે સાચા મહાપુરુષોની જગ્યાએ આંદબરી અને કોમશિર્યલ લોકોને મહાપુરુષો માની બેસે તો દોષ કોનો? ઠતિહાસ બતાવે છે કે જે લોકોને સાચા મહાપુરુષો અનુકૂળ આવતા નથી હોતા ત્યાં આંદબરી અને પાંદીઓ જ વધુ ફાંદે છે.

પંજાબમાં ગુરુ-ગોવિંદસિંહજીએ પ્રજાને સિંહ બનાવી મોગલો સામે ત્રાડ નાખતી કરી, પણ તે તો પહેલેથી જ સિંહ જેવી હતી. તેને થોડી વ્યવસ્થિત કરી મઠારવાનું કામ કરવાની જરૂર હતી, જે ગુરુજીએ કર્યું. ગુજરાતમાં આવું ન થઈ શકે? કદાચ થઈ શકે. કદાચ ન પણ થઈ શકે. જો પ્રજા સવા. કૃષ્ણાનંદજી જેવા સાચા નિઃસ્પૃહી સંતની ધાર્મિકતા છોડીને સંકુચિત વાડાઓમાં ટપો-ટપ પુરાઈ જાય તો ન થઈ શકે, ન થઈ શકે. અમારો કોલ આવ્યો અને હું તંત્રામાંથી જાગ્યો.

*

13. જોહાનિસબર્ગમાં

અમે જ્યારે જોહાનિસબર્ગ પહોંચ્યા ત્યારે રાત પડી ચૂકી હતી. ગોરાઓનું આ રાષ્ટ્ર ચાર વર્ષથી તેના જૂના કાળા રંગો રંગાઈ ગયું છે. હવાઈમથક ઉપર બધાં જ બૂથો ઉપર કાળા કર્મચારીઓ કામ કરી રહ્યા છે. ક્યાંય ગોરો ન દેખાયો. હા, પ્રવાસીઓ ગોરા હતા. વ્યવસ્થા સારી હતી. દશેક મિનિટમાં મારો વારો આવી ગયો. બૂથ ઉપર બેઠેલી એક અસ્વેત મહિલાએ અણગમા સાથે મને વિસા આપ્યા. મારે પાંચ જ દિવસ રોકાવાનું હતું. વિશ્વભૂમણ કરનાર ભારતીયોને લગભગ બધે જ આવો અનુભવ થાય છે. ભારતીય પાસપોર્ટ જોતાં જ ભાવ બદલાઈ જાય છે. પાછળથી બબર પડી કે આ દેશમાં કેટલાય ભારતીયો નોકરી માટે અવૈધ રૂપે પેસી જાય છે અને પછી રહી પડે છે. લગભગ બધે જ આ દશા છે. હા, ઈંગ્લેન્ડ જેવા દેશોમાં વિસા આપનારના મનમાં ગમે તેટલો અણગમો હોય તોપણ તે ચહેરા ઉપર ન આવવા દે. હસતાં હસતાં ‘વેલકમ’ ‘વેલકમ’ બોલીને સ્વાગત કરે. આ ભદ્રતાભરી સભ્યતાનું પ્રતીક કહી શકાય. વ્યવહારિક સભ્યતાથી વ્યવહારિક સરળતા નિર્ભિત થાય છે. વ્યવહારિક સભ્યતા વિનાનાં માણસો વગર જોતાં વિદ્વેષ અને ઘૃણા વહોરી લેતાં હોય છે. બાળકોને વ્યવહારિક સભ્યતા શીખવવી એ પ્રાથમિક સંસ્કાર આપવા બરાબર છે.

સમૃદ્ધ દેશ

મારો સામાન તો મારી પાસે જ છે. પણ ઉપર કંઈ લેવાનું નથી પણ બીજા સાથીદારોનો સામાન લઈને અમે જ્યારે બહાર નીકળ્યા ત્યારે પાંચ-દશ ભાઈબહેનો અમારી રાહ જોતાં હતાં. જેમાં પં. જોખાકરજી તેમની ચોટલીના કારણે તરત જ ઓળખાઈ ગયા. સૌના ચહેરા ઉપર ઉમળકો હતો, સૌથે અમારો સામાન લઈ લીધો અને દૂર ઊભી કરેલી ગાડીઓમાં બેસવા લઈ ગયા. વિશ્વનો સમૃદ્ધ દેશ અને આંદ્રિક ખંડમાં તો જેની કોઈ બરાબરી ન કરી શકે તેવો ધનવાન, બળવાન અને વિજ્ઞાની પ્રગતિવાળો આ દેશ જોવાની મને ઘણા સમયથી ઈચ્છા હતી. જે આજે પૂરી થઈ. મને આજે પણ પ્રશ્ન મૂળવે છે કે એવું તે શું કારણ હશે કે જે ભૂમિ ગોરાઓના વહીવટમાં રહે છે, તે આર્થિક સમૃદ્ધિ, શિસ્ત, શાન-વિજ્ઞાનની પ્રગતિ તથા આંતર-ભાવ્ય બન્ને રીતે સુરક્ષિત થઈ જાય છે? જો અહીં ગોરાઓ ન આવ્યા હોત તો (ગોરાઓમાં પણ અંગેજો) આ ભૂમિના શા હાલ હોત? કાળાભાઈઓ તથા આપણો પણ કેમ આવું નથી કરી શકતા? કારણો તો સ્પષ્ટ છે જ, પણ અત્યારે બતાવવાં ઠીક નથી.

મોટર સુધી પહોંચતાં પહોંચતાં કંડીમાં થથરી ગયા. અત્યારે અહીં નવ ડિગ્રી ઉષ્ણતામાન છે. જોહાનિસબર્ગથી અમારે એના પરામાં લેનેશિયા જવાનું છે. સિતેર-એશી માઈલ જેવું અંતર એકાં કલાકમાં કાપી શકાશે. સાથેના ભાઈઓ સાથે જાણકારી મેળવવા ચર્ચા કરતા કરતા અમે નીકળી પડ્યા. રસ્તા, લાઈટો વગેરે બધું જ જોતાં યુરોપ અમેરિકાથી જરા પણ ઊતરતું ન લાગે. જાણો અમેરિકાના કોઈ સમૃદ્ધ સ્ટેટમાં ફરી રહ્યા હોય તેવું લાગે.

પણ આજે?

વાતચીતથી જાણવા મળ્યું કે હવે આ દેશમાં જરા પણ સુરક્ષા નથી, માણસોને કૂતરાના મોતે મારી નાખવામાં આવે છે. વાતવાતમાં લૂંટી લેવાય છે. લોકો ફફડતાં ફફડતાં જીવન જીવી રહ્યાં છે. કેટલાંક તો બીજા દેશોમાં ભાગી પણ રહ્યાં છે. આ દશા છેલ્લાં ચાર વર્ષથી થઈ છે, જ્યારથી કાળાભાઈઓના હાથમાં રાજસત્તા આવી છે. પહેલાં ગોરાઓના વહીવટમાં અડધી રાતે સોનું ઊછળતું કોઈ જાય તોપણ બીક ન લાગે. હવે માત્ર ચાર જ વર્ષમાં લોકો ભયભીત થઈને જીવી રહ્યાં છે. બીજું અત્યારે આ દેશની આર્થિક સ્થિતિ બહુ જ ખરાબ છે. કિમાબ્વેની માફક આ દેશની પાસે પણ પૈસા નથી. લોનો ઉપર લોનો લેવાય છે, પણ લોનો ભરવી કેવી રીતે? આગળની વાત લખતાં પહેલાં આ દેશની કેટલીક પાયાની વાત જાણી લઈએ.

આ દેશનો વિસ્તાર અને વસ્તી

આ દેશનું ક્ષેત્રफળ 11,27,200 સ્કવેર કિલોમીટર છે. આખો દેશ ચાર મુખ્ય રાજ્યોમાં વહેંચાયેલો છે. 1-કેપ પ્રોવિન્સ 6,44,060 ચો. કિ.મી. આખો દેશના અડધા કરતાં પણ મોટો ભાગ છે. 2. ટ્રુન્સવાલ 2,65,470 સ્કે. કિ.મી., 3. ઓરેન્જ ઝી સ્ટેટ 1,25,930 ચો.

કિ.મિ. અને 4. સૌથી નાનો પ્રદેશ નાતાલ 91,740 કિ.મિ.

આ દેશને ત્રણ હજાર કિલોમિટર લાંબો સમુદ્રકિનારો છે. અને હિન્દ મહાસાગર તથા અટલાન્ટિક મહાસાગર એમ બે મહાસાગરો તેના બન્ને પડખે આવેલા છે. તેમાં પૂર્વનો હિન્દ મહાસાગર ગરમ મોજાં લઈને આવે છે, જ્યારે પચ્ચિમનો અટલાન્ટિક ઠડાં મોજાં લઈને આવે છે. બન્ને આપણી કન્યાકુમારી જેવી કેપટાઉનની અણીએ મળે છે.

આ દેશનો વધુમાં વધુ ઉંચો ભાગ દશેક હજાર ફૂટ જેટલો ઉંચો છે. આટલો વિશાળ દેશ હોવા છતાં વરસાદનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. સરેરાશ 500 મિલિમિટર જેટલો વરસાદ થાય છે. તેમાં પણ પૂર્વકિનારામાં તો 200 મિ.મિ., જ્યારે કેટલીક જગ્યાએ તો માંડ 50 મિ.મિ. જેટલો વરસાદ થાય છે. (લગભગ બે દિન્ય)

સૌથી મોટી નદી ઓરેજ છે. બીજી ઘણી નાની નદીઓ છે. આફિકા પાસે હિમાલય કે આલ્પ્સ પર્વત નથી એટલે ચારેક નદીઓને બાદ કરતાં તેની પાસે બહુ મોટી નદીઓ નથી. ભારતના જેસલમેર બાડમેરના રણ જેવું અથવા કચ્છના રણ જેવું રણ આ દેશ પાસે છે, જેને નામાકુઆ લોન્ડ કહેવાય છે. છેક દક્ષિણ-પૂર્વ સમુદ્રકિનારે જ્યાં એક હજાર મિ.મિ. વરસાદ થાય છે, ત્યાં આખા દેશના 1/4 ટકા (એક ચતુર્થાંશ) જેટલું ઉત્તમ વન આવેલું છે.

અત્યારે આ દેશની વસ્તી ચારેક કરોડ જેટલી હશે (ગુજરાત કરતાં પણ ઓછી) જેમાં અઢી કરોડ ઉપર કાળા, પચાસ-સાઠ લાખ ગોરા, દશ-પંદર લાખ એશિયનો અને ચાલીસેક લાખ રંગીન લોકો હશે. રંગીન એટલે ગોરા બાપથી બિનગોરી સ્ત્રીઓમાં થયેલાં સંતાન. એશિયનોમાં નવ્યાણું ટકા ભારતીયો જ છે. સૌ પ્રથમ શેરડીનાં જેતરોમાં કામ કરવા માટે પ્રથમ ભારતીયો 1860માં નાતાલ પ્રાન્તમાં આવ્યા હતા. આજે પણ મોટા ભાગના ભારતીયો ડરબનની આજુબાજુના 150 કિ.મિ.માં વસે છે, જેમાંના ઘણાએ ભારત દેશ જોયો પણ નથી.

કાળા લોકોમાં ઝૂલૂં એકસહોક, સોથો, ત્સવાના, શાન્ગાન્ત્સોન્ગા, સ્વાઝી, એન્ડેબેલો, વેન્ડા વગેરે મુખ્ય જાતિઓ છે. આ બધી જાતિઓની ભાષા તથા રહેણીકરણીમાં થોડો થોડો તફાવત છે અને બધી પોતપોતાના પ્રદેશોમાં રહે છે.

આ દેશમાં બે લાખ જેટલા મલાઈ લોકો પણ રહે છે, જે મલયેશિયાથી આવીને વર્ષોથી અહીં વસ્યા છે તથા ઈસ્લામધર્મ પાળે છે. આ લોકો મોટા ભાગે કેપટાઉનમાં તથા આસપાસ વસ્યા છે. મોટા ભાગે રંગીન પ્રજા આમાંથી થયેલી છે.

ગોરાઓમાં પ્રથમ અહીં ઉચ્ચ આવ્યા, 1652માં. પછી 1688માં 160 ફેન્ચો આવ્યા. 1820માં પાંચેક હજાર બ્રિટિશરો આવ્યા. 1848થી 1858માં જર્મનો આવ્યા. અત્યારે 60 ટકા આફિકન ગોરાઓની વસ્તી છે. ઈન્ડિયા અને આફિકન ભાષામાં ઉચ્ચ ભાષાની પ્રધાનતા છે. આ સ્વિવાય યુરોપના અનેક દેશોથી ગોરાઓ અહીં આવી વસ્યા છે.

તામિલ, તેલુગુ, ગુજરાતી, ઉર્દૂ અને હિન્દી બોલનારો ભારતીયવર્ગ પણ છે.

અહીંની 80 ટકા વસ્તી પ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારી છે. આ દેશ હમણાં સુધી ગોરાઓના વહીવટમાં હતો એટલે શાંતો તથા સેનાની દસ્તિએ તો મજબૂત દેશ ગણાય છે. તે પોતાનાં મિસાઈલ બનાવે છે. મીરાજ વિમાનનું પોતાનું યુદ્ધ વિમાન પણ બનાવે છે. જળસેના માટે યુદ્ધજહાજે પણ બનાવે છે. તેની પાસે સારું એવું લશ્કર પણ છે.

જોહાનિસબર્ગ, લેનેશિયા અને સોવેટો

ગોરાલોકોએ જોહાનિસબર્ગ (મુખ્ય નગર)ને પોતાના નિવાસ માટે રાખીને ત્યાંથી ત્રીસેક કિલોમિટર લેનેશિયા શહેરમાં એશિયનોને વસાવ્યા હતા. લેનેશિયા એટલે લોન્ડ ઓફ એશિયન્સ. લેનેશિયાથી થોડે દૂર સોવેટો શહેર કાળાલોકો માટે બનાવવામાં આવ્યું હતું. આમ ત્રણ પ્રકારની પ્રજા ત્રણ જુદાં-જુદાં નગરમાં વસાવી હતી, જેનો વિશ્વભરમાં રંગબેદના નામથી ઉલ્લેખ થતો હતો. હવે ગમે તે વ્યક્તિ ગમે ત્યાં મકાન-દુકાન રાખી શકે છે અને રહી શકે છે. આપણા ભારતીયોનું કહેવું છે કે લેનેશિયામાં રહેવાથી તેમને તો ફાયદો થયો. એક જ જગ્યાએ એક સાથે બધાં પરિવારો વસ્તાં થયાં, જેથી સામીય-સંસ્કાર-ધર્મ અને સુરક્ષા વગેરે બધી બાબતમાં સરળતા રહી. બીજું કે અહીંની આ ત્રણ-ચાર મુખ્ય જાતિઓ છે તેમનું જીવન, કલ્યાર વગેરે એટલું બિન્ન-બિન્ન હતું કે એકસાથે ભાગ્યે જ રહી શકે. ભારતમાં સરળી ચામડી અને સરખું જીવન હોવા છતાં બ્રહ્મપોળો, નાગરવાડા, વાણિયા પોળ, પટેલ, સુથાર વગેરે સૌની અલગ-અલગ રહેવાની

વવરસ્થા હતી; વડાકર, ચમાર, બંગી, વાઘરી કે એવી જ બીજી કોમોને આજે પણ સાથે વસવાટ આપતાં કચવાટ થાય છે. અહીં પણ આવું જ કંઈક હતું. ખરેખર તો અહીંનો રંગભેદ અમને એટલો બધો નડતો નહોતો, પણ રાજકારણના કારણે વિશ્વભરમાં તેની લોકો સખત નોંધ લેતા હતા.

વાતો કરતા કરતા અમે ડૉ. વિનુ ગોવિંદના બંગલે પહોંચી ગયા. ડૉ. વિનુભાઈ એક સજ્જન અને ભલા ડોક્ટર છે એટલું જ નહિ, પાંચ દિવસના રહેવાના અનુભવથી સમજાયું કે માનવતાવાદી, નમ્ર, પરગજુ અને સહિષ્ણુ માણસ પણ છે. શ્રી લક્ષ્મણભાઈ પોતાના સાસરે રહેવા ગયા અને અમે ત્રણે ડૉ. વિનુભાઈને ત્યાં રોકાયા. પં. જોખાકરજ તીવ્ર ભાવનાવાળા માણસ છે, એટલે એમણે મારા આવતાં પહેલાં જ પાંચેપાંચ દિવસનું દસ વખતનું (બપોરે તેમજ સાંજે) જમવાનું પોતાના પરિચિત ભક્તજનોના ત્યાં ગોઠવી દીધું. ગુજરાતી ભાઈઓ પંડિતજીને ‘ગુરુજી’ના હુલામણા નામથી બોલાવે છે એટલે તેમની આશા શિરોધાર્ય કરવાની જ રહે. પણ મેં મારી મુશ્કેલીના કારણે લોકોને સમજાવીને માત્ર બપોર-બપોરનું જ જમવાનું ગોઠવ્યું. સાંજનું બંધ રખાવી, ઉતારો હતો ત્યાં જ ગોઠવ્યું, જેથી બપોરે અનુકૂળ ન રહ્યું હોય તો સાંજે ઢીક કરી શકાય. જ્યાં ઊતર્યા હતા ત્યાં તો સૂચના પણ આપી શકાય અથવા જાતે પણ કરી શકાય. મોટો પ્રશ્ન કાચા રહેલા ભોજનનો હતો, જે સામાન્ય લોકોને જ્યાલ ન આવે, પણ મારા આરોગ્ય માટે તે મહત્વની બાબત હતી. ઘણા અનુભવો પછી મને સમજાયું છે કે જે કથાકારો પોતાનો રસોઈયો સાથે રાખે છે, તે ઢીક જ કરે છે, કારણ કે તેથી એકધારી રસોઈ જમી શકાય છે. ડૉ. વિનુભાઈને ત્યાં જમીને રાત્રે તો સૂર્ય ગયા, પણ સવારે અજવાયું થતાં જોયું તો પાસે જ મોટી ઝૂંપડપડી આવેલી છે. ડૉ. વિનુભાઈનું કહેવું છે કે ઘણા લોકો મને આ સ્થાન છોડી દેવાનું સમજાવે છે, કારણ કે ગમે ત્યારે અસુરક્ષા ઊભી થઈ શકે છે. પણ મેં જ્યારે આ બંગલો બાંધ્યો ત્યારે અહીં ઝૂંપડપડી ન હતી. પછીથી જોતજોતામાં થઈ ગઈ. હવે મને લાગે છે કે મારે અહીં જ રહેવું જોઈએ, જે થવાનું હશે તે થશે. સારામાં સારી જગ્યાએ પણ લૂંટફાટ હત્યાઓ વગેરે થાય જ છે. ડોક્ટર સેવાભાવી છે, એટલે કણા લોકોમાં પણ તેમની પ્રતિષ્ઠા છે, એટલે વિશ્વાસ છે કે આ લોકો ભલે ગમે તેવા હોય પણ મારી કંઈક મર્યાદા જરૂર રાખશે.

ગરીબાઈ-બેરોજગારીનાં દુષ્પરિણામ

શ્રીમંતાઈ, શ્રીમંતાઈ ભેગી સુરક્ષિત રહે. ઘોર ગરીબી-બેરોજગારી અને બીજી તરફ ઉચ્ચ શ્રીમંતાઈનો મેળ બેસાડવો બહુ કઠિન થઈ જાય. તેમાં પણ સામ્યવાદીઓ આ ગરીબોને સતત ઉશ્કેરતા રહે એટલે ક્યારે શું કરી બેસે એ કહી ન શકાય. ઐચ્છ્ય સાચવવું હોય અને ભોગવવું હોય તો સર્વપ્રથમ સારા પાડોશીઓ સાથે રહેવું. કામવાળી બાઈ થોડા દિવસ ઉપર નવી જ આવી છે. તે ભૂખમરાથી કંટાળીને આજીજ કરીને અહીં રહી છે. પણ ભૂખ્યો કે બેકાર માણસ જે બોલે તે સ્થાયી નથી હોતું. પેટ ભરાવા લાગે કે સારી નોકરી મળી જાય, પછી માણસ બદલાઈ જતો હોય છે. મોટા ભાગો અત્યારે કામવાળીઓ કે કામવાળાઓ ઘરની વાતો જાણીને લૂંટફાટ-હત્યા કરાવતાં હોય છે. ઘરમાં પૈસા આવતા-મૂકતાં જુએ. કબાટો-ચાવીઓ જુએ. ગેરહાજરીની ખબર પડે એટલે તે જ ફોન કરીને સૂચના આપે. બેચાર દિવસ બહારગામ જવાનું હોય તોપણ તેને ખબર હોય. ઘરધણી પાછો આવે ત્યારે બધું લૂંટાઈ ગયું હોય. ડૉ. વિનુભાઈના ત્યાં પણ આવું એક વાર થયું હતું. પોલીસમાં ફરિયાદ કરવાનો કશો અર્થ નહિ. પોલીસ ધ્યાન નથી આપતી તેથી તો અપરાધો વધી ગયા છે.

થોડા દિવસ પહેલાં આવા જ બંગલામાં રહેતા એક ગુજરાતી પરિવારને કૂર રીતે મારી નાખવામાં આવી હતી. પતિ દુકાને, બાળકો ભણવા ગયેલાં, બહેન એકલી જ હતી. બંગલાના માળીને શું સૂર્યાયું કે કોદાળી-પાવડાના ફટકા મારી મારીને બહેનને મારી નાખી. પછી નોકરો માટેના દૂરના સંડાસમાં લાશને પૂરી દીધી. બધું ચોરીને લઈ ગયો. સાંજે છોકરાંઓ નિશાળોથી આવ્યાં તો બધું સૂમસામ જોયું. પિતાને ફોન કર્યો, તે દોડતો આવ્યો. લોહીનાં ટપકાં ઉપરથી પેલા દૂરના સંડાસને ઉઘાડ્યું તો લાશ બહાર આવી પડી. હાહકાર થઈ ગયો. હવે તો દર અઠવાડિયે એકાદ ઘટના ઘટતી હોય છે. લોકો ગભરાયેલાં રહીને જીવન જીવે છે. ભાગી શકનારાં ભાગી રહ્યાં છે. પણ બધાં તો કંઈ ભાગી ન શકે. રામરાજ્ય ખોઈને અહીં સ્વરાજ્ય આવ્યું છે એવું કેટલાક કહે છે. માત્ર ચાર જ વર્ષમાં આ સ્થિતિ સર્જીઈ છે તો આવનારાં વર્ષો કેવાં હશે!

ડૉ. વિનુભાઈના બંગલામાં બે અલ્સેશિયન કૂતરાઓ છે. મેં તેમનું નામ ભગતરામ પાડ્યું છે. તદ્દન ભગત જેવા. કોઈને કશું બોલે કે ચાલે નહિ. ભસવાનું તો સાંભળ્યું જ નથી. કૂતરાઓની જે ધાક અને ચપળતા હોવી જોઈએ તે નથી. બન્ને શાંતિથી ઊંઘતા હોય અથવા જાગતા

હોય તોપણ માત્ર ટગર-ટગર જોયા કરે. ખરા સમયે આ કામ કરશે કે કેમ તેની મને શંકા થાય. કદાચ મારી ધારણા ખોટી પણ હોય. ખૂબ શાન્ત દેખાતા આ શાનો ખરા સમયે રૌદ્રરૂપ બતાવે પણ ખરા.

ટી.વી. દ્વારા શાનવિજ્ઞાન

બીજા અનેક બંગલાઓની માફક ડૉ. વિનુભાઈના બંગલાના ઊંચા વરંડા ઉપર વીજળી-પ્રવાહવાળા વાયરો લગાવેલા છે, જે સતત જગતા રહીને આવનારા ચોર વગેરેને રોકે છે. બંગલાની બાજુમાં જ સરસ મજાનો હમામ (સ્થિરભિંગ પુલ) છે. અત્યારે ઠંડી હોવાથી કોઈ નહાતું નથી તોપણ પાણીને ચોખ્યું રાખવા સતત મોટર ચાલ્યા કરે છે. આ મોટર અને વીજળીના તારના કારણે મને રેડિયો સાંભળવામાં ભારે ઘોંઘાટ થાય છે. દેશના સમાચારો સાંભળવા હું રોજ પ્રયત્ન કરું છું, પણ અહીં ભારે ઘોંઘાટ આવે છે. બહાર ઘોંઘાટ નથી આવતો. ડૉ. વિનુભાઈ અને બાળકો તરત જ મને જી ટી.વી. ગોઠવી આપે છે, જેમાં સમાચાર સંભળાય છે. ફૂરસદના સમયે ડિસ્કવરી ચેનલ પણ ગોઠવી આપે. ડિસ્કવરી એટલે જ્ઞાનનો ભંડાર જ ભંડાર. જે લોકો રેડિયો કે ટી.વી.નો એકપક્ષીય વિરોધ કરે છે તે જ્ઞાનનો જ વિરોધ કરે છે. ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયા દ્વારા એટલું બધું જ્ઞાન અપાય છે કે તેટલું જ્ઞાન હજારો પુસ્તકો વાંચવાથી પણ કદાચ ન આવે. હા, રેડિયો, ટી.વી.નો ખોટો ઉપયોગ પણ થઈ શકે છે. ખાસ કરીને કામુકતા તથા હિંસા વગેરેનાં દૂષણો ફેલાવવામાં તેનો મોટો હિસ્સો રહ્યો છે એમ કહી શકાય. પણ તેવાં દૂષણોને બાદ કરતાં તેના દ્વારા જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો ઘણો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. વિશ્વ જે ઝડપથી ઢોડી રહ્યું છે તે ઝડપથી જો વ્યક્તિ તથા પ્રજાને ઢોડતી ન કરી શકાય તો તે પછાત થઈ જાય. કોઈ પણ કારણસર પ્રજાને પછાત બનાવવાની પ્રવૃત્તિ એ આત્મઘાત જ કહેવાય. આવી આત્મહત્યા સાંપ્રદાયિક સંકીર્ણતાથી, એકાંગી અધ્યાત્મથી તથા અત્યાર્દ્શવાદથી પણ થતી હોય છે. લોકોને ખાસ કરીને શિક્ષિત યુવાનોને ભગત બનાવવા તેના કરતાં તેમને વૈજ્ઞાનિક બનાવવા એ વધુ સાચી રાષ્ટ્રભક્તિ કહી શકાય. વિજ્ઞાન વિનાનું અધ્યાત્મ એ અંધશ્રદ્ધાનું જ બીજું નામ બની શકે. પરાવલંબી થનાર અંતે કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો ગુલામ થઈ જ જતો હોય છે. ડિસ્કવરી જેવી ચેનલો જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના વિકાસમાં મહત્વનું પ્રદાન કરી રહી છે. લોકો તેનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરે તો બહુ ઝડપથી પરિવર્તન લાવી શકાય.

*

14. ટોલ્સ્ટોય ફાર્મમાં

દક્ષિણ આઝ્ઝિકમાં વસનારી ચાર મુખ્ય પ્રજાઓમાં આદિવાસી કાળા લોકોને બાદ કરતાં બાકીની ત્રણ પ્રજાઓ ગોરા, રંગીન અને એશિયનો અહીં અલગ-અલગ હેતુઓ માટે આવ્યા હતા.

બધે અંગ્રેજો કેમ સફળ થયા?

ગોરાઓ પહેલાં વ્યાપાર કરવા અને પછી રાજ્ય કરવા અહીં આવ્યા હતા. ઈ.સ. 1497માં પોર્ટુગિઝનો વાસ્કો-દ-ગામા અહીં આવ્યો હતો. ભારતની શોધમાં તેણે આઝ્ઝિક મહાખંડનું ચક્કર લગાવતાં કેપ વાળી જગ્યાએ નૌકાઓની દિશા દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ કરી હતી. એટલે એ જગ્યાનું નામ કેપ ઓફ ગુડ હોપ (સારી આશાનું સ્થાન) રાખ્યું હતું. વિશ્વના જો બે ભાગ કરીએ તો યુરોપથી પૂર્વ તરફ પ્રથમ પોર્ટુગિઝો દરિયો ડહોળવા નીકળ્યા અને પશ્ચિમ તરફ સેનિશોએ મહાપરાકમો કર્યારૂ. આ બન્નેની પાછળ-પાછળ યુરોપના બીજા દેશોએ પણ સમુદ્રમાં જંપલાયું. અંગ્રેજો કદાચ સૌથી છેલ્લા આ તરફ નીકળ્યા, પણ કળ-બળની કુશળતાથી સૌથી આગળ નીકળી ગયા. અહીં 1580માં ડચો આવવા લાગ્યા અને લગભગ 150 વર્ષ સુધી દક્ષિણ આઝ્ઝિકાના કેટલાક ભાગો ઉપર રાજ્ય કરતા રહ્યા. પણ પછી અંગ્રેજો આવ્યા અને યુદ્ધો થયાં, જેમાં અંગ્રેજો જીત્યા અને યુનિયન જોક લહેરાયો. જો સત્તરમી, અઢારમી શતાબ્દીના વિશ્વ ઇતિહાસ ઉપર દસ્તિ નાખશો તો દેખાશે કે કોલોનીઓની સ્થાપના કર્યા પછી ગોરાઓ વિશ્વભરમાં અંદરોઅંદર લડવા માંડવા છે. છેક અમેરિકાથી માંડીને હિન્દીચીનના પ્રદેશો, ભારત, આઝ્ઝિકા, અરબસ્તાનના દેશો વગેરે, બધે જ પ્રથમ આવેલા પોર્ટુગિઝો, ડચો, ફેન્ચો વગેરેને હરાવીને અંગ્રેજો પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરી રહ્યા છે. એક સાથે ચારે તરફ ખેલાતી આ લડાઈમાં લગભગ બધે જ અંગ્રેજોનો હાથ ઊંચો રહે છે. આખા વિશ્વ ઉપર રાજ્ય કરનારી આ મુહીબીર પ્રજા આટલી મોટી સ્થાયી સફળતા કેમ પ્રાપ્ત કરી શકી તેને સમજનાર રાજકારણનો પંડિત થઈ શકે.

મલયેશીયાથી જે મુસ્લિમો અહીં મજૂરી માટે લાવવામાં આવ્યા તેને ‘મલાઈ’ કહેવાય છે. મોટા ભાગે તેમાંથી રંગીન પ્રજા થઈ છે.

ભારતીયોનું આગમન

ભારતથી પણ 1860માં ભારતીયોનું આવવું શરૂ થયું. આ બન્ને પ્રજાઓ નોકરી-ધંધા માટે આવેલી કે લાવવામાં આવેલી. કાળી પ્રજાનું જીવનસ્તર એવું હતું કે ત્યારે તેમને વચ્ચો પણ પહેરવાનું ભાન-શાન ન હતું. એટલે ગોરાઓને મજૂરી તથા વ્યવસ્થામાં ઉપયોગી થાય તેવી વચ્ચેની પ્રજાની જરૂર હતી. જે મલયેશીયા તથા ભારતથી મળી રહી. લગભગ બે પેઢીઓ સુધી આ મજૂરી કરવા આવેલી પ્રજા બહુ જ દુઃખી થઈને નોકરી-ધંધો કરતી રહી. ઘણા લોકો તો અહીં આવીને પેટપૂરતું ખાવાનું પણ મેળવી શકતા નિહિ. ભયકર યાતનાઓ વચ્ચે જીવન જીવનારા હવે પૈસેટકે ખૂબ સુખી થયા છે, પણ સુરક્ષાની દસ્તિએ ભારે દુઃખી થયા છે. સાંજે છ વાગ્યા પછી ઘરની બહાર નીકળવું પણ જોખમકારક ગણાય છે. હવે પ્રશ્ન થાય છે કે કયાં જવું? ગોરાઓમાંથી કેટલાક ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝિલેન્ડ, કેનેડા વગેરે ઓછી વસ્તીવાળા દેશોમાં ચાલ્યા જવા લાગ્યા છે. આદિવાસી કાળાઓને તો કયાંય જવાનો પ્રશ્ન જ નથી. હા, આજુબાજુના દેશોથી અહીં ઘણા કાળા લોકો વગર કાયદે ઘૂસી આવ્યા છે, મોટા ભાગે તેમણે જ ઝૂપડપણીઓ બાંધી છે અને તેઓમાંથી કેટલાક ચોરી-લૂંટફાટ-હત્યાઓ વગેરે કરે છે. અત્યારે અહીં મોંઘવારી ખૂબ જ છે. એટલે લોકોનું જીવનું કઠિન થતું જાય છે. ભારતમાં ધર્માદા સંસ્થાઓ ગરીબો-બેકારો માટે અન્નક્ષેત્ર વગેરે દ્વારા જમવાની વ્યવસ્થા કરે છે, તેવું અહીં દેખાતું નથી, એટલે ભૂખ્યો માણસ શું ન કરે? વળી પાછા તેમને સાખ્યવાદીઓની ઉશ્કેરણી મળે. હવે શું બાકી રહે? આમ તો ઓછામાં ઓછો પગાર 600 રેન ગણાય છે પણ નોકરી કયાં? એક બીજી મહત્વની બાબત પણ સમજવા જેવી છે. અપરાધી કોમોને લોકો નોકરી આપતા નથી. ભારતમાં પણ આવી છાપવાળી કોમોને યુવાનોને કોઈ જલદી નોકરી આપતા નથી. કારણ કે કયો યુવાન કયારે શું કરી બેસે તે કહી શકાય નિહિ. આવા લુખા-બેકાર-નવરા યુવાનો ઘણા વિસાએ અહીં પેસી જવા પ્રયત્ન કરે છે અને પોલીસથી સંતાઈને નોકરી વગેરે કરે છે. તેમનું જીવન પણ ઘણું દુઃખદાયી થઈ જાય છે. તેમના કારણે ભારતીયોનું માન ઘટે છે. એટલે તો હવાઈમથકે જલદી વિસા મળતા નથી.

રેડિયો વાતાવાપ

જોહનિસબર્ગમાં ભારતીયોનું પોતાનું ખાનગી એક રેડિયો સ્ટેશન છે. 'ઇસ્ટ વે' નામનું આ રેડિયો સ્ટેશન આખો દિવસ જુદી-જુદી ભારતીય ભાષાઓના કાર્યક્રમ વ્યાપારિક ધોરણે આપ્યા કરે છે. ડૉ. વિનુભાઈનાં પત્ની, બહેનશ્રી કાન્તાબહેન દર અઠવાડિયે એક કલાકનો કાર્યક્રમ આપે છે. તેમણે આજના કલાકનો કાર્યક્રમ મારો જ ગોઠવી દીધો. અમે સમયસર ઇસ્ટ વે રેડિયો સ્ટેશને પહોંચી ગયા. મને નવાઈ લાગી કે દુકાનોની હારમાળાવાળા મકાનના ત્રીજા માળે માત્ર બે જ નાના રૂમોમાં આ F. M. સ્ટેશન ચાલી રહ્યું છે. દક્ષિણ ભારતના બે યુવાનો કાર્યક્રમ રીલે કરી રહ્યા છે. એક રૂમ મુલાકાતીઓને બેસવા માટે અને એક નાના રૂમમાં માત્ર ટેબલ ઉપર F. M. ટ્રાન્સમીટર. મને થયું કે ભારતમાં જો આવી ખાનગી વ્યવસ્થાની છૂટ અપાય તો એક તરફ સરકારના કરોડો રૂપિયા બચી જાય અને બીજી તરફ પ્રજાને ઉત્તમોત્તમ કાર્યક્રમો મળવા લાગે.

બહેન શ્રી કાન્તાબહેને હરહંમેશ થતા મંગલાચરણથી શરૂઆત કરી મારો પરિચય આપ્યો અને પ્રશ્નોત્તરી શરૂ થઈ. કાર્યક્રમની પ્રથમથી જ જાહેરાત થઈ હતી એટલે ઘણા લોકો રેડિયો ઉપર તૈયાર થઈને બેઠા હતા. કારણ કે કાર્યક્રમ શરૂ થતાં જ ફોન ઉપર ફોન આવવા લાગ્યા. ચાલુ કાર્યક્રમે ફોન આવે અને તેનો જવાબ પણ અપાય, એવો આ પહેલો જ કાર્યક્રમ મેં અનુભવ્યો. પ્રશ્નોત્તરી ઘણી સારી રહી. પણ ન ગમવા જેવી એક ખાસ વાત એ રહી કે રેડિયોરૂમમાં વારંવાર ખલેલ થતી રહી. લોકો વારંવાર આવજા કરે જેથી બારણું ઉઘાડ-બંધ થાય. બન્ને સંચાલકો ગુજરાતી સમજે નહિ એટલે તેઓ અંદરોઅંદર વાત કરે. ફોન આવે. ડેસ્ક ખોલે, બંધ કરે. આવું બધું વારંવાર થયા કર્યું, જે મને ન ગમ્યું. તોપણ વગર પગારે સેવાભાવથી કાર્ય કરનાર બન્ને યુવાનોને ધન્યવાદ આપી અમે વિદાય થયા. રેડિયો કાર્યક્રમની અસર સાંજે પ્રવચન ઉપર પડી જ હતી. ઘણા લોકો આવ્યા હતા. શ્રી લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં રાત્રે પ્રવચન ગોઠવાયેલું હતું. પાંચેક દિવસ મારે અહીં પ્રવચન કરવાનાં છે.

પ્રશ્નોત્તરીમાં અંધશ્રદ્ધા, શનિ-રાહુનાં નડતર, વ્યક્તિપૂજા વગેરે વિષયોની ચર્ચા થઈ હતી. એને પ્રવચનોમાં પણ સાંકળી લેવાયાં હતાં.

આદિ શંકરાચાર્યનો મઠ

આજે અમારે સવારથી જ ભ્રમણનો કાર્યક્રમ છે. લેનેશિયાથી થોડેક જ દૂર એક ટેકરા ઉપર આદિ શંકરાચાર્ય મઠ છે. સ્વામી શંકરાનંદજીએ આ સ્થળે 60-70 એકર જમીન રાખીને આશ્રમ બાંધ્યો છે. સ્વામીજી હવે વૃદ્ધ થયા છે અને બાયપાસ સર્જરી કરી હોવાથી વધુ કમજોર લાગે છે. મોટા ટેકરા ઉપર સ્થાપાયેલો આ આશ્રમ સુંદર લાગ્યો. પથ્થરિયા જમીન હોવા છતાં વૃક્ષો ઉગાડવાનો પ્રયત્ન થયો છે. હજુ ઘણાં વૃક્ષો ઉગાડી શકાય તેટલી જમીન ઉઘાડી પડી છે. શિવાનંદ મિશન, ઐષિકેશ સાથે સંકળાયેલા સ્વામીજી પ્રત્યે માન થાય છે. ભારતનો એક ત્યાગી સંન્યાસી કોઈ પણ પ્રકારના પીઠબળ વિના આટલે દૂર એક ધર્મકેન્દ્રની સ્થાપના કરે, તેનો વિકાસ કરે અને તેને માનવલક્ષી કાર્યોમાં સંચાલિત કરે તે ગૌરવની વાત છે.

બે મુર્કેલીઓ

હવે બે પ્રશ્નો નડે છે: એક તો સંન્યાસી સંપ્રદાયમુક્ત હોય એટલે તેમણે કોઈ સંપ્રદાય ઊભો કર્યો નથી. બીજી તરફ હેત્યાં પંદર-વીસ વર્ષોમાં ઘણા સંપ્રદાયો, પંથો, પરિવારો નીકળ્યાં હોવાથી મોટા ભાગની પ્રજા સંપ્રદાયોમાં બેંચાઈ ગઈ છે, એટલે ભક્તો-સેવકોની કમી થઈ ગઈ લાગે છે. બીજો પ્રશ્ન સ્વામીજી વૃદ્ધ અને બીમાર હોવાથી તેમના પછી શું? -નો છે. અમારી પાસે ચેનલો નથી, જેથી કોઈ સમર્થ વ્યક્તિ ઘણું નિર્માણ-પ્રચાર-પ્રસાર કરે પણ પછી તેને તે જ રીતે સતત સંચાલિત કરતા રહેવાનું કઠિન થઈ જાય છે. પ્રથમ તો યોગ્ય શિષ્યો મળતા નથી. કદાચ જેવા તેવા મળે તો તે સંભાળી ન શકે તેવા હોય છે. ટ્રસ્ટ હોય તો મુખ્ય પ્રભાવશાળી માણસના અસ્ત થવાથી ટ્રસ્ટીઓ અંદરોઅંદર વિખવાદ કરી બેસે છે. છેવટે કરેલું બધું ધૂળધાળી થઈ જાય છે. આ પ્રશ્ન સૌભાગ્ય અને સર્જન પ્રકૃતિ પણ અનુભવાતી હતી. સ્વામીજી પ્રતિદિન સ્કૂલનાં 800 બાળકો જમાડે છે. અમે રસોડું જોયું તથા તૈયાર ભોજનને મોટાં વાસણોમાં ભરીને સ્કૂલ સુધી પહોંચાડનારાં વાહનો જોયાં. માત્ર શુષ્ક વેદાન્તની જ ચર્ચા કરીને બેસી ન રહેતાં સ્વામીજી માનવતાની પ્રવૃત્તિ પણ કરે છે તે ગૌરવની

વાત છે. પણ સ્વામીજીની મુખ્ય ચિંતા આશ્રમના રક્ષણાની છે. આઈનવ અલસોશિયન કૂતરા રાખ્યા છે. ફરતે વાડ છે, તોપણ કેટલીય વાર લોકો આશ્રમને લુંટવા આવી ગયાં છે. લૂંટી ગયાં છે. હવે શું કરવું? એક વિશાળ હોલનું નિર્માણ ચાલી રહ્યું છે. વર્ષમાં એકાદ વાર કોઈ સમેલન વગેરે ભરી શકાય તે માટે. આશ્રમમાં મંદિર નથી, પણ જૂના નાના હોલમાં ભગવાનો તથા સંતો, ગુરુઓ વગેરેનાં ચિત્રો છે. આ બધાંનાં દર્શન કરીને અમે સ્વામીજીને વંદન કરીને વિદાય થયા.

સંપ્રદાયોની હિન્દુઓમાં જ બેંચાખેંચી

આજે મને ફેરવવા માટે જે સજ્જન પોતાની કાર લઈને આવ્યા છે, તેમનું નામ હર્ષદભાઈ માસ્તર છે. માણસ ભલા તથા ધર્મપ્રેમી છે. તેમનું કહેવું છે કે અહીં એક આંદોલન ચાલી રહ્યું છે. “કેપ ટુ કૈરો” અર્થાત્ કેપટાઉનથી માંડીને છેક કૈરો (ઇજિપ્ટની રાજ્યાની) સુધી બધાને મુસ્લિમ બનાવો. જોઈએ તેટલા પૈસા લો, માસ્તીઓ બાંધો અને ઈસ્લામનો પ્રચાર કરો. ગોરાઓથી ચિઠ્પીયેલા કાળા, પોતાની દાઝ ઉતારવા માટે પણ પ્રિસ્ટી-ધર્મ છોડીને ઈસ્લામમાં દાખલ થઈ જાય છે. ઈસ્લામ એક એવો ધર્મ છે, જે સૌને સરળતાથી સ્વીકારી શકે છે, રાખી શકે છે અને પોતાનામાં ઓતપ્રોત કરી શકે છે. તેનો નિરાકાર એકેશ્વરવાદ તરત જ ગણે ઉત્તરે તેવો છે. સમાનતા, ભાઈચારો, સુરક્ષા વગેરે કેટલીયે બાબતો પણ આકર્ષણનું નિમિત્ત બને છે. મેં શ્રી માસ્તરને પૂછ્યું કે આપણે હિન્દુધર્મનો કાંઈ પ્રચાર કરીએ છીએ? તો કહે કે “ના રે ના, એક પણ કાળાને હિન્દુ નથી બનાવ્યો. આપણાં દેવ-દેવીઓ, અવતારો, અનેક ભગવાનો ગુરુઓ વગેરેને સમજવાં-સમજાવવાં કઠિન છે. સંપ્રદાયવાળા પણ માત્ર હિન્દુઓની જ બેંચાખેંચી કરે છે. બહારથી કોઈને દીક્ષિત નથી કરી શકતા. અત્યારે અહીંની હિન્દુઓની ઓંસીથી નેવું ટકા વસ્તી બિન્ન બિન્ન સંપ્રદાયોમાં બંધાઈ ગઈ છે. માત્ર દશ-વીસ ટકા જ બાકી રહી છે. જે કોઈ સંપ્રદાયમાં નથી બંધાયા તે જ પ્રવચનમાં આવે છે. પેલા તો પ્રવચનમાં આવે જ નહિ. અત્યારે અહીં રાધાસ્વામી પંથનો સૌથી વધુ પ્રચાર છે. તેઓ તમને જમવા તો લઈ જાય પણ પ્રવચન સાંભળવા ભાગ્યે જ આવે.”

શ્રી માસ્તરની વાત કોઈ પણ સાચા હિન્દુપ્રેમીને ચિંતા ઉપજાવે તેવી હતી. તેમણે કહ્યું કે: “અત્યારે આપણું એક જ મંડળ કાળા લોકોમાં કામ કરે છે.” “સત્ય સાંદ્રિબાબાનું”, કોઈના પણ કશા પ્રચાર વિના કાળા લોકો સત્ય સાંદ્રિબાબાનું ચિત્ર મૂકીને દીવો ધૂપ કરી ભજન-કીર્તન કરે છે. બાબાના વાળ પોતાના જેવા હોવાનું પણ તેમને આકર્ષણ છે. મને નવાઈ લાગી. જ્યાં સંપ્રદાય-પ્રચારકો નથી પહોંચ્યા ત્યાં વગર પ્રચારકે વિશ્વભરના અનેક દેશોમાં પહોંચ્યી જનાર આ સત્ય સાંદ્રિબાબા ખરેખર છે શું? તેમની પાસે કોઈ ખાસ પ્રકારની સિદ્ધિ છે કે વગર પ્રયત્ને વગર પ્રચારકે તેઓ વિશ્વબ્યાપી થઈ શક્યા છે?

ચર્ચાવિચારણા કરતા કરતા અમે આશ્રમ બહાર નીકળ્યા.

આશ્રમની નજીક જ ઝૂંપડપણી થઈ રહી છે. અહીંની ઝૂંપડપણીઓમાં અને ભારતની ઝૂંપડપણીઓમાં એક મુદ્દાનો ભેદ છે. અહીં પુષ્કળ જમીન હોવાથી ઝૂંપડાં અત્યંત નજીક-નજીક નથી બંધાયાં, એકબીજાથી ખાસાં દૂર દૂર છે. બીજું કે તેની રચના પણ મોટી અને સારી છે. ગંઢકી, અંધારું વગેરે નથી, હા, અપરાધીકરણ કદાચ અહીંથી જ વધુ થાય છે.

ટોલ્સ્ટોય ફાર્મ

જે કોઈ ભારતીય જોહાનિસબર્ગ આવે અને મહાત્મા ગાંધીજીનું ટોલ્સ્ટોય ફાર્મ જોવા ન જાય તો તેની રાષ્ટ્રભાવના કાચી ગણપાવી જોઈએ. મ. ગાંધીજીનાં ભારતનાં કાર્યોને સમજતાં પહેલાં દક્ષિણ આંધ્રિકાનાં તેમનાં કાર્યોને સમજવાં જરૂરી લાગે છે. યુવાન ગાંધી વકીલ થઈને મુસ્લિમ પરિવારના આંતરિક કલહમાં વકીલાત કરવા માટે અહીં આવેલા અને પછી પોતાના ઉપર તથા પૂરા ભારતીયો ઉપર થતા અન્યાયોથી વ્યગ્ર બનીને તેમણે દ.આંધ્રિકાની સરકાર સામે જે લડત ચલાવેલી તેનો પૂરો ઇતિહાસ સૌચે વાંચવા જેવો છે. એક પછી એક લડતમાં હારતા-જીતતા મ.ગાંધી, અહીંની સરકાર માટે પડકારરૂપ બની ગયા હતા. આ લડતમાં જેલમાં ગયેલા અને પછી છૂટેલા અથવા નોકરી-ધંધા વિનાના થઈ ગયેલા અનેક સ્વયંસેવકોને થાળે પાડવા માટે તેમણે જોહાનિસબર્ગથી એકવીસ માઈલ નજીક ટોલ્સ્ટોય આશ્રમની સ્થાપના કરેલી. આશ્રમ માટેની જમીન મિ. કેલનબેક નામના ગોરા સજ્જને (જે તેમનો મિત્ર હતો) વેચાતી લઈને મ. ગાંધીજીને બેટ આપેલી. જમીન પણ થોડી નહિ, 1100 એકર.

સંપૂર્ણ ગાંધી-વાઙ્ઘ્યમાં આપણને વારંવાર ગાંધીજીને મદદ કરનારા ગોરા માણસો જોવા મળે છે. અને ગાંધીજી બહુ જ આદર સાથે આવા

સહાયકોને સમય ઉપર યાદ પણ કરે છે. ગાંધીજી હુમેશાં અન્યાય સામે લડ્યા છે. આવી લડતમાં કોઈ વ્યક્તિ કે પૂરી કોમના પ્રત્યે ઘૃણા ન થઈ જાય તેની તેમણે હુમેશાં કાળજી રાખી છે. આ જ તેમની સિથરપ્રશ્ના કહી શકાય. ટોલ્સ્ટોય આશ્રમમાં હિન્દુ, મુસ્લિમ, પ્રિસ્ટી વગેરે બધા ધર્મોના માણસોને બાળબચ્ચાં સાથે એકસાથે રાખેલાં એટલું જ નહિ, સૌને એક જ ચૂલા ઉપર એક જ રસોડે જમતાં કરેલાં. સૌથી મોટો પ્રશ્ન આહાર સંબંધી બિન્ન-બિન્ન રુચિઓનો હતો. મ. ગાંધીજી લખે છે કે “જો પ્રિસ્ટી કે મુસ્લિમાન ભાઈઓ ગોમાંસ પણ માગો તો મારે તેમને પૂરું પાડ્યે જ છૂટકો. હું તેઓને આ સ્થાનમાં આવવાની મનાઈ ન જ કરી શકું.”

તેમણે પ્રિસ્ટી-મુસ્લિમ બહેનો આગળ પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે તમે જે ચાહશો તે પ્રમાણે માંસ વગેરે લાવી આપીશ. પણ ગાંધીજીનાં પ્રેમ અને નિષ્ઠાનો વિજય થયો. સૌઅે માત્ર શાકાહારી રસોડું જ ચલાવવાનો નિર્ણય કર્યો. મા. ગાંધીજીએ આને પ્રભુકૃપાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ માન્યું છે.

જ્યાં એકી સાથે અનેક સ્વી-પુરુષો રહે અને કશા જ વૈકારિક પ્રશ્નો ઊભા ન થાય, તેવું ભાગ્યે જ બને. માત્ર પુરુષ-પુરુષો, કે સ્વી-સ્વીઓ જ રહેતી હોય ત્યાં પણ વૈકારિક પ્રશ્નો તો ઊભા થવાના જ. પણ જ્યાં સ્વી-પુરુષો રહેતાં હોય ત્યાં તો આ સંભાવના ઘણી વધુ રહેવાની. મ. ગાંધીજી લખે છે કે “તે વેળા મારું મન આજે છે તેના કરતાં વધારે નિર્દોષ હતું એમ મને લાગ્યા કર્યું છે. આનું કારણ મારું અજ્ઞાન હોઈ શકે, ત્યાર બાદ હું ડંભાયો છું, મને કડવા અનુભવો થયા છે, જેને હું છેક નિર્દોષ સમજતો તે દોષિત નીવડ્યા છે. મારામાં પણ મેં ઊંડે વિકારો ભાગ્યા છે, તેથી મન રંક બન્યું છે.”

સામૂહિક જીવનનાં ભયસ્થાનો

સ્વી-પુરુષોનું સામૂહિક જીવન આ ભયથી ભાગ્યે જ મુક્ત રહી શકે. જેને આપણે વિકારો કહીએ છીએ, તે વસ્તુત: વિકારો નથી હોતા, પણ પ્રકૃતિની પરિણતી હોય છે. સ્વી-પુરુષોની પરસ્પરની આકર્ષણવૃત્તિ એ પ્રકૃતિસહ જ પરિણતી છે. લગ્નસંસ્થાના ઉચ્ચ આદર્શોથી તેને નિશ્ચિત કેન્દ્રની વાડમાં અટકાવીને નિર્ભયતા પ્રાપ્ત કરી શકાય. પણ જે લગ્નસંસ્થામાં ન જોડાયો હોય તેના માટે આવાં આકર્ષણોથી લાંબા સમય સુધી મુક્ત રહેવું અત્યંત કઠિન કામ છે. હા, જે લોકો લગ્નસંસ્થામાં જોડાયા છતાં, ક્ષેત્રબદ્ધ નથી રહી શકતાં અને ક્ષેત્ર બહાર પણ વૃત્તિઓ દોડાવે છે તે જરૂર વિકારી છે. તેના વિકારથી તે પોતાનું, સામાનું અને બીજાનું અનિષ્ટ કરી બેસતાં હોય છે. પણ યુવાનીની મુગ્ધાવસ્થાને સંભાળવી-સાચવવી અત્યંત કઠિન હોય છે.

મોટી ઉંમર સુધી લગ્ન ન કરવાથી બાળકોનું પ્રમાણ ઓછું થઈને સંતતિ-નિયમન તો થઈ શકે, પણ આ અવસ્થાના વિકારોનું સમાધાન ન થઈ શકે. માનો કે 25-30 વર્ષ સુધી કોઈ અપરિણીત રહે તો બાળકોનું પ્રમાણ ઓછું થઈ જાય. પણ બાર-ચૌદ વર્ષથી જ શરૂ થયેલા વિકારોને 25-30 વર્ષની વય સુધી સાચવવા એ કઠિન કામ છે. થોડાક પ્રમાણમાં સાચવનારાં નીકળે પણ ખરાં, પણ મોટો ભાગ તો વિકારોની આંધીનો શિકાર બને જ. તેમનું શું? તેમના જીવનનું શું? કેટલાં કલંકિત થઈ બેસે? કેટલી કુંતીઓ થઈ જાય કે પછી અહલ્યા જેવી શિલા થઈ જાય!! બહુ મોટી ઉંમરે લગ્ન કરવાં એ સર્વતોમુખી ઉકેલ નથી. પશુ-પક્ષીઓમાં આવી નિરોધવૃત્તિ નથી. છતાં તેમની વસ્તીનો વિસ્ફોટ થતો દેખાતો નથી, મને લાગે છે કે માણસોએ તેનો ઉકેલ કુદરતી અને માનવીય એમ બન્ને રીતે શોધવો જોઈએ. વિકારોની અસંઘતા અનુભવાય. એ વયમાં લગ્ન કરી લેવાં જોઈએ અને નિશ્ચિત બાળકો થતાં જ માનવીય ઉપાયોથી બાળકોથી મુક્તિ મેળવી લેવી જોઈએ. બહુ મોટી ઉંમરે (યુવાનીનો જોમ-જુસ્સો ઊતરી ગયા પછી) લગ્ન કરવાં, બાળકો માટે મથામણ કરવી તેના કરતાં કુદરતી સમયે જ લગ્ન કરવાં અને પછી બેત્રાણ બાળકો થતાં જ પ્રસ્તુતિની પીડાથી મુક્તિ મેળવી લેવી, જેથી આરોગ્ય, યુવાવસ્થા વગેરે છેક સુધી સચવાઈ શકે. લોકોએ વિચારવું જોઈએ.

ટોલ્સ્ટોય આશ્રમમાં પણ કાંઈક આવો વૈકારિક પ્રશ્ન ઉદ્ભબવેલો. એના નિરાકરણ માટે મ. ગાંધીજીએ મા-બાપની રજા લઈને છોકરીઓના વાળ મુંડાવી નાખેલા. મ. ગાંધીજી લખે છે કે “તે જ ક્ષણે જે હાથ આ પ્રસંગ ચીતરી રહેલ છે (પોતાનો) તે હાથે આ બાળાઓના વાળ પર કાતર ચલાવી.” મને લાગે છે કે મ. ગાંધીજીનો આ પ્રયોગ સફળ રહ્યો. પણ તે એકાદ વાર થોડા સમય પૂરતો જ એક નિશ્ચિત આદર્શની ભૂમિકામાં સફળ રહે. બધી જ વખતે બધાને માટે સફળ ન રહે. જે લોકો વારંવાર મુંડન કરાવે છે, તે બધાં કાંઈ વાસનાના વિકારોથી મુક્ત થઈ જતાં નથી. એટલું જ નહિ આકર્ષણીય મુક્ત થઈ જતાં નથી. શંગારનું તત્કાળ આકર્ષણ હોય છે તો અશંગારનું પણ

શનૈઃ શનૈઃ કમિક આકર્ષણ થતું હોય છે. સૌંદર્ય અને સ્વાસ્થ્ય શુંગાર કરતાં અશુંગારમાં વધુ ચમકતું હોય છે. અને માત્ર વિકારને તો કશા જ આકર્ષણની જરૂર નથી હોતી. “ભૂખ ન જુએ ટાઢો ભાત, નીંદ ન જુએ ટૂટી ખાટ” જેવી દશા થતી હોય છે.

કશી જ સગવડ વિનાના અત્યંત સાદા આશ્રમમાં મ.ગાંધીજીએ તે સમયના ભારતના પીઠ ગણાતા અને મ.ગાંધીજીએ જેમને પોતાના રાજનીતિના ગુરુ માનેલા તેવા પ્રો.ગોખલે પણ આવેલા. ગાંધીજીએ તેમની ભરપૂર સેવાશુશ્રૂષા કરેલી જેમાં પગચંપી પણ ખરી. સલામ મ.ગાંધીજીને.

આશ્રમમાં સર્પોનો ઉપદ્રવ ઘણો હતો, એક વાર એક સર્પને મારી નાખવાની મ.ગાંધીજીને રજા આપવી પડી હતી. અહિંસાની પણ નિશ્ચિત મર્યાદા હોય છે. તે જીવનના કપરા અનુભવોથી સ્વીકારવું પડતું હોય છે.

મ.ગાંધીજી ત્યારે ભરયુવાનીમાં હતા એટલે 40થી 55 માર્દીલ સુધીની પગયાત્રા કરી શકતા. ટ્રેન હોવા છતાં ભાડાનો ખર્ચ ન થાય તે માટે આશ્રમવાસીઓને જોહાનિસબર્ગ જવું હોય તો 21 માર્દીલ ચાલીને જવું તથા આવવું પડતું.

ટોલ્સ્ટોય આશ્રમની વધુ વિગતો જાણવા માટે મ.ગાંધીજીનું લિખિત ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ એ પુસ્તક જરૂર વાંચવું.

ટોલ્સ્ટોય આશ્રમની શોધમાં

આદિ શંકરાચાર્ય આશ્રમથી અમે તીર્થ જેવા ટોલ્સ્ટોય આશ્રમનાં દર્શન કરવા નીકળ્યા. અનેક આડાઅવળા ધૂળિયા રસ્તા પાર કર્યા પછી પણ અમને ટોલ્સ્ટોય આશ્રમ ન મળ્યો. રક્યોખડ્યો કોઈ દેશી, ઢોર ચારતો નીકળો. ઘણું રખડ્યા પછી એક ગોરા ખેડૂતનું ઘર જોયું, ત્યાં પહોંચ્યા. પહેલાં તો કૂતરાનો ભય અને બીજો શિસ્તનો પ્રશ્ન દરવાજે ખાસું ઊભા રહ્યા પણ કોઈ માણસ ન દેખાય. રેડિયો કે ટી.વી.નો અવાજ આવે. અંતે હિંમત કરીને અમારામાંથી એક માણસ અંદર ચોકમાં ગયો. ગોરા સાહેબ બહાર નીકળ્યા. તેણે શાન્તિથી વિગતવાર માર્ગદર્શન આપ્યું. વળી પાછા એના એ જ ધૂળિયા રસ્તા ખૂંદવા માંચ્યા. અંતે એક નાની ઝાંખી, અર્ધા ભૂંસાઈ ગયેલી પ્લેટ જોઈ. વાંચતાં ખબર પડી કે આ જ રસ્તે આશ્રમ છે. ક્યાંય કોઈ મકાન તો દેખાતું નથી. અમારી નજર એક ચોતરા તરફ પડી. ત્યાં ગયા તો ખબર પડી કે આ જ, અહીં જ ટોલ્સ્ટોય આશ્રમ હતો. દેશી લોકોએ તેનાં પતરાં, નળિયાં, બારણાં વગેરેનો ઉપયોગ કરી લીધો છે. હવે પ્લીન્થ સુધીનો ચોતરો રહ્યો છે, જેને લઈ જઈ શકાય તેમ નથી એટલે કદાચ રહ્યો છે. અમે સૌએ ઊભા રહીને પ્રણામ કર્યા.

એની વર્તમાન દશા

અહીં જ આજાઈ અને ન્યાયની લડતનાં બીજ રોપાયાં હતાં, ઊગયાં હતાં અને તેની ડાળીઓ ભારતમાં વિકસી હતી. ગાંધીજી ભગવાન ન હતા, માણસ હતા. આમ તો કોઈ પણ માણસ ભગવાન હોતો જ નથી, માણસ એ માણસ જ હોય છે. પણ અવતારવાદના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભારતમાં સેંકડો માણસ (જેમાંથી કેટલાક તો ઘોર અજ્ઞાની પણ હોઈ શકે) ભગવાનના ય ભગવાન થઈને પૂજાય છે. તેમનાં સુવર્ણ શિખરવાળાં સેંકડો મંદિરો અને લાખ્યો-કરોડોનાં બાંધકામ સાથે હજારો-લાખ્યોની ભીડવાળા ભક્તોનાં દશ્યો છે તો બીજી તરફ સત્યના પ્રયોગો આચરનાર એક સાચો માણસ આજાઈ, ન્યાય અને માનવીય પ્રશ્નો માટે ફના થનાર ગાંધી છે. અહીં ચક્કલું ય ફરકતું નથી, નથી તો કોઈએ બાંધકામ સાચયું કે નથી કોઈએ કશી રક્ષા કરી. અરે, એકાદ ગાંધીવાઈ અહીં ધૂળી ધખાવીને બેડો હોત તોપણ કદાચ આ સ્થાનની આટલી બદ્ધી દુર્દશા ન થઈ હોત. મહાન પ્રજાની સૌથી મોટી નિશાની એ છે કે તે પોતાના સાચા મહાપુરુષોને જ વંદે છે, પૂજે છે, જ્યારે પામર પ્રજા મહાપુરુષોને ઓળખી જ શકતી નથી, તેને તેના જેવા પામરો-પાંદીઓમાં ભગવાન દેખાય છે, અને પછી ટેળાં બંધ સમર્પિત થઈને, અસત્યનો જ્યયજ્યકાર કરતી રહે છે. આવી પ્રજા કદી પણ ગૌરવભર્યો ઇતિહાસ સરજ ન શકે. બહુ બહુ તો પેટ ભરે, વધુમાં કદાચ બંગલા બંધાવે. બસ વાત પૂરી.

આશ્રમની આ દશા!

ખાલી ઓટલા જેવો ચોતરો જોઈને ભારે દુઃખ થયું. એક તરફ દેશ અને પ્રજા માટે કશું જ ન કરનારનાં કરોડો-અબજોનાં મંદિરો અને છિપન ભોગની પડાપડી તો બીજી તરફ રાણા પ્રતાપની માઝક ઘાસની સૂકી રોટલી ખાઈને અહીં તપસ્યા કરનાર અને દેશ તથા પ્રજાના એકેએક પ્રશ્ન માટે પ્રાણ આપવા તત્પર રહેનારનું નામનિશાન નહિ. સાંભળવા પ્રમાણે અહીં એકબે મોટા નેતાઓ આવી ગયેલા. બસ પછી રામરામ! આ જોયા પછી તો એવું લાગ્યું કે, ભલે આપણે લખવા માટે “સત્યમેવ જ્યતે” લખીએ, પણ વાસ્તવિકતા એ છે કે

અસત્યનો જ વધુ જ્યજ્યકાર કરી રહ્યા છીએ. અહીં ભાગ્યે જ કોઈ ભારતીય આવે છે. આ તો મારા આગ્રહથી અમે આવ્યા. ભારે હદ્ય લઈને પાછા ફર્યા. રાષ્ટ્રવાદ કરતાં સંપ્રદાયવાદને સર્વેસર્વ ઠરાવાશે ત્યાં સુધી આ દશા સુધરવાની નથી. સંપ્રદાયો રચો, પહેલાં ગુરુઓ બનો, પછી ભગવાન બનો, પછી સર્વોપરી ભગવાન થઈ જાઓ, બસ ચારે તરફ જ્યજ્યકાર જ જ્યજ્યકાર થવા લાગશે. હા, પ્રચારતંત્ર પ્રબળ હોવું જોઈએ. ગાંધી! બિચારા ગાંધી! ભગવાન ન થયા, જો ભગવાન થયા હોત તો અહીં સુવર્ણશિખરવાળું ગગનચુંબી મંદિર હોત. પણ તો સત્યના પ્રયોગોનું શું થાત?

સત્ય જાય ચૂલામાં, જે પાણીએ મગ ચઢે તે પાણીએ ચઢવી લેવાના; એ જ સત્ય!!!

આપણી દુર્દશાનું કારણ

હદ્યના ઘબકારા વધી રહ્યા છે. મને પોતાની જાત ઉપર શરમ અને નફરત આવે છે. જ્યારે કોઈ “હમ મહાન, હમ મહાન”ની રાડો પાડે છે ત્યારે પૂછવાનું મન થાય છે કે તો. આંબેડકરે કેમ ધર્મપરિવર્તન કર્યું? કદી તેમની દસ્તિએ, લાખોકરોડો દલિતોની દસ્તિએ આ મહાનતાને તપાસી? સાચા મહાપુરુષોની ઉપેક્ષા અને અનાદર કરનારી અને જોખલા, દંભી, પાંચંડી ડમી મહાપુરુષો પાછળ સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરનારી પ્રજા કદી મહાન ન થઈ શકે. મહાનના પગલે પગલે ચાલનાર મહાન બને. હું પાછું વાળીને જોઉં છું તો મને દેખાય છે કે પ્રત્યેક સાચા મહાપુરુષની ઘોર ઉપેક્ષા થઈ છે, જ્યારે ડમી મહાપુરુષોનો જ્યજ્યકાર થતો રહ્યો છે. બસ, આ જ દુર્દશાનું મુખ્ય કારણ છે.

*

15. જોહાનિસર્વાંગનો અર્ધકુદરતી પાક

વાંસની ચીપટોનો મિનારો

પૂર્વે કહ્યું તેમ દેશી લોકોને જ્યાં વસાચ્યા હતા તેને ‘સોવેટો’ કહેવાય છે. અમે સોવેટોની નજીકથી જ નીકળ્યા. મને નવાઈ લાગી કે એકલા સોવેટોને જ ત્રીસ રેલવે સ્ટેશનો છે. ગોરાઓએ રંગ પ્રમાણે અલગ-અલગ રહેઠાણો બનાવેલાં પણ વ્યવસ્થા અને સગવડની દસ્તિએ પૂરેપૂરો જ્યાલ રાખેલો. એશિયનો જ્યાં રહે છે તે લેનેશિયામાં પહોળા-વિશાળ રસ્તાઓ, બજારો, ઘરો, મંદિરો, મસ્ઝિજ્દો વગેરે બધું જ વ્યવસ્થિત બંધાયેલું જોયું. એક મસ્ઝિજ્દનો મિનારો વાંસની ચીપટોથી બંધાયેલો જોયો. સુંદર કલાત્મક મિનારો વાંસથી પણ બાંધી શકાય છે. પશ્ચિમ બંગાળ, બાંગલાદેશ, ત્રિપુરા-આસામ વગેરે પૂર્વી ભારતના ભાગોમાં ગરીબ મુસ્લિમો વાંસનાં ઘર અને વાંસની મસ્ઝિજ્દ બનાવે છે. હજરત મહંમદ સાહેબે જે પહેલી મસ્ઝિજ્દ બનાવેલી તે ખજૂરીના છાજનવાળી હતી તેવું મેં ક્યાંક વાંચેલું, તે યાદ આવ્યું.

ઇન્ટરનેટમાં ‘હિન્દુઈઝમ’

લેનેશિયામાં શ્રી રામેશ્વર મહાદેવનું સુંદર મંદિર પણ આવેલું છે. ત્યાં દર્શન કરવા ગયા. મંદિર સુંદર અને સુધૃત છે. પૂજારી કર્મકંડી બ્રાહ્મણ છે. ઘણા યજો કરાવે છે, યજથી કિમ્બાબ્દેમાં વરસાદ આવ્યાની વાત તેમણે કરી.

મારે જેના ત્યાં જમવા જવાનું છે, તેનો સમય હજુ થયો નથી, અડધો-પોણો કલાક અમારી પાસે છે. અમે શ્રી હર્ષદભાઈ માસ્તરને ત્યાં પહોંચ્યો ગયા. અને તેમણે બહુ જ ઉત્સાહથી તેમનું ઇન્ટરનેટ બતાવવા માંડ્યું. મેં પહેલું ઇન્ટરનેટ સ્વીડનમાં જોયેલું, ત્યારે મને લાગ્યું હતું કે ભારતમાં ઇન્ટરનેટને દશોક વર્ષ લાગશે. પણ માત્ર એક જ વર્ષમાં હવે ભારતમાં ઇન્ટરનેટની પદ્ધરામણી મોટાં શહેરમાં થઈ ગઈ છે. ભારતની પ્રજા પાંદડીપના જેવી છે. જેમાં એક છેદે તો ઇન્ટરનેટ, મિસાઈલો, સુપર કમ્પ્યુટરોની દુનિયા છે તો છેક બીજી છેદે સો-બસો-પાંચસો વર્ષ પૂર્વની દુનિયા છે. ધીરે ધીરે આ નીચેનો છેડો ઉપર તરફ સરકી રહ્યો છે. તેને સરકાવનાર છે, શાળા, મહાશાળા, ટી.વી., કમ્પ્યુટર, ઇન્ટરનેટ વગેરે. શ્રી માસ્તરનું કહેવું છે કે ઇન્ટરનેટમાં ‘હિન્દુઈઝમ’ને પણ મૂકવામાં આવ્યું છે. મને જાણવા-જોવાની રૂચિ થઈ. તેમણે તરત જ બટન દબાવ્યાં અને હિન્દુઈઝમ આવી ગયું. મને ત્યારે ભારે આઘાત લાગ્યો કે તેમાં ચાર વર્ષને હિન્દુઈઝમનો પાયો બતાવવામાં આવ્યો હતો, એટલું જ નહિ, પ્રત્યેક વર્ષ, ગમે તે કરે તોપણ બીજા વર્ષમાં દાખલ ન થઈ શકે તેવું પણ બતાવાયું હતું. જેમ કે શૂદ્ધ ગમે તેટલો શિક્ષિત-સાક્ષર હોય તોપણ તે બ્રાહ્મણ ન થઈ શકે. શ્રી માસ્તર પોતે પણ આવું જ માને છે. શ્રી માસ્તરને મેં સમજાવ્યું કે તમે પ્રજાપતિ છો. હવે તમે, તમારી પ્રજા કાયમ માટે શૂદ્ધ થઈને રહો તો તમને ગમે? તમને વેદ ભણવાનો, ગાયત્રીનો, ઓમકારનો, જનોઈનો વગેરે કેટલાય અધિકારથી વંચિત કરવામાં આવે તો તમને ગમે ખરું? મારા આશ્ર્ય વચ્ચે શ્રી માસ્તર વર્ષાચ્યવસ્થાની પોતાની વાતને એવી રીતે વળગી રહ્યા કે પ્રામાણિક શાસ્ત્રની વાત છે. તેને માનવી જ રહી. ગીતાનો પ્રસિદ્ધ શ્લોક તેમણે દોહરાવ્યો. ભગવાન પોતે કહે છે કે:

“ચાતુર્વ્યુર્ધ્ય મયા સૃષ્ટમુ”

ચારે વર્ણાની રચના મેં કરી છે.

મેં કહ્યું કે તેની પદ્ધીનું પદ છે:

“ગુણકર્મ વિભાગશઃ”

અર્થાત્ ગુણ અને કર્માના વિભાગથી આ પાછળના વાક્યને કેમ ભૂતી જવાય છે?

ધર્મશાસ્ત્રની પ્રબળ પકડ

શ્રી કે.જી.એ મને કહ્યું કે અહીં આવી દશા છે. પ્રાચીનકાળમાં ગુલામીપ્રથાને પણ ધર્મશાસ્ત્રસંમત માનીને અમેરિકાના એક ગોરાવર્ગે પ્રમુખ લિંકને ગોળીએ માર્યા હતા, તે તો ઢીક પણ આ તો ખુદ ગુલામો જ એમ કહે કે હા, ગુલામીપ્રથા ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે સાચી છે, તો તો આવી જ બન્યું! આવી જ દશા આપણા તથાકથિત શૂદ્ધોની પણ છે. ઇન્ટરનેટના યુગમાં પણ પાંદડીના બીજે છેડે જીવનાર-વિચારનાર

રહેવાના જ. મને યાદ આવ્યું કે કાકા કાલેલકર જ્યારે કેરેબિયન દ્વીપસમૂહની યાત્રાએ ગયેલા અને ત્યાં વસેલા ભારતીયોને વર્ણવ્યવસ્થાની જગ્યાએ એક જાતિ—માનવજાતિ—ની હિમાયત કરેલી ત્યારે ત્યાંના આપણા મજૂર ભારતીયો ઉશ્કેરાઈ ગયેલા અને કાકાને પાછા ભારત જવા કહેલું.

મેં જોયું કે જિમ્બાબ્વેમાં જે ચર્ચનો પ્રભાવ છે તે અહીં નથી. કદાચ તેના કારણે પણ અહીં અપરાધવૃત્તિ વધુ પેઢા થઈ હોય. ધર્મ સાથે જોડાયેલો માણસ અમુક પાપ કરતાં ડરતો હોય છે. “આ ન કરાય, આ ન થાય. જવાબ આપવો પડશે” વગેરે ઉપદેશોથી વ્યક્તિને નેક બનવાની પ્રેરણ મળે છે. “એમાં શું? કશો વાંધો નહિ! કશું ભોગવવાનું નથી.” વગેરે નાસ્તિક વક્યોથી વ્યક્તિ તથા પ્રજા બેઝામ થવા લાગે છે. ખાસ કરીને આધિક અને વાસનાકીય અપરાધોને અટકાવવામાં ધર્મની ધારણાઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક ધારણ કરી-કરાવી હોય તો પ્રજા સારું જીવન જીવતી થઈ શકે છે. હા, આવી ધારણાઓની જગ્યાએ માત્ર સાંપ્રદાયિક મનોવૃત્તિ જ ભરવામાં આવી હોય તો સંપ્રદાયના ઘણા ઉપરી આચારો પામવા છતાં માણસ નેક નથી થઈ શકતો. પૂર્વે કષું તેમ ચર્ચનું સ્થાન અહીં કમ્યુનિસ્ટો લેવા લાગ્યા છે.

અહીં ભારતીયોમાં દીકરાઓ કરતાં દીકરીઓનો પ્રભાવ ઘણો બળવાન હોવાનું લોકો સ્વીકારે છે. કન્યાપક્ષ વધુ ને વધુ બળવાન થતો જાય છે. પતિ કહે તે કરતાં પત્ની કહે તે વધુ મહત્વનું થઈ જાય છે. કદાચ આવનારા સમયમાં દહેજથી ત્રસ્ત અને સતત હત્યા અને આત્મહત્યાનો ભોગ બનતી ભારતીય કુલીન કન્યાઓ પણ આવી સ્થિતિએ પહોંચી શકે છે.

સામાન્ય રીતે કોઈ પણ એન્જિન વગેરેને સતત ચાલુ રાખવા માટે એક તરફ ઈંધણની જરૂર પડે તો બીજી તરફ તેના સ્પેરપાર્ટને ઘસ્તા અટકાવવા માટે તેમાં સતત ઓઈલની પણ જરૂર રહે જ. પદ્ધિમના કોઈ સંશોધકે હવે એક એવી રીત શોધી કાઢી છે કે એન્જિનમાં ઓઈલ ભર્યા વિના જ—ઓઈલ વિના—એન્જિનને કલાકો સુધી કશા ઘસારા વિના ચલાવી શકાય છે. ટી.વી.માં આ પ્રયોગ જોઈને થયું કે વિજ્ઞાન કેટલી ઝડપથી પરિવર્તન લાવી શકે છે.

‘રામરાજ્યમાંથી સ્વરાજ્ય’

આખા દિવસમાં વારંવાર ક્યાં કયો અપરાધ થયો તેની ચર્ચા મુખ્ય રહે છે. ગઈ કાલે જ એક બેન્ક લૂંયાઈ છે. મારે જોહાનિસબર્જનું ડાઉનટાઉન જોવા જવું છે. સૌએ લઈ જનારને ખાસ સૂચના આપી કે “કારમાં બેસીને કાચ બંધ રાખીને ડાઉનટાઉન જોજો. સ્વામીજીને ગાડીની નીચે ન ઉતારશો.” અરે, આટલી બધી બીક! હા, રાજશાસન જો યોગ્ય ન હોય તો કેવી દશા થાય તેનો આ નમૂનો છે. કોઈ સમય હતો જ્યારે જોહાનિસબર્જમાં અડધી રાત્રે સોનાની પાટ લઈને ફરી શકાતું. “ત્યારે રામરાજ્ય હતું હવે સ્વરાજ્ય આવ્યું છે” એમ કેટલાક કહેતા થયા છે. ઘણાંનું કહેવું છે કે ડરબનમાં તો આના કરતાં પણ વધુ ગુનાખોરી થઈ ગઈ છે. ડરબનમાં આપણી ઘણી વસ્તી વસી રહી છે. કુલ ભારતીયોની લગભગ ઔશી ટકા વસ્તી ત્યાં રહે છે.

‘સોનાની ખાણ’ના દેશની વર્તમાન સ્થિતિ

આ દેશ સોનાની ખાણોનો દેશ કહેવાતો. અહીંથી પુષ્કળ સોનું નીકળતું અને દેશ સમૃદ્ધ થતો. લોકોને રોજ મળતી. અત્યારે મોટા ભાગની ખાણો બંધ પડી છે એટલે લોકો રોજ વિનાના થઈ ગયા છે. અર્થતંત્રમાં ઉદ્યોગો અને વ્યાપારને કરોડરક્જુ માનવામાં આવી છે. ઉદ્યોગો બંધ પડવા લાગે અને વ્યાપાર ખોરવાવા લાગે ત્યારે સમજવું કે દેશ પાયમાલ થવા દોડી રહ્યો છે. બધા માણસોથી ઉદ્યોગ કે વ્યાપાર થઈ શકતો નથી હોતો. હા, બધા માણસો મજૂરી કરી શકે, પણ મજૂરી, પોતાના પગ ઉપર ઊભી રહી શકતી નથી. જો પોતાના પગ ઉપર મજૂરી ઊભી રહી શકતી હોત તો વિશ્વમાં મજૂરો કદી બેકાર ન થાત. મજૂરી ઉદ્યોગ-ધંધા ઉપર ઊભી રહે છે. જો પોતાનો આધાર જ તોડી પાડવામાં આવે તો પોતે નિરાધાર થઈ જાય. ઉદ્યોગ-ધંધા, કુશળ સંચાલકો, પૂંજનિવેશકો અને નીતિમાન માણસોના આધારે ઊભા હોય છે. જો આ માણસોની જગ્યાએ સરકારીકરણ કરીને અકુશળ સંચાલકો અને નીતિહીન માણસો ગોઠવવામાં આવે તો પૂંજનિવેશ અટકી પડે. અંતે તે ઉદ્યોગ-ધંધા લાંબો સમય ખોટમાં ચાલીને બંધ પડે, વિકાસ અટકી જાય, બેકારી વધી જાય. અરાજકતા અને લૂંટકાટ થયા કરે. મજૂરોનાં હિત સાચવવાં જ જોઈએ. તેમનું શોખણ કે અન્યાય ન થાય તેની કાળજી રખાવી જ જોઈએ, પણ તેટલી જ કે કદાચ તેથી પણ વધુ કાળજી પૂંજનિવેશકો તથા નીતિમાન કુશળ સંચાલકોને સાચવવામાં રાખવી જોઈએ. ગોરાઓના ખસ્યા પણી લગભગ બધી જ આવી કાળજી રાખી શકાઈ નથી, એટલે ઉદ્યોગ-ધંધાને ભારે ફટકો પડ્યો છે.

મુખ્ય જતિઓ

અહીંની પ્રમુખ જતિઓમાં એક 'વેન્ડા' નામની જતિ પણ છે. આ જતિના રીતિરિવાજો આપણી સાથે મળતા આવે છે. તેમની અટક 'રામ' શબ્દ સાથે સંકળાયેલી હોય છે, જેમ કે 'રામબુલાના' 'રામાશીશ' 'રામુત્સે'. અત્યારે વેન્ડાના જે પ્રમુખ છે તેમનું નામ 'રામુસ્વાના' છે. ઉત્તરમાં આવેલા વેન્ડા ગ્રાન્ટમાં આવી ઘણી સમાનતા જોવા મળે છે.

જોહાનિસબર્ગનો અર્ધકુદરતી પાર્ક

આજે અમારે જોહાનિસબર્ગમાંથી સમીપમાં જ બનાવેલો પ્રાણીઓ માટેનો અર્ધકુદરતી પાર્ક જોવા જવાનું છે. મધુરભાષી શ્રી ધનસુખભાઈ અમારું નેતૃત્વ કરવાના છે. અર્ધકુદરતી એટલા માટે કે હજારો એકરમાં ફેલાયેલા આ પાર્કમાં હાથી તથા ગેંડા સિવાય લગભગ બધાં જ પ્રાણીઓ રહે છે. હાથી તથા ગેંડા એટલા માટે નથી કે તેઓ વાડને તોડી નાખી બહાર ભાગી જાય. પણ અહીં રહેનારાં હિંસક પ્રાણીઓ શિકાર નથી કરી શકતાં. તેમને એવી રીતે રાખવામાં આવ્યાં છે, કે તેઓ માઈલો સુધી મુક્ત વિચરણ કરી શકે છે, પણ ચારે તરફ ઊંચી વાડ હોવાથી નજીકનાં જ ઘાસાહારી પ્રાણીઓનો શિકાર નથી કરી શકતાં. તેમને બેંકું ભોજન મળે છે. જ્યારે ઘાસાહારી પ્રાણીઓને ઘાસ ચરવું પડે છે. પ્રવેશટિકિટ લઈને અમે તો પાર્કમાં પ્રવેશયા. માઈલો સુધી ફર્યા ત્યારે એક વૃક્ષ નીચે કદાવર અને ભરાવદાર શરીરવાળા સાત સિંહોને આરામ કરતા જોયા. ખરેખર તો આવા સિંહોને સતત આરામ જ કરવાનો હોય છે, કારણ કે સમયસર ભરપૂર ભોજન તૈયાર મળી રહે છે. એટલે જ આ બધા સિંહો વધુ પડતા ભરાવદાર થઈ ગયા છે. શેઠ અને મજૂરમાં આ જ તફાવત હોય છે. મોટા ભાગે શેઠ ફાંદવાળા હોય કારણ કે તેમને શારીરિક શ્રમ નથી કરવો પડતો અને વધુ પડતો પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો પડે છે, જ્યારે મજૂરોને કઠોર શ્રમ કરીને પણ પૌષ્ટિક ખોરાક નથી મળતો.

જીવન બે છેડે ધબકી રહ્યાં છે, એક અતિપૌષ્ટિક આહારનું જીવન અને બીજું અપોષણનું કઠોર શ્રમવાળું જીવન. આ સાતે સિંહો શેડિયા જેવા તગડા અને ચમકતી ચામડીવાળા દેખાયા. તેમનું તગડા હોવાનું મહત્વનું કારણ તેમને અપાતો પૂરતો ખોરાક જ કહી શકાય. અમે છેક સિંહોની તદ્દન નજીકમાં ગાડી લઈ ગયા. પણ જરાય ચંચળતા નહિ. મસ્તીથી બેઠા કે સૂતા છે. જોઈજોઈને અમે થાક્યા અને પછી વિદાય થયા.

દર્શન હંમેશાં ક્ષણિક જ હોય. સતત જોયા કરવાથી, દર્શનતત્ત્વ સમાપ્ત થઈ જાય. સારામાં સારી વસ્તુને સતત નિહાળવાથી કે સતત સામીપ્ય અનુભવવાશી તો કદાચ તેનું આકર્ષણ સમાપ્ત થઈ જાય. તાજમહેલ જોવા જનારની આંખમાં જે ઉત્કંઠા અને તાલાવેલી જોવા મળે છે, તે ત્યાંના સ્થાયી કર્મચારીઓની આંખમાં જરાય નથી હોતી. અમે વિદાય થયા અને થોડી વારમાં બીજા સિંહ જોયા. પછી એક એકલો સિંહ પણ જોયો. સિંહોના વિહારકેન્દ્રમાંથી બહાર નીકળવાનો દરવાજો ચોકીદારે ખોલ્યો. પણ આ શું? રસ્તા વર્ષ્યે જ શાહમૃગ ઊભો છે. ખસતો જ નથી. ઘણી વાર ગાડી ઊભી રાખી પણ એ તો ખસવાનું નામ જ નથી લેતો. અહીં કેમ ઊભો હશે અને કેમ ખસતો નથી? એવો વિચાર કરતા હતા ત્યાં એ થોડું ખસ્યો અને મારી કાચ ચઢાવેલી ભારીએ આવી ધીમે ધીમે કાચ ઉપર ચાંચો મારવા લાગ્યો. હું સમજી ગયો કે આ ભૂખ્યો છે અને કાંઈક ખાવાનું માગે છે. પણ કાયદો એવો કે કોઈ પ્રાણીને ખાવાનું અપાય નહિ. બહુ દિલગીરી થઈ.

સિંહોને તૈયાર ભોજન મળે છે એટલે નિશ્ચિંત છે. આ પ્રાણીઓને ભોજન ચરી લેવાનું હોય છે. ચરવાનું પૂરતું નથી એટલે ભૂખ્યાં છે. વાત આવી સમજાઈ કે જો તમે સિંહ જેવા હો તો લોકો તેમને બેઠાં બેઠાં પણ ખૂબ જમાડે પણ જો તમે નિર્દોષ, ખોળા-ભલા આ શાહમૃગ જેવા હો તો કોઈ તમારું ધ્યાન ન રાખે. અંતે અમે વિદાય થયા.

હવે અમે ઘાસાહારી પ્રાણીઓના માઈલો સુધી ફેલાયેલા ભૂભાગમાં છીએ. જિરાઝો જોયાં. વીલડબીસ્ટનાં ટેળાં જોયાં. અહીંના વીલડબીસ્ટોનાં શીંગડાં થોડાં જુદાં છે, જેમ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રની ગાયોનાં અલગ-અલગ શીંગડાં હોય છે તેમ. ગેંડા જોયા પણ તે બિચારા દૂબળા હતા. તેમણે પણ આખો દિવસ જાતે જ મહેનત કરીને ચરી લેવાનું હતું અને ચરવાનું ઓછું હતું. ફરી પાછા શાહમૃગો જોયા. કિમ્બાબ્દેમાં તો શાહમૃગોની ખેતી જોઈ હતી. અર્થાત્ સેંકડો શાહમૃગોનો ઉછેર કરી તેમનો વ્યાપાર કરીને કમાણી કરતાં ખેતરો જોયાં હતાં. નવી નવી તરકીબો, નવાં ક્ષેત્રો અને નવી દિશાઓ ખોલીને ગોરી પ્રજાને પૈસો કમાતાં બહુ આવડે છે.

પ્રાણીઓને જોઈને અમે જોહાનિસબજ્ઞ પાછા ફરી રહ્યા છીએ. રસ્તામાં બંધ પડેલી સોનાની ખાણો આવી. પૃથ્વીમાં અમાપ ખનીજનો ભંડાર કુદરતે ભંડાર્યો છે, પણ જો કાઢતાં આવડે તો તે તમારો થાય. નહિ તો એ જ ભંડારો ઉપર પ્રજા ભૂખે મરે. મને જાણીને નવાઈ લાગી કે કેટલા ટન પથ્થરોને તોડવા-પીસવામાં આવે ત્યારે માંડ એક તોલો સોનું નીકળો. સોનું કાઢી લીધેલા પથ્થરોની રેતના ઊંચા-ઊંચા વિશાળ ઢગલાઓ જોયા. હવે વૈજ્ઞાનિકોને ખ્યાલ આવ્યો છે કે હજુ આ પીસેલી રેતીમાં સોનું છે. ફરી પાછી તેના ઉપર પ્રક્રિયા કરીને ફરી સોનું કાઢવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે.

પાણી અને મજૂરીનો પ્રશ્ન

ભારતની માફક આ દેશમાં પાણીની મોટી તકલીફ છે. માંડ 25 ટકા જમીનમાં જ જેતી થાય છે. બાકીની એમની એમ પડી છે. ઈસાઈલની પદ્ધતિ દાખલ થશે ત્યારે કદાચ પૂરેપૂરી જમીનમાં જેતી થશે.

એક તરફ પાણીનો પ્રશ્ન છે તો બીજી તરફ મજૂર પ્રોબ્લેમ પણ છે. યુનિયનોનો પ્રભાવ ઘણો છે. સામ્યવાદીઓની પકડ વધી રહી છે. એટલે હડતાલો તથા બીજા પ્રશ્નો વધી જવાથી આ દેશનો ઉત્પાદિત માલ વિદેશથી આવતા માલ કરતાં મૌંઘો પડે છે. બહારનો માલ લાવવામાં વિદેશી મુદ્રા ચાલી જાય છે. જો પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે તો દાણચોરીનું પ્રમાણ વધી જાય છે. મુખ્ય પ્રશ્ન મજૂરકાયદા અને યુનિયનોનો છે. જ્યાં સુધી તે ઉકેલાશે નહિ ત્યાં સુધી આ અવરોધો રહેવાના જ છે.

પં. જોખાકરજીએ એક વિચિત્ર પણ સાચી વાત સંભળાવી. રામકૃષ્ણ મિશનના એક સ્વામીજી અહીં લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરમાં પધારેલા. તેમણે કહ્યું કે આ મંદિર અમને આપી દો તો અમે તેની વ્યવસ્થા કરીએ. અમે તૈયાર પણ થયા, પણ તેમણે એક એવી શરત કરી કે આ બધી મૂર્તિઓ ખસેડી લેવી પડશે. અમે તો માત્ર રામકૃષ્ણ દેવ, શારદા માતાજી અને સ્વામી વિવેકાનંદજીની જ મૂર્તિઓ રાખીએ છીએ. પં. જોખાકરજીનું કહેવું થયું કે આ શરત અમને સ્વીકાર્ય ન રહી. અમારી સ્થાપેલી ભગવાન લક્ષ્મીનારાયણની પ્રતિમાનું વિસર્જન અમારા માટે અસહ્ય હતું. હજુ આજે પણ આ વાત મારા ગળે ઉત્તરતી નથી કે હિન્દુધર્મની ધર્જા ફરકાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર સ્વામીજીના શિષ્યો આવી સંકુચિતતા અને વક્તિપૂર્જ તરફ કેમ વળી ગયા હશે?

નેલ્સન મંડેલાનાં લગ્ન

છેલ્લા બેત્રાણ દિવસથી આખું દક્ષિણ આઝ્કિંકા આનંદની હેલે ચઢ્યું છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં નાચ-ગાન અને જલસા. આઝ્કિંકનો બહુ નાચે છે. અનાજ વિના રહી શકાય પણ નાચ્યા વિના ન રહી શકાય. ગોરાઓ પણ નાચે છે, ભારતના આદિવાસીઓ પણ નાચે છે, પણ આપણી ભદ્ર ગણાતી પ્રજા નથી નાચતી. હવે કંઈક પરિવર્તન આવવા લાગ્યું છે પણ પહેલાં તો ભદ્ર ઘરની સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પણ નૃત્ય જોવા પણ ન જતાં. ખાનદાનીની મર્યાદાઓ એટલી બધી કે નાચવું તો શું, રમવું, ગાવું, ખેલવું-કૂદવું પણ ન થઈ શકે. હા, જેમજેમ ખાનદાનીનું માપ નીચું ઉત્તરતું જાય તેમતેમ આ બધું કરવાની વધુ ને વધુ છૂટ મળતી જાય. આદિમાનવ ઘણો મુક્ત હતો, પછી જેમજેમ ઉંચી સંસ્કૃતિનો પરિષ્કાર થતો ગયો તેમતેમ માનવ ઉપર અનેક પ્રકારના પ્રતિબંધો આવતા ગયા.

હા, તો વાત એમ છે કે દક્ષિણ આઝ્કિંકાના બ્યાશી વર્ષના પ્રમુખ શ્રી નેલ્સન મંડેલા આજે ફરીથી પરણ્યા છે. પૂર્વનાં પત્ની સાથે મેળ ન બેઠો એટલે બન્નેએ મળીને છૂટાછેડા લીધા અને હવે પોતાનાથી અડધી ઉંમર કરતાં પણ નાની વયની મહિલા સાથે શ્રી મંડેલા પરણ્યા છે. હમણાં થોડા જ દિવસો ઉપર આટલી જ ઉંમરના ભૂતપૂર્વ ગોરા પ્રમુખ પણ પરણ્યા હતા. આ બન્ને સંસ્કૃતિઓમાં કોઈને કશો વાંધો આવ્યો નથી. ઉલયાનું મંડેલાનાં લગ્નમાં તો રાષ્ટ્ર ભાવવિભોર બાન્યું છે. બ્યાશી વર્ષે પણ મંડેલા સ્વસ્થ છે. બાવીસ વર્ષ સુધી જેલના રોટલા ખાધા પછી પણ તેમનું આરોગ્ય સચવાયેલું છે. પ્રાચીનકાળની તુલનામાં હવે લોકો લાંબું જીવન જીવતા થયા છે. વિશ્વભરમાં વૃદ્ધોની સંખ્યા વધી રહી છે, એટલે તેમની સમસ્યાઓ પણ વધી રહી છે. યુવાવસ્થાની રેન્જ પણ વધી રહી છે, અર્થાત્ હવે જલદી યુવાવસ્થા શરૂ થાય છે અને મોડે સુધી ચાલુ રહે છે. પહેલાં જે 25 વર્ષથી 50 વર્ષ સુધીની રેન્જ માનીને પચાસ વર્ષ પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમી થવાની વાત હતી, તેમાં બહુ મોટું પરિવર્તન આવી ચૂક્યું છે. લગ્ન ભવે મોટું કરવામાં આવે. પણ યુવાવસ્થા તો લગ્ન પહેલાં કયારનીય આવી ચૂકી હોય છે. આવી લગ્ન પહેલાંની લાંબાસમયની યુવાવસ્થાના પ્રશ્નો તરફ લોકોનું પૂરતું ધ્યાન ગયું નથી. બધાંએ સંયમથી રહેવું જોઈએ એ આદર્શ કહેવાય. પણ તેનાથી કંઈ સૌના પ્રશ્ન ઉકેલી ન શકાય. પ્રશ્નો તો વાસ્તવિકતા સ્વીકારીને જ ઉકેલી શકતા હોય છે.

લગ્ન પહેલાંના યુવાવસ્થાના પ્રશ્નો વણાઉકેલ્યા રહે અને તેમાંથી અભ્યવસ્થા જન્મે તો તેની અસર આગળ થનારા લગ્નજીવન ઉપર પડવાની જ છે. વણાઉકેલ્યા પ્રશ્નો, અભ્યવસ્થા-ઉત્પાત-પેટા કરતા હોય છે. પહેલાં લગ્ન પહેલાં થઈ જતાં અને યુવાવસ્થા પછી શરૂ થતી, હવે યુવાવસ્થા પહેલાં અને મોડે મોડે લગ્નો થવા લાગ્યાં છે, જે લગ્ન પહેલાંના યુવાવસ્થાના પ્રશ્નો ઊભા કરે જ છે.

આવી જ રીતે પહેલાં યુવાવસ્થા પચાસની આજુબાજુ સમાપ્ત થઈ જતી. 35-40 વર્ષના વિધુરને હવે “બહોત ગઈ થોડી રહી” સમજાવવામાં આવતું અને કેટલાય વિધુરો સમજ જતા. બિચારી વિધવાઓને તો આઠ વર્ષથી ગમે તે વયે એક ભવમાં બીજો ભવ નહિ કરવાનો આદર્શ શિખવાડાતો. તેમની યુવાવસ્થાના પ્રશ્નોનો કશો વિચાર જ ન થતો, બહુ બહુ તો પેટ ભરવાની વ્યવસ્થા થતી. તે પણ સૌની નહિ. હવે યુવાવસ્થા 60-65-70 કે 80 સુધી પણ પહોંચી શકે છે. શ્રીમંદેલા તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. લોકોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો છે. દેશનો સર્વોચ્ચ નેતા જે પ્રથા પાડે તેની અસર વ્યાપક ક્ષેત્રમાં થતી જ હોય છે. હવે કેટલાંય વૃદ્ધો લગ્ન કરશે તોપણ વાંધો નહિ આવે. સ્ત્રી-પુરુષના સહવાસની અવધિ ઓછામાં ઓછી કરવા કરતાં તેને વધુમાં વધુ લંબાવવી હિતાવહ છે. બને ત્યાં સુધી મૃત્યુ પર્યત બન્નેનો સાથ રહે તેવી વ્યવસ્થા વધુ હિતાવહ છે. પાછલી જિંદગીમાં એકલો પુરુષ કે એકલીઅટૂલી સ્ત્રી મોટા ભાગે નર્વસ થઈ જતાં હોય છે. હા, સ્ત્રી-પુરુષનો સાથ-સહવાસ ઉખ્માભર્યો હોય તે જરૂરી છે. જો સમાજ આવી ઉદારતા સ્વીકારે તો હજારો સ્ત્રી-પુરુષોના ઘણાબધા પ્રશ્નો ઉકેલી શકાય.

ગયા વર્ષે હું જ્યારે લંડન હતો ત્યારે રાજુકમારી ડાયેનાનું અકાળ મૃત્યુ થી.વી. ઉપર છવાઈ ગયું હતું. હવે આ વર્ષ, અહીં દક્ષિણ આફ્રિકામાં રાષ્ટ્રપ્રમુખ શ્રી મંડેલાનાં લગ્ન થી.વી. ઉપર છવાયેલાં દેખાય છે.
માંડવો અને માતમ વારાફરતી ધૂમ મચાવતાં રહે તેનું નામ તો સંસાર છે.

*

16. વિદ્યાય

સૌની વિદ્યાય લઈને અમે બન્ને સુરક્ષા ચેકિંગ કરાવી પ્રતીક્ષાખંડમાં પહોંચ્યા, એક પછી એક બધાં વિમાનો ઉપડતાં રહ્યાં પણ અમારો તો વારો જ ન આવે. એક કલાક પછી ખબર પડી કે વિમાન તો તૈયાર છે. પણ સ્ટાફ નથી આવ્યો. હવે અહીં કોઈ કોઈ વાર આવું થઈ જાય છે કે વિમાન તો તૈયાર હોય પણ સ્ટાફ આવ્યો જ ન હોય અને વિમાન મોડું ઉપડે. સરકાર જેટલી માત્રામાં પોતાના સ્ટાફ ઉપરની પકડ ગુમાવે એટલી માત્રામાં સરકાર શિથિલ અને દુર્બળ થતી જાય.

ભારત જનારા પ્રવાસીઓ ઘણા ઓછા દેખાય છે. વિમાન લગભગ ખાલી જેવું જાય છે. એક મૌલવીજી ક્યારનાય ગેટકીપરની પાસે પહેલા જ ઉભા છે. તેમને એમ હશે કે ગેટ ખૂલે એટલે તરત જ મારો નંબર લાગી જાય. તેઓ થાકીને અંતે મારી પાસે બેઠા. વાતચીત ઉપરથી ખ્યાલ આવ્યો કે માણસ ભલા અને મળતાવડા છે. અમે ધર્મચર્ચા કરવા લાગ્યા. અમે સૌ ભૂખ્યા થયા છીએ. અહીં કશું ખાવાનું મળતું નથી. પાછા ઉપર જાવ તો મળે. પણ ઓચિંતાની જવાની જહેરાત થાય તો? આવા ડરથી કોઈ ખસતું નથી. મેં મારો થેલો ખોલ્યો. હરારેથી શ્રી કે.જી.એ કાજુબદામ વગેરેનું પડીકું આઘ્યું હતું તે ખરું કામ આવી ગયું. મૂઠી ભરીને સૌને આપવા માંડ્યું. અમારી સાથે એક સાઈપ્રસનો પ્રવાસી પણ બેઠો હતો, તે તો ખુશ-ખુશ થઈ ગયો. થોડી વારમાં ભરુચ-જંબુસર તરફના એક મુસ્લિમભાઈ આવ્યા. મૌલવી સાથે કાંઈક વાત કરીને બન્ને જણા નમાજ પઢવા ગયા. સામાન મને સોંપત્તા ગયા. મારા જીવનમાં ઈશ્વર અને ઈશ્વરની પ્રાર્થના સર્વોચ્ચ સ્થાને રહી છે. ઈશ્વરથી વધુ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ હું નથી જાણતો તેમ તેની પ્રાર્થનાથી વધુ કોઈ મોટી ધર્મવિધિ પણ હું નથી જાણતો. નાસ્તિકતા પ્રત્યે મને એલજી નથી પણ કરુણા છે. થોડી જ વારમાં બન્ને નમાજ પढીને પાછા આવ્યા. મને નવાઈ લાગી. “આટલા ઓછા સમયમાં નમાજ કેવી રીતે પઢી લીધી.” મેં પૂછ્યું તો કહે કે “સફરમેં નમાજ આધી હો જતી હૈ” ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને આદર્શોની સાથે વ્યાવહારિકતા અને ધરાતલની સ્વીકૃતિ હોય તો જ તેને વ્યાપક અને સ્થાયી બનાવી શકાય છે. મેં કહ્યું કે અમારે ત્યાં પણ આને મળતી જ વ્યવસ્થા છે. મેં એક શ્લોક કહી બતાવ્યો, જેનો ભાવ આવો છે:

ધાર્મિક પુરુષે પોતાના ઘરમાં સંપૂર્ણ આચારનું પાલન કરવું. પણ પારકા ઘરે ગયા પછી તેનું અડધું આચારણ કરવું. વળી જો રાજાને ત્યાં રહેવાનું થાય તો તેથી પણ અડધું કરી નાખવું અને પ્રવાસ કરતા હો ત્યારે તો શૂદ્રવત્ત એટલે કે સંજોગ પ્રમાણે ચાલવું. આનો અર્થ કર્મકંડ સંબંધી આચારને લગતો છે: સદાચાર સંબંધી આચારને લગતો નથી. માનો કે તમે સ્નાન કર્યા વિના અને મંદિર વગેરેમાં દેવદર્શન કર્યા વિના પાણી ન પીતા હો તો પારકા ઘરે, રાજ ઘરે અને રસ્તામાં પ્રવાસ કરતાં યથાશક્ય નિયમને ઢીલા કરી દેવા, જેથી પોતે તથા બીજાને અડચણ ન થાય. હા, વ્યસન-જુગાર વગેરે અઘટિત કાર્યો ન કરવાના નિયમો અરધા કરી શકાય નહિ, તે તો પૂરેપૂરા પાળવાના.

ફરી પાછા અમે વિમાનની રાહ જોતા બેઠા. કંટાળ્યા. અને થાક્યા. કંટાળ્યાનો થાક જ મોટો થાક છે. કંટાળા સિવાયનું જીવન હોય તો તરોતાજું જીવન થઈ જાય. ફરી પાછું મેં હાથ લગેજ ખોલ્યું અને સૂકો મેવો આપવા માંડ્યો. પહેલાં કરતાં પણ આ વખતે સૌને વધુ મીઠો લાગ્યો. એવામાં યુવાન સરદારજી ઊકળી ઊકચા. ગેટકીપર સાથે ઢલીલો કરવા લાગ્યા. ગેટકીપરે ઉપરીને ફોન કરીને જણાવું કે આ લોકો ત્રણ કલાકથી બેઠાબેઠા કંટાળી ગયા છે. તેણે તરત જ જમવાની વ્યવસ્થા કરી. અમે સૌ ફરી પાછા ઉપર રેસ્ટોરાંમાં ગયા. શ્રી જયંતીભાઈ ખરા અર્થમાં શાકાહારની ડિસ લઈ આવ્યા, જેમાં મુખ્યત: સલાહ જ વધુ હતો. હજુ અડધી ડિસ જમ્યા ન જમ્યા ત્યાં તો બૂમ પડી કે “મુંબઈ જનારાં પેસેન્જરો જલદી ચાલો, વિમાન ઉપડે છે.” અમે બધા ઉતાવળે - ઉતાવળે પાછા હતા તે જ ગેટ ઉપર આવ્યા અને વિમાનમાં ગોડવાયા. ચોથા ભાગનું વિમાન માંડ ભરાયું હશે. બધાં જ સૂતાં-સૂતાં પ્રવાસ કરે તેવી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. પૂરતાં પેસેન્જરો ન મળવાથી એર ઇન્ડિયાએ તેની ટૂર બંધ કરી છે. એસ.એ.એ.એ ચાલુ રાખી છે. પણ જો આવી જ સિથિતિ રહી તો તે પણ બંધ કરી દે તો નવાઈ નહિ.

આ વખતે જમ્બોની જગ્યાએ બોંડિંગ 761 વિમાન છે, જે ચારની જગ્યાએ બે જ એન્જિનથી ઉડે છે. ચારસોની જગ્યાએ ત્રણસો પ્રવાસીઓ બેસાડે છે પણ પાંત્રીસ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ ઉડે છે. વિમાન જેમજેમ ઉંચું ઉડતું જાય તેમતેમ ગુરુત્વાકર્ષણનો ભાર

ઓછો થતો જાય, જેથી દૂધનની ખપત પણ ઓછી થતી જાય. પણ વધુ ઊંચાઈએ ઉડવાથી ઠંડીનું પ્રમાણ વધતું જાય. અમારા વિમાનનું બાદ્ય ટેમ્પરેચર માઈન્સ ઈકોટેર છે. માઈન્સ ઈકોટેર એટલે લોહી પણ થીજી જાય. આટલી કારમી ઠંડીમાં અમે બધાં અંદર બેઠેલાં માણસો સામાન્ય ટેમ્પરેચરમાં જ પ્રવાસ કરી રહ્યાં છીએ. કારણ કે વિમાનનો આજો ગોળો અંદરથી ગરમ કરાયેલો છે. વળી આટલી ઊંચાઈએ અને આટલી ઠંડીમાં હવામાં પૂરો પ્રાણવાયુ પણ ન હોય એટલે પ્રવાસીઓ માટે પ્રાણવાયુ અને ગરમી એમ બન્ને વ્યવસ્થા કમ્પ્યુટરને સોંપી દેવાઈ છે. પરમેશ્વર મહાન છે, પણ માણસ પણ ક્યાં મહાન નથી? આ બધી મનુષ્યની તો રચના છે. જેમણે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની આરાધના કરી તે મહાન થયા અને જે જે જે જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વિરોધી વિચારોવાળા થયા, જૂની રૂઢિઓમાં જ રચ્યાપણ્યા રહ્યા તે પામર થતા ગયા. ધર્મ કે અધ્યાત્મના નામે પણ જો જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો વિરોધ કરવામાં આવે તો પ્રજાના કેવા ભૂંડા હાલ થાય તે સમજી શકાય તેમ છે.

અમારે ભારતના સમય પ્રમાણે રાતના બાર વાગ્યા પહેલાં પહોંચવાનું હતું પણ વિમાન મોંડું ઊપડ્યું. એટલે રાતના ત્રણ વાગ્યે પહોંચ્યા. વડોદરા જવાનું વિમાન પાંચ વાગ્યા પછી હતું એટલે કશી ચિંતા ન હતી. અમે તો ઈમિગ્રેશન લાઈનમાં ઊભા થઈ ગયા. ચારેક લાંબી લાઈનો હતી પણ કોઈ આગળ ખસતું ન હતું. એક કલાક થઈ ગયો. અમે તો ત્યાં ને ત્યાં જ ઊભા છીએ. બૂધ ઉપર પાંચેક માણસ પાસપોર્ટ તપાસીને પ્રવેશનો સિક્કો મારવાનું કામ કરે છે. પણ લાઈન કેમ ખસતી નથી? હા, હવે ખબર પડી. એક કર્મચારી વીજીની-વીજીને આરબોના પાસપોર્ટ ભેગા કરે છે, તેમને આગળ લઈ જાય છે, તેમને સિક્કા લગાવી આપી વિદાય કરે છે. મારી બાજુમાં જ આરબોની આઠ-દશ સ્ક્રીઓ ઊભી-ઊભી અંદરઅંદર હસીમજાક કરી રહી છે. તેમના પંદરેક પાસપોર્ટ સિક્કા લગાવવા ગયા છે. તેમના પુરુષોમાંથી એક એ કામ કરાવી રહ્યા છે, સ્ક્રીઓ પોતાને પ્રાથમિકતા આપવાની વ્યવસ્થા ઉપર બંધું હસી રહી હતી. જો કે આવી વ્યવસ્થા એ કાંઈ સરકારી વ્યવસ્થા ન હોય પણ વહીવટદારો ભેગા મળીને પોતાની પણ એક આગવી વ્યવસ્થા ગોઠવી દેતા હોય છે.

અંતે દોઢેક કલાક પછી બધા આરબોનું કામ પતી ગયું પછી અમારો વારો આવ્યો. અમે બહાર નીકળ્યા અને દોઢ કલાકથી એક તરફ પડી રહેલા સામાનને લઈને બહાર નીકળ્યા. અમારી પાસે કશું જ ડ્યુટી ભરવા જેવું ન હતું. એટલે વાંધો ન આવ્યો. બહાર વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. જેટ એરવેઝની બસ ખોળી કાઢી, તેમાં બેસીને ઘરેલું ઉડાન માટેના હવાઈમથકે પહોંચ્યા ત્યારે ઉડાનની તૈયારી ચાલી રહી હતી.

ફરી પાછા જેટ એરવેઝમાં ગોઠવાયા, તેની સમયસરતા અને બીજી વ્યવસ્થાની પ્રશંસા કરતા અમે વડોદરા પહોંચ્યા ત્યારે સાત વાગી ચૂક્યા હતા. વરસાદના કારણે વાતાવરણ શાન્ત અને આહ્વાદક હતું. માતૃભૂમિનાં દર્શન અને સ્પર્શનથી પણ ધન્યતા અનુભવાતી હતી. આશ્રમમાંથી ગાડી લેવા આવી હતી તેમાં બેસીને આશ્રમે પહોંચ્યા અને પ્રવાસ પૂરો થયો.

* * *